

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN
DÖWLET UNIWERSITETI

Çaryýew B., Ilamanow Ýa.

TÜRKMENISTANYŇ GEOGRAFIÝASY

Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin
okuw gollanmasy

Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi

Aşgabat - 2010

OUT 01.08/00-09

Çaryýew B., Ilamanow Ý.

Türkmenistanyň geografiýasy. Synag okuw kitaby.

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti.

2010-njy ýyl. 321 sah.

Syn ýazanlar: geografiýa ylymlarynyň kandidaty
A.Magtymow; geografiýa ylymlarynyň kandidaty, dosent
T.Babaýewa

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň
geografiýa kafedrasý tarapyndan hödürlenildi.

Ylmy redaktor: geografiýa ylymlarynyň kandidaty
Ö.R.Gurbanow

Giriş

Ýokary okuw mekdebinde talyplaryň öz mähriban Watanymyzyň tebigaty we durmuş-ykdysady ösüşi barada bilimleriniň we düşüňjeleriniň bolmagy hökmany şertdir. Bu bolsa „Türkmenistanyň geografiýasy“ dersiniň üsti bilen berilýär. Bu okuw dersini öwrenmek bilen ýurdumyzyň tebigy aýratynlyklary, halk hojalygynyň ösüşi we territorial guralyşy baradaky bilimleri we başarnyklary döretmek maksat edinilýär. Türkmenistanyň geografiýasy ýurduň tebigatynyň, ykdysadyýetiniň, ilatynyň durmuş taýdan ösüşiniň çylşyrymly meselelerinden baş alyp çykmaga, Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda ýurduň halk hojalygynda we jemgyýetçilik durmuşynda bolup geçýän *Täze Galkynyşlar we beýik özgerişler zamanasynyň* mazmunyna düşünmäge, tebigy baýlyklary netijeli peýdalanmagyň derwaýysdygyna göz ýetirmäge kömek eder.

Türkmenistan özüniň Garaşsyzlygyny we Bitaraplygyny alany bári, çalt depginler bilen öňe gidýär. Ol diňe bir Merkezi Aziýada däl, eýsem, бүтін Aziýa sebitinde syýasy we ykdysady durnuklylygyň mesgenine öwrüldi.

Durnukly içerki we daşarky syýasat, hemişelik Bitaraplyk, geçirilýän özgertmeleriň yzygiderliligi, olaryň kanunçylyk binýadynyň pugtalandyrylmagy ýurdumyzyň durmuş-ykdysady ösüşine uly itergi berdi.

Ykdysadyýetde ähli pudaklaryň sazlaşykly ösmegi üpjün edildi. Ozal öz öndürýän çig mallaryny ýerinde gaýtadan işläp taýýarlamak üçin mümkinçiligi bolmadyk Türkmenistan, bu gün öz nebitinden halkara ölçeglerine laýyk gelýän nebit önümlerini, pagtasyndan dünýäde uly isleg bildirilýän dokma senagat önümlerini häzirki zaman tehnika bilen üpjün edilen kärhanalarynda işläp taýýarlaýar we daşarky bazara çykarýar. Bu gün tebigy gazy we beýleki önümleri uly möçberlerde daşary ýurtlara satmaga mümkinçilik bar. Şeýlelikde, alnan girdejileriň hasabyna ýurdumyzda täze, uludan uly senagat

kärhanalary, demir we gara ýollary, mekdeplerdir çagalar baglary, hassahanalardyr saglyk öýleri, kaşaňdan kaşaň myhmanhanalardyr, ýaşaýyş jaýlary gurulýar.

Ykdysady özgerişleriň üstünlikli amala aşyrylmagy Türkmenistanyň mundan beýläk hem durmuş-ykdysady taýdan ösüşini çaltlandyrmaga, ekologik meseleleri çözmäge, ilatyň ýaşaýyş-durmuş derejesini ýokarlandyrmaga hem-de mäkäm binýady döretmäge mümkinçilik berdi.

Ýurdumyzy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň uzak möhletleýin meýilleri “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020- -nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda aýdyň bellenilýär. Bu wezipeleriň durmuşa geçirilmeginiň täze basgançagy halkyň maddy hal-ýagdaýynyň has belent derejelere ýetmegini göz önünde tutýar. Munuň özi ykdysadyýetiň durnukly ösüşiniň saklanmagyna düýpli esas bolup hyzmat eder.

Ýurdumyzda şunuň ýaly düýpli özgertmeleriň geçirilýän wagtynda geografiýa ylmynyň häzirki zaman barlaglary we gazanýan netijeleri zerurdyr.

Bu ylmyň barlaglary tebigy aýratynlyklary öwrenmäge, halk hojalygynyň territorial guralyşynyň we ilatyň ýerleşişiniň has ygtybarly nusgasyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Şunlukda, daşky gurşawy goramagyň we tebigatda deňagramlylygy saklamagyň mümkinçilikleri hem hasaba alynýar.

Bu okuw dersiniň size geografiýa we ykdysady maglumat çeşmelerinden dogry we ezber peýdalanmagy, eziz Diýarymyzda hojalygyň ösüş ýagdaýyna dogry baha bermegi öwretjekdigi ikuşsuzdyr. Bu bolsa Döwlet baştutanymyzyň ýurdumyzda geçirýän durmuş-ykdysady taýdan özgertmeleriniň şertlerinde has derwaýysdyr.

Türkmenistanyň geografiýasy okuw dersiniň maksady – ata Watanymyzyň tebigy şertleriniň we baýlyklarynyň köpdürlüligini, ilatynyň artyş we ýerleşiş aýratynlyklaryny,

olaryň ýurduň öndüriji güýçleriniň ösüşine we territorial guralyşyna täsirini, özara baglanyşygyny, halk hojalyk toplumynyň ösüşini, ýurdumyzda ýaýbaňlandyrylýan durmuş-ykdysady taýdan özgertmeleriň mazmunyny okuwçylara düşündirmekden ybaratdyr.

Okuw dersiniň wezipesi –talyplaryň geografiýa dersini çuňňur öwrenmäge bolan höweslerini artdyrmak, olarda ýurdumyzyň durmuş-ykdysady ösüşi baradaky düşüňjeleri döretmek, özbaşdak geografik pikirlenmäni kemala getirmek we ösdürmek, okuwçylarda Türkmenistanyň dolandyryş-çäk gurluşyna, tebigy baýlyklaryna, ilatyna, hojalygyna, ekologik meselelere, şeýle hem aýry-aýry sebitlere ykdysady-geografik taýdan häsiýetnama bermek başarnygyny, hasabat we kartografiki maglumatlar bilen özbaşdak işlemek, derňemek we seljermek endiklerini döretmek we ösdürmek bolup durýar.

I Bölüm. Türkmenistanyň fiziki geografiýasy

§1. Türkmenistanyň geografik ýerleşşi.

Türkmenistan Merkezi Aziýanyň günorta böleginde ýerleşýär we demirgazykda Gazagystan, gündogarda Özbekistan, günorta-gündogarda Owganystan, günortada Eýran Yslam Respublikasy bilen araçäkleşýär. Günbatarda bolsa onuň kenarlaryny Hazar deňziniň suwlary ýuwyar. Onuň serhediniň umumy uzynlygy 5646 kilometre deňdir. Türkmenistan özüniň territoriýasynyň ululygy boýunça dünýäde ellinji orny eýeleýär. Onuň meýdany 491,2 müň km²-e deňdir. Ol günbatardan gündogara 1100 kilometr, günortadan demirgazyga 650 kilometr aralyga ýaýlyp gidýär.

Türkmenistan Ýewraziýanyň merkezi böleginde ýerleşýän ýurtdur. Ol dört tarapyndan hem tebigy çäkler bilen gürşalandyr. Ony demirgazykda Üstýurt platosynyň kert eňňitleri, günortada Köpetdag, Paropamyz öňi belentlikleri (Bathyz we Garabil), gündogarda Köýtendag, Amyderýanyň jülgesi, günbatarda Hazar deňzi gürşap alýar.

Türkmenistanyň territoriýasy geografik taýdan gadymy medeni ojaklaryň aralygynda ýerleşýär. Bu ýagdaý ilatyň oturymlylygy we hojalyk gatnaşyklarynyň giňelmegi üçin amatly şertler döredipdir. Şoňa görä-de gadymyýetde Türkmenistanyň meýdany Beýik Ýüpek ýolunyň çatryklarynyň biri bolupdyr. Şonuň esasynda dünýäniň ähli ýerlerinden kerwenler gelipdir. Şol döwürlerde Hytaýdan we Hindistandan Ortaýer deňziniň ýakasyndaky ýurtlara, Russiýadan Buhara, Eýrana we Gündogaryň beýleki ýurtlaryna barýan söwda ýollary Türkmenistanyň üstünden geçipdir.

Türkmenistanyň Merkezi Aziýada, gadymy ýüpek ýolunyň ugrunda, häzirki zaman howa, gara we demir ýollarynyň çatrygynda ýerleşmegi onuň örän amatly ykdysady-

geografik we geosyýasy ýerleşişini üpjün edýär. Bu bolsa onuň ykdysady ösüşini üpjün edýän esasy faktorlaryň biridir.

Gadymyýetde türkmenler dünýä siwilizasiýasyna uly goşant goşan halklaryň biridir. Muny biziň wakalara baý taryhymyz subut edýär. Türkmen halky baryp Oguz han zamanyndan bäri dünýäniň ýüzünde 70-den gowrak döwletleri gurdy. Taryhda Aziýanyň, Ýewropanyň ykbalynda, syýasatynda, ykdysadyýetinde, medeniýetinde görnüp-eşidilmedik yz goýdy. Bu gün hem türkmen halky öz Milli lideri Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda beýik Galkynyşlar we özgerişler zamanasynda Garaşsyzlygymyzy berkitmek, dünýäniň ykdysady taýdan ösen döwletleriniň hataryna girmek, dünýäde we sebitde parahatçylygy, özara bähbitli hyzmatdaşlygy berkitmek boýunça uly işleri amala aşyrýar.

Ýurdumyzyň amatly geosyýasy ýerleşişiniň ähmiýetini has-da ýokarlandyrýan faktorlaryň biri Garaşsyzlyk ýyllary içinde biziň ýurdumyzda häzirki zaman ulag we aragatnaşyk ulgamlarynyň döredilmegidir. Gysga möhletde Tejen-Sarabs-Maşat, Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýollary we gara ýollar guruldy. Bu ýollar gadymy ýüpek ýolunyň dikeldilmeginiň aýdyň mysalydyr. Bu bolsa Türkmenistanyň dünýäniň dürli künjeklerine çykalgasynyň bolmagyna, onuň daşary-ykdysady gatnaşyklaryny ösdürmäge uly mümkinçilik berýär.

Türkmenistanyň geosyýasy ýerleşişiniň amatly tarapy onuň meýdanynyň tranzit mümkinçilikleridir. Bu ugurda ýurdumyzda uly halkara ähmiýetli işleri durmuşa geçirýär. Täze gurulýan Demirgazyk-Günorta (Uzen-Gyzylgaýa-Bereket--Etrek-Gürgen) demir ýoly, Hazar deňziniň kenarynda döredilýän “Awaza” milli syýahatçylyk zolagy ýurdumyzyň amatly geografik ýerleşişini has-da ýerlikli peýdalanmaga gönükdirilendir. Bu bolsa Türkmenistanyň ykdysady ösüşine giň mümkinçilikler açýar. Dünýä ýurtlary bilen gatnaşyklary

ösdürmäge ýardam edýär. Şeýlelikde, şol gurulýan ýollaryň boýunda täze ykdysady obýektleriň döredilmegine, täze şäherleriň, obalaryň peýda bolmagyna, tebigy baýlyklaryň täze ýataklaryny özleşdirmäge uly mümkinçilikler döreýär.

Şeýle transmilli transport damary ygtybarly halkara gatnaşyklaryny üpjün eder. Türkmenistanyň Russiýa, Gazagystan we Eýran, şeýle hem Aziýa we Ýewropa ýurtlary bilen özara hyzmatdaşlygy ösdürmegiň we olaryň arasyndaky oňaýly gatnaşyklary berkitmegiň amatly serişdesi bolup hyzmat eder. Bu ýol ýük we söwda dolanyşygyny birnäçe gezek artdyrmaga we ösdürmäge mümkinçilik berer.

Garaşsyzlyk ýyllarynda halkara hyzmatdaşlygyň ähli ugurlary boýunça ýurdumyz oňaýly Bitaraplyk syýasatyny ýöretmek bilen, durmuş-ykdysady özgerişleri amala aşyrmakda, içeri we daşary ykdysady hem-de syýasy işleri alyp barmakda uly üstünlikler gazandy. Halkara zähmet bölünişigi ulgamynda Türkmenistan mynasyp orun eýeledi.

Türkmenistan döwletara gatnaşyklaryny guramak we ýola goýmak işine çynlakaý hem jogapkärli çemeleşýär. Häzirki wagtda Türkmenistan dünýä döwletleriniň 120-den gowragy bilen diplomatik gatnaşyklary alyp barýar, halkara guramalarynyň 40-dan gowragynyň, şol sanda, Birleşen Milletler Guramasynyň (BMG), Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramanyň (EKO), Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasynyň (OBSÝE) we beýleki guramalaryň doly hukukly agzasydyr.

Türkmenistanyň syýasy, ykdysady we durmuş ösüşindäki üstünlikleri onuň halkara abraýynyň artmagyna getirdi. Türkmenistan dünýäniň syýasy kartasynda tebigy baýlyklara baý, taryh üçin örän gysga wagtda uly ykdysady ösüşleri gazanan, sebitde parahatçylygyň ygtybarly daýanjy bolan, ylalaşdyryjy ýurt hökmünde barha rowaçlanýar. BMG-niň Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkeziniň

Türkmenistanyň paýtagty Aşgabatda açylmagy ýurdumyzyň halkara abraýyny has-da artdyrdy.

§2. Geologik gurluşy we gazylyp alynýan baýlyklary

Türkmenistanyň territoriýasy dowamly we çylşyrymly geologik ösüş taryhyny başdan geçiripdir. Şoňa görä-de onuň geologik gurluşy hem çylşyrymlydyr. Yurduň çäginde dürli ýaşdaky we dürli emele gelişli (çökündi, metamorfik we magmatik) dag jynslaryna duş gelmek bolýar. (karta)

Stratigrafiýasy. Türkmenistanyň çäginde duş gelyän gadymy dag jynslary ýokarky proterozoý döwrüne degişli bolup, olar diňe ýekeje ýerde — Gowurdak şäheriniň golaýynda Köýtendag gerşiniň günbatar ýapgydynda ýeriň ýüzüne çykýar. Garamtyl-çal we ýaşylymtyl reňkli metamorfizleşen kristallik slaneslerden, gneislerden ybarat bolan bu jynslaryň arasynda ýerleşen hek daşlary hem duşýar. Yurduň galan ýerlerinde proterozoý jynslary uly çuňluklarda paleozoý we mezokaynozoý çökündileriniň aşagynda ýatyrlar.

Paleozoý erasynyň çökündileri Türkmenistanda seýrek duşýar.

Aşaky paleozoý (kembriý, ordowik, silur döwürleri) jynslary Türkmenistanyň çäginde entek belli däl.

Orta paleozoý (deňon, karbon döwürleri) jynslary Tüwergyr antiklinalynyň ýadrosynda we demirgazyk Türkmenistanda — Gubadagda ýeriň ýüzüne çykýar.

Tüwergyrda orta paleozoý jynslary Gyzyлгаýa obasynyň ýanyndaky Gyzyлгаýa belententliginiň demirgazyk ýapgydynda ýeriň ýüzüne çykýar. Olar metamorfizleşen slanesleden, kwarsitlerden, çäge daşlaryndan, mermýerleşen hek daşlaryndan, toýundan ybarat bolup, Gyzyлгаýa obasynyň ýanynda olaryň üsti häzirki zaman eol çägeleri bilen örtülendir. Bu jynslaryň arasynda magmatik jynslar hem

duşýalar. Orta paleozoý çökündileriniň umumy galyňlygy bu ýerde 190 200 m çenli ýetýär.

Gubadagda orta paleozoý jynslary konglomerat gatyşykly slaneslerden, kremnili toýunlardan, mermerden ybarat bolup, olaryň umumy galyňlygy 200 m-e ýetýär.

Ýokarky paleozoý (perm döwri) jynslary Tüwergyr antiklinalynyň merkezi böleginde ýeriň ýüzüne çykýarlar we subgiňlik boýunça uzalýan Gyzyлгаýa belentligini emele getirýärler. Aşak böleginde galyňlygy 3300 — 3400 m-e ýetýän gyzylymtyl reňkli çäge daşlaryndan toýundan, konglomeratlardan ybaratdyr.

Türkmenistanyň galan ýerlerinde paleozoý jynslary mezokaýnazoy çökündileriniň astynda uly çuňluklarda ýerleşýär we ýurduň Turan plitasyna degişli demirgazyk hem-de merkezi bölekleriniň ýygirtly Fundamenti emele getirýär.

Mezozoý erasynyň jynslary trias, ýura we mel sistemalaryndan durýar.

Trias döwriüniň çökündileri aşak böleginde deňiz ýokarky böleginde kontinental çökündilerden ybaratdyr. Aşaky triasyň deňiz çökündileri umumy galyňlygy 740 — 750 m-e ýetýän konglomeratlaryň, hek we çäge daşlarynyň, toýnyň gatlaklaryndan ybaratdyr. Olar diňe Tüwergyrda Gyzyлгаýa belentliginiň gündogar ýapgydynda ýeriň ýüzüne çykýar.

Ýokarky triasyň kontinental çökündileri Köýtendagda ýeriň ýüzüne çykýar we umumy galyňlygy 70 m-e çenli ýetýän slanesleriň, çäge daşlarynyň gatlaklaryndan ybaratdyr. Olaryň arasynda boksitli jynslar hem duşýar.

Ýura döwriüniň jynslary Türkmenistanda öňki döwürlere seredeňde has giň ýaýrandyr. Olar Tüwergyrda, Krasnowodsk ýarym adasyndaky Gubadagda, uly Balkanda, Köýtendagda, Köpetdagda ýeriň ýüzüne çykýar we çäge, hem-de hek daşlaryndan, dolomitlerden, mergelden, çäge, toýun gatlaklaryndan ybaratdyr. Uly Balkanda ýura çökündileriniň galyňlygy 500-600 m-e çenli ýetýär. Tüwergyrda ýura

çökündileriniň arasynda 30-50 m. galyňlykdaky kömürlü gatlaklar duşýar. Türkmenistanda duşýan gazylyp alynýan baýlyklaryň ençemsi ýura döwrüniň çökündileri bilen baglanyşyklydyr. Gowurdagyň kükürdi, Tywergyryň, Uly Balkanyň, Köýtendagyň kömür gatlaklary, Tüwergyryň alýumin we demir magdanlary, ýurduň dürli ýerlerinde duş gelýän bezeg daşlary oniks, mermer, dolomit, angidrit, gile we beýlekiler şu deňre degişlidir. Günorta we Gündogar Türkmenistan uly gaz baýlyklary, Köpetdagyň mineral we termal suwlary we beýleki käbir gazylyp alynýan baýlyklar hem ýura döwrüniň çökündileri bilen baglanyşyklydyr.

Mel döwrüniň jynslary Köpetdagda, Krasnowodsk ýarym adasyndaky Gubadagda, uly we kiçi Balkanda, Tüwergyryda, Gowurdak-Köýtendag sebitlerinde, Bathyzyň günorta daglyk böleginde, Pitnek we Soltansanjar belentliklerinde, Türkmenistanyň demirgazyk-günbatarynda Aýböwür sebitlerinde ýeriň ýüzüne çykýar. Olar hek daşlaryndan, dolomitlerden, alewrolitlerden, çäge daşlaryndan, mergellerden ybaratdyr.

Türkmenistanda has köp ýaýran we esli meýdany tutýan jynslar kaýnozoy erasynyň çökündileridir. Kaýnozoy erasy paleogen, neogen, çetwertik döwürlerine bölünýär.

Paleogen çökündileri Krasnowodsk ýarym adasynda, Tüwergyryda, Üňüz aňyrsyndaky Garagumda Akjagaýa çöketliginiň sebitlerinde, Amyderýa boýlarynda, Üstýurdyň günorta-gündogar çüňkünde, Uly we Kiçi Balkan daglarynda, Köpetdagda, Bathyzda, Gowurdak-Köýtendag sebitlerinde duş gelýär. Tuwergyryda we Garabogaz kölüniň kenarlarynda paleogen jynslary dürli reňkli toýundan, mergelden we hek daşlaryndan ybarat bolup, olaryň umumy galyňlygy 450-500 m-e, günbatar Köpetdagda bolsa 1000 m-e çenli ýetýär. Bathyzda paleogen çökündileriniň arasynda magmatik jynslar hem gabat gelýär.

Neogen döwrüniň çökündileri Türkmenistanyň hemme ýerinde diýen ýaly duşýar. Ýurduň demirgazyk düzlük platforma böleginde neogen çökündileri onçakly galyň däl, 300-400 m-den 1400-1500 m-e çenli bolup, olar ýygirtlanman gorizonta görünüşde ýerleşýärler we gipsli çökündilerden hekli balyk gulakly toýunlardan we çägelerden ybaratdyr.

Türkmenistanyň günorta geosinklinal zonasynda (günbatar Türkmen pesliginde, Uly we Kiçi Balkanda, Köpetdagda we Köpetdag öňi epinde) neogen çökündileriniň galyňlygy 4000 m-e ýetýär we olar ýygirtlanpdyrlar.

Çetwertik döwrüň çökündileri Türkmenistanyň daglyk ýerlerinden we platolardan beýleki ähli ýerinde ýaýrandyr. Daglarda we platolarda olar diňe relýefiň pesräk ýerinde duşýar. Ýurduň demirgazyk düzlük platforma böleginde çetwertik döwrüň çökündileri gorizonta ýerleşendir, günorta geosinklinal oblastlarda bolsa kaýýerlerde ýygirtlanandyr. Türkmenistanda çetwertik döwrüň çökündileri deňiz hem-de kontinental çökündilerden ybaratdyr. Deňiz çökündileri Günbatar Türkmen pesliginde, Köpetdagiň günorta-günbatar çetlerinde, Krasnowodsk ýarym adasynda, Garabogaz kölüň kenarynda we peslik Garagumyň günbatar böleginde ýaýrandyr. Olar Kaspi deňziniň plitosynda bolup geçen Baku, Hazar we Hwalin transgressiýalarynyň çökündileri hem-de golosendäki täze Kaspi çökündileridir. Türkmenistanyň galan ýerlerinde allýuwial, prollýuwial, eol we köl emele gelişli kontinental çökündiler ýaýrandyr.

Allýuwial çökündiler Peslik Garagumy, Horezm pesligini, günorta-gündogar Garagumy, Tejenin, Murgabyň, Etregin delta düzlüklerini düzýär we toýun, çäge gatlaklaryndan ybaratdyr. Bu çökündileriniň galyňlygy Horezm pesliginde 20 m-den 130 m-e çenli, Murgabyň deltasynda 200 m-e çenli, Peslik Garagumda 100 m-e çenli, günorta-günbatar böleginde bolsa 1000 m-e çenli ýetýär.

Garagumda we beýleki çöllüklerde eol çökündileri, dag eteklerinde prollýuwial we dellýuwial çökündiler ýaýrandyr. Uzboýyň, Kelif Uzboýynyň ugrunda, Sarygamyş çökertliginde we beýleki käbir ýerlerde köp çökündileri duşýar.

Tektonikasy. Türkmenistanyň çäginde 3 sany tektoniki oblast tapawutlanýar: Epigersin platforma oblasti, Alp ýygirtlanma oblasti, epiplatforma orogenez oblasti.

Epigersin platforma oblasti Türkmenistanyň Turan plitasyna degişli demirgazyk we merkezi bölegini öz-içine alýar. Onuň fundamenti paleozoýyň ýygirtlanan metamorfik jynslaryndan düzülendir we gersin ýygirtlanmasy wagtynda emele gelipdir. Fundamenti düzyän paleozoý jynslary Tüwergyra, Gubadagda, uly Balkanda, Krasnowodsk ýarym adasyndaky, Gubadagda ýeriň ýüzüne çykýar. Ýurduň galan ýerlerinde fundamentiň üstünde ýokary. Paleozoý, mezozoý we kaýnozoý döwürleriniň çökündi jynslary ýerleşýär. Fundamentiň ýatys çuňlugy hem ýerde birmeňzeş däl. Kä ýerlerde fundament ýokary galýar we 1-2 müň.m. çuňlukda ýerleşýär, beýleki ýerlerde ol aşak çöküp, 6-8 m çuňlukdadyr.

Alp ýygirtlanma oblasti Türkmenistanyň günorta bölegini, ýagny Günübatar türkmen çökertligini, Balkan-Köpetdag ýygirtly sistemany, Köpetdag öňi epini, Garabil we Bathyz belentliklerini öz içine alýar. Bu oblast üçin Mezozoý we kaýnozoý çökündileriniň örän galyň (2000-8000 m) hem-de ýygirtlanan bolmagy häsiýetlidir.

Alp ýygirtlanma oblasti Türkmenistanda ýer titremeleriniň bolýan zonasydyr. Köpetdagda 1869, 1893, 1895, 1929, 1948, 1994-nji ýyllarda güýçli ýer titremeleri boldy. 1948-njy ýylda bolan ýer titremesinde Aşgabat şäheri we onuň töweregindäki obalar bütinleý weýran boldy, on müňlerçe adam kesegini aşagynda galdy.

Epiplatforma orogenez oblastyna Gissar daglarynyň günorta-günübatar şahalary bolan Köýtendag degişlidir. Bu daglar paleozoýyň ikinji ýarymynda bolup geçen gersin

ýygýrtlanmasy wagtynda emele gelipdir. Soňra olar mezozoýyň we paleogenyň dowamynda güýçli ýumrulypdyrlar we tekizlenipdirler. Soňky Alp ýygýrtlanmasy wagtynda bütin Gissar-Alaý sistemasy bilen birlikde Köýtendag hem ýokary galypdyr we özüniň häzirki görnüşine gelipdir.

Türkmenistanyň çäginde köp sanly regional jaýryklar bolup, olar ýurduň territoriýasynyň tektonik ösüşinde möhüm rol oýnapdyrlar. Olardan iň ulusy we tektonik taýdan has aktiwi Köpetdag jaýrylmasydyr. Ol Köpetdagyň demirgazygy we Uly Balkanyň üsti bilen uzalyp Alp ýygýrtlanma oblastyny Turan epigersin plitasyndan bölüp aýyrýar. Jaýrylmanyň esasy bölegi Köpetdagyň demirgazyk etegi boýunça geçýär. Onuň günorta Balkan jaýrylmasy ady bilen belli bolan günbatar tarapy Günorta Kaspi çöketligini Gubadagdan we Uly Balkandan bölüp aýyrýar. Şeýle tektonik jaýryklar ýurduň beýleki ýerlerinde-de bar.

Gazylp alynýan baýlyklary. Türkmenistan ýer asty dürli ýerasty dürli gazma baýlyklara baýdyr. Bu ýerde nebitiň, tebigy gazyň, ýoduň, bromuň, bentonitiň, nahar duzunyň, natriý sulfatynyň, gipsiň, dürli gurluşyk materiallarynyň we beýleki käbir gazylp alynýan baýlyklaryň uly zapaslary bar.

Türkmenistanyň iň esasy ýerasty baýlygy nebit we gazdyr. Ýurduň territoriýasynyň 3/4 böleginiň nebit we gaz babatda geljegi uludyr.

Türkmenistanda nebit häzirki wagtda günbatar Türkmen pesliginden alynýar. Bu ýerde nebit bilen ugurdaş gaz hem çykýar. Esasy nebit çykýan ýerler Çeleken, Goňurdepe, Nebitdag, Gumdag, Barsagelmez, Guýujyk, Gyzylgum, Ördekli, Gögerendag, Gamyşlyja, Ekerem, Çekişler, Keýmir, Ekizek, Bugdaýly kánleridir. Bulardan başga-da Çelekende deňziň astyndan hem nebit alynýar. Nebit kánleri köp gatlakly bolup, 1500 m-den 4000 m-e çenli çuňluklarda neogen döwrüniň çökündilerinden alynýar.

Günbatar Türkmenistanda nebitiň barlygy baryp orta asyrlarda belli bolupdyr. Rus syýahatçylarynyň XVIII asyrdaky kartalarynda Çeleken «Nebitli ada» diýlip bellendir. Ir wagtlardan bäri çelekenli türkmenler 10-15 çuňlukda guýy ýada çukur gazyň, olardan gowalar arkaly nebit çekip çykarypdyrlar we meşiklere guýup, gämi arkaly Astrahana, Eýrana kerwen arkaly Hywa iberipdirler. Senagat meçberinde nebit Günbatar Türkmenistanda XIX asyryň 80-nji ýyllaryndan alnyp başlandy. 1881-1882-nji ýyllarda Nebitdag belentliginde skwažina burawlanyp, ol gije-gündizde 100 puda çepli nebit berýär. 1890-njy ýyldan başlap Çelekenden hem skwažinalar arkaly nebit alnyp ugralýar. 1895-nji ýylda bu ýerden 30 müň kup nebit öndürilipdir. 1907-nji ýylda Çelekende “Doganlar Nobelleriň şereketi” atly kompaniýa tarapyndan güýçli nebit fontanyň üsti açylýar. 1909-njy ýylda bu ýerde 170 m çuňlukdan gije-gündizde 16 müň puda çenli nebit berýän täze uly fontanyň üsti açylýar. Şeýlelikde Türkmenistanda nebitiň öndürilişi ýylsaýyn artypdyr. 1940-njy ýylda 2 mln. 21 müň t., 1960-njy ýylda 4 mln. 278 müň t., 1970-nji ýylda 14 mln. 487 müň t., 1973-nji ýylda 16 mln. 194 müň t. nebit öndürilipdir. Soňky ýyllarda Türkmenistanda nebitiň öndürilişi üzül-kesil azaldy. Häzirki wagtda 5,5 mln. t. çenli nebit öndürilýär. Nebit öndürilişiniň şeýle pese düşmegi öňki alynýan gatlaklarda nebitiň azalmagy bilen düşündirilýär. Häzir ýurtda nebit-gaz senagatyny ösdürmek boýunça döwlet maksatnamasyna laýyklykda has aşaky gatlaklardan (5000 — 5500 m. çuňluklardan) nebit almak üçin çuň burawlaýyş işleri alnyp barylýar. Bu işe Argentinanyň, ABŞ-nyň, Turkiýanyň kompanýalary hem gatnaşýarlar.

Türkmenistan tebigy gaza baýdyr. Gaz senagaty Türkmenistanyň halk hojalygynyň esasy we ýaş pudaklarynyň biridir. 1958-nji ýyla çenli gaz Günbatar Türkmenistandan nebit bilen ugurdaş alynýardy. 1958-nji ýylyň ýazynda Guşgynyň ýanynda , soňra Derwezede ilkinji gaz fontanlary

atyldy. Şondan son Türkmenistanyň çäginde barha täze gaz ojaklarynyň üsti açyldy. Häzirki wagtda Türkmenistanda 50-ä golaý gaz kânleri bellidir. 1940-njy ýylda Türkmenistanda bary-ýogy 9 mln. m³ gaz öndürilen bolsa, onda häzir 35 mlrd.m³ gaz öndürilýär. Zerur bolsa ony 80-85 mlrd. m³ ýetirmek hem mümkin. Häzirki wagtda Türkmen gazy Orsýede, Ukraina, Gruziýa, Ermenistana, Azerbaýjana, Gazagystana, Gyrgyzystana we beýleki käbir döwletlere eksport edilýär. Ýakyn geljekde Eýranyň üsti bilen Turkiýa gaz prowody çekiler, ol ýerden bolsa Türkmen gazy Günbatar Ýewropa ýurtlaryna berler. Geljekde Owganystanyň üsti bilen Päkistana gaz prowodyny çekmeklik göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň çäginde 7 sany iri gazly oblasty bellemek mümkin: Günbatar Türkmenistan, Merkezi Garagum, Böwrüdeşik-Hywa, Çärjew, Üňüz aňyrsy Garagum, Murgap, Garabil-Bathyz.

Günbatar Türkmenistanda gaz nebit bilen ugurdaş Günbatar Türkmen pesliginde neogen çökündileriniň gatlaklaryndan alynýar.

Merkezi Garagumda 1959-1965-nji ýyllarda Derweze, Takyr, Şyh, Çaljulba, Topjulba, Çemmerli, Atabaý, Sakarçäge, Atasary, Mydar, Goýun, Zäkli nebit-gaz kânleri açyldy. Gazly we nebitli gatlaklar ýura we mel döwürleriniň çökündileri bilen baglanyşyklydyr. Häzirki wagtda Merkezi Garagumyň gaz kânleri peýdalanylmaýar.

Böwrüdeşik – Hywa gazly oblasty Türkmenistanyň demirgazyk-gündogarynda ýerleşýär. Bu ýerde Gazojak, Naýip, Kerpiçli, demirgazyk Balguýy, Gagarin, Böwrüdeşik kânlerinde 1700-3200 m. çuňluklardan ýura we mel çökündileriniň gatlaklarynda alynýar.

Lebap gazly oblaty Amyderýanyň orta akymynda ýerleşýär. Bu ýerde Gogurtly, Eljik, Farap, Kiştüwan, Samandepe, Mätejan, Sakar, Bagaja, Baýguşly, Näreazym, we

beýleki gazly ýerler açyldy. Gaz 2300-2600 m. çuňluklarda ýura gatlaklarynda saklanýar.

Murgap gazly oblastynda Döwletabat, Dönmez, Gümmezli, Sandykgaçy, Şatlyk, Baýramaly, Maý, Kelif, Şaraply, Ýelan, Uçajy, Seýrap, Tejen, Gulanly, Mollaker, Mäne- Çäçe gaz känleri ýerleşýär. Bu känleriň hemmesi mel döwrüniň çökündileri bilen baglanyşyklydyr.

Türkmenistanyň çäginde Tüwergyrdä, Uly Balkanda, Köýtendagda daş kömrüň çykýan ýerleri bar. Tüwergyr kömür käni Türkmenistanyň günbatarynda Garabogazkelden 60 km. çemesi gündogarda ýerleşýär. Bu ýerde Gapakly, Çäýyrlý, Amanbulak, Salakbent. Uçtagan, Çagyl ýaly onlarça kömürlü meýdançalar bar. Tüwergyryň kömri goňur kömür bolup, ýura döwrüniň çökündüleriniň arasynda duş gelýär. Ol galyňlygy 0,3 m-den 2 metre çenli bolan birnäçe gatlakdan durýar. Golaýda geçirilen gözleg-buraw işleri netijesinde Gyzyлгаýa we Çagyl obalarynyň aralygynda 10 m-e çenli galyňlykdaky kömür gatlaklarynyň barlygy anyklanyldy. Umuman Tüwergyr sebitlerinde 1 mlrd. t. çemesi kömür bar diýlip çaklanylýar. Kömür ýeriň ýüzüne golaý ýerleşýär, kä ýerlerde ol ýeriň ýüzüne çykyp ýatyr. Ony çuň bolmadyk şahtalary gurmak arkaly almak mümkin. Häzirlikçe Tüwergyryň kömri peýdalanylmaýar. Ýakyn geljekde Gazanjyk-Gyzyлгаýa demir ýolunyň gurlup gutarylmagy Tüwergyryň kömrüni giňden peýdalanmaga mümkinçilik berer.

Uly Balkan kömür käni Uly Balkan daglarynyň demirgazyk böleginde Jebel demir ýol stansýasyndan 4 km demirgazyk-günbatarda ýerleşýär. Bu ýerde Ýagman, Gyzyljabaýyr, Şorly Garaýman, Oglanly ýaly kömürlü meýdançalar bar. Şolaryň içinde senagat ähmiýetlisi Ýagman kánidir. Ýagmanyň kömri ýokary hilli kokslaşýan kömrüň hataryna degişlidir. Kömür gatlaklarynyň galyňlygy bu ýerde 0,5 0,7 m-e çenli bolup, ýura döwrüniň çökündüleriniň arasynda ýerleşýär. Ýagmandan kömür 1949-njy ýyla çenli

alynypdyr. Soňra mälim bolan kömür zapasynyň gutarmagy sebäpli bes edilipdir.

Köýtendag daş kömür käni Türkmenistanyň günorta-gündogar çetinde Köýtendag gerşiniň gündogar ýapgydynda ýerleşýär. Köýtendagyň kömri ýarym antrasit kömürleriň hataryna degişlidir. Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda bu ýerden Aşgabadyň hajatlary üçin az mukdarda kömür alnyldy. Emma soň gymmat düşýändigini sebäpli ony çykarmak besedilipdir.

Türkmenistanyň kömür gorlary diňe ýokarda agzalan sebitler bilen çäklenmeýär. Soňky ýyllarda geçirilen çuň burawlaýyş işleri netijesinde Garagumuň ähli ýerinde 500 m-den 3000 m-e çenli çuňluklarda kömürli gatlaklaryň barlygy anyklanyldy. Şeýle kömürli gatlaklar 300-500 m çuňluklarda Krasnowodsk aýlagynyň demirgazyk kenarynda Awaza-Guwlyköl aralygynda hem ýüze çykaryldy.

Türkmenistanda heniz senagat ähmiýetli demir magdanynyň çykýan ýerleri mälim däl. Ýöne Uly Balkanyň, Köýtendagyň we Tüwergyryň ýura çökündileriniň arasynda demirleşen gatlaklar (sférosiderit, toýunly železnýak) duş gelýär.

Krasnowodsk platosynda, Tüwergyrda, Köýtendagda we beýleki käbir ýerlerde paleogen çökündileriniň arasynda marganesiň birleşmesi duş gelýär. Köýtendagda ýura döwrüniň hek daşlarynyň arasynda linza we ştok görnüşinde gürşunyň we sinkiň uly bolmadyk zapaslary bar. 1943-nji ýylda bu ýerde kiçiräk gürşun kombinaty işe girizildi. Soňra ol gürşun gorlarynyň onçakly köp dældigi sebäpli ýapyldy. Köýtendagda mezozoý çökündileriniň arasynda mis magdany hem duş gelýär. Günbatar Köpetdagda köp sanly ägirt çykýan ýerler mälimdir. Şolaryň kä birinde baritiň düzüminde gürşun we sink hem bar.

Soňky geçirilen barlaglaryň netijesinde Köpetdagda simap almak üçin çig mal bolan kinowaryň 200-e golaý çykýan

ýerleri anyklanyldy. Simaply minerallar Köýtendagda, Uly Balkan daglarynda hem duşýar. Köpetdagda witeritiň, flýuoritiň çykýan ýerleri hem bar. Emma senagat ähmiýetiniň azlygy sebäpli Köpetdagiň bariti, kinowary, witeriti häzirlilikçe peýdalanylmaýar.

Ýer gabygynda köp ýaýran elementleriň biri alýuminidir. Ol esasan boksit magdanyndan alynýar. Boksit Türkmenistanda Tüwergyrda tapyldy. Ol ýura döwrüniň çägetoýun çökündileriniň düzüminde duş gelýär.

1960-70-nji ýyllarda geçirilen barlaglaryň netijesinde Tüwergyrda we Krasnowodsk ýarym adasynda az mukdarda altynyň barlygy anyklanyldy.

Türkmenistan kükürde, nahar we kaliý duzlaryna, natriý sulfatyna (mirabilite) magniý duzlaryna, nebitdakyla (ozokerite), ýada, broma baýdyr.

Kükürt Türkmenistanda iki ýerden Gowurdakda hem-de Garagumuň merkezinde Derwezäniň golaýynda çykýar. Ol ýerden kükürt 1930-1961-nji ýyllar aralygynda alyndy. Soňra gymmat düşýänligi sebäpli kükürdiň alynmagy bes edildi. Häzirki wagtda kükürt Gowurdakdan alynýar. Gowurdak kükürt käni 1934-nji ýylda işläp başlady. Ol Çärjewiň himiýa zawodyny kükürt kislotasyny öndürmek üçin zerur bolan çig mal bilen üpjün edýär. Geljekde kükürdi tebigy gaz bilen ugurdaş çykýan kükürtli wodoroddan hem almaklyk göz önünde tutulýar.

Çeleken ýarym adasyndan we Nebitdag sebitlerindene ýod we brom alynýar. Özünde ýod we brom saklaýan ýerasty suwlaryň esasynda 1932-nji ýylda Çelekende, 1969-njy ýylda Nebitdag şäherinden 27 km. günortada ýod-brom zawodlary guruldy.

Türkmenistanyň çäginde mineral duzlaryň ähli görnüşleri diýen ýaly duş gelýär. Garabogaz kölde natriý sulfatynyň, bişofitiň, epsofitiň ägirt uly mukdary bar. Mundan başga-da bu ýerde magniý, stronňsi, rubidiý, brom we başga

seýrek elementler hem duş gelýär. Häzirki wagtda «Garabogazsulfat» önümçilik birleşigi ýylda 280 müň tonna golaý natriý sulfatyny öndürýär.

Türkmenistan nahar duzuna baýdyr. Iň uly duz känleri Hazar boýundaky Guwlyköl, Jebel stansýyasynyň golaýyndaky Babahoja, Günorta-gündogar Türkmenistanda Soltansanjar hem-de Gowurdak känleridir. Mundan başga-da Bathyzdaky Ýeroýlanduzda demirgazyk Günbatar Türkmenistanda Zeňňibaba, Duzgyr belentliklerinde we beýleki käbir ýerlerde hem nahar duzynyň uly mukdary bar. Häzirki wagtda senagat möçberinde Babahojanyň we Guwlykölüň duz känleri peýdalanylýar. Guwlyköl duz kombinatynyň öndürýän nahar duzy daşary ýurtlara — Norwegiýa, Daniýa, Ýugoslawiýa, Özbegistana, Azerbaýjana we beýleki ýurtlara iberilýär.

Köýtendagda (Gowurdakda we Garlykda) ýura döwrüne degişli kaliý duzlarynyň uly zapaslary bar. Duzly gatlagyň umumy galyňlygy bu ýerde 400 m-e ýetýär. Garlyk käninde geologlar kaliý duzlarynyň takmynan 2 mlrd., tonnadan gowrak zapasy bolan üç sany senagat gatlagyny tapdylar. Ýakyn geljekde bu käniň esasynda oba hojalygy üçin zerur bolan kaliý dökünlerini öndürýän kombinat gurlar. Uly Balkan daglarynyň demirgazyk eňidinde - Oglanlyda paleogen döwründe emele gelen bentonit toýun käni ýerleşýär. Bentonit gatlagynyň galyňlygy bu ýerde 2 m-den 10 m-e, kä ýerlerde 30 m-e çenli ýetýär. Oglanly bentonit käni 1934-nji ýyldan bäri işleýär. Öndürilýän bentonit Russiýa, Gazagystana, Merkezi Aziýa ýurtlaryna hem iberilýär.

Bentonite meňzeş toýunlar Köpetdagda, Bathyzda, Pitnekde, Gowurdakda hem tapyldy.

Günbatar Köpetdagda, Köýtendagda, Çelekende, Boýadagda mineral boýag öndürmek üçin çig mal bolan ýarozitiň, limonitiň, gematitiň çykýan ýerleri bar.

Çeleken ýarym adasyndan 1930-nji ýyldan bäri nebit (ozokerit) alynýar.

Türkmenistanda ýaşma, halsedon, oniks ýaly gymmat bahaly we bezeg daşlary hem duşýar. Ýaşma Tüwergyrda duşýar. Ol dürli reňkde bolup, jaýlaryň içki diwarlaryny bezemekde ulanylýar. Emma şu wagta çenli Tüwergyr ýaşmasy senagatda özleşdirilenok.

Tüwergyrda halsedonyň hem dürli görnüşleri duşýar. Bu gymmat bahaly daş Uly Balkanda hem bar.

Türkmenistanda gymmat bahaly daşlaryň iň owadany mermer görnüşli oniksidir. Ol ir wagtlardan bäri ýuwelir önümlerini öndürmekde ulanylýar. Oniks daşlarynyň esasy bölegi Köýtendagyň karst gowaklarynda jemlenipdir. Mermer görnüşli oniks Köpetdagda hem duşýar.

Türkmenistan dürli gurluşyk materiallaryna (dolomite, gipse, toýuna, sement üçin çig mala hek daşlaryna, çägä, kwars çägelerine we beýlekilere) baýdyr. Bäherdiniň ýanynda paleogen döwrüne degişli kwars çägesi alynýar. Ol Aşgabadynyň aýna kombinaty üçin esasy çig mal bolup hyzmat edýär.

Daşoguz welaýatyndaky Gubadagda mermer daşlarynyň gatlaklary bar. Olaryň galyňlygy 1 m-den 4 m-e çenli ýetýär. Mermere meňzeş ak reňkli hek daşlary Uly we Kiçi Balkan daglarynda, Köýtendagda, Köpetdagda hem bar.

Krasnowodsk ýarym adasynda, Uly Balkanda, Köpetdagda dürli geologik döwürlerde emele gelen gipsiň we angidridiň uly zapaslary bar. Köýtendaga Gowurdagyň golaýyndaky Depegatan belentliginde gips we angidrit gatlaklarynyň umumy galyňlygy 400 m-den hem geçýär. Gipsiň hem angidridiň iň köp ýaýran ýerleriniň biri hem Krasnowodsk ýarym adasydyr. Bu ýerde mel döwrüne degişli gipsiň umumy galyňlygy 100 m-e ýetýär. Türkmenbaşy şäheriniň golaýynda ýerli çig-malyň esasynda gips zawody işleýär.

§3. Türkmenistanyň ýer üstüniň gurluşy

Türkmenistanyň territoriýasynyň ýer üstüniň gurluşy dürli-dürlidir. Relyefiň dürli bolmagyna onuň geologik gurluşynyň hem-de klimatyň ýagny, fiziki, himiki, organiki tozamak, atmosfera ygallarynyň, akar suwlaryň we ýeliň täsiri netijesinde bolup geçýär. Häzirki wagtda-da relyefiň özgermegi netijesinde onuň täze formalarynyň emele gelmegi dowam edýär. Şeýlelikde, ýer üstüniň häsiýeti boýunça ol deň bolmadyk iki bölege bölünýär. Ýurduň meýdanynyň köp bölegini (80%) golaýyny düzlükler, 20 %-ni bolsa belentlikler we daglar tutýar. Suwarymly ýerler 1,7 mln. ga. bolup, ol ýurduň 30%-ine golaýyny tutýar. Daglar, belentlikler ýurduň günortasynda, günbatarynda hem-de günorta-gündogarynda ýerleşýär. Olar orta beýiklikdäki daglardyr. Türkmenistanyň territoriýasynyň iň beýik nokady Köýtendagdaky Aýrybaba (3139 m.) hasaplanýar. Türkmenistanyň daglarynyň ortaça belentligi 1500 m-den geçmeýär. Uly Balkanyň iň belent nokady Arlan dagy (1880 m.), Köpetdagynyň iň beýik nokady Şah-şah (212 m).

Türkmenistanyň territoriýasynyň köp bölegini düzlükler tutýar. Olar okean derejesinden 100 -200 m. ýokarda ýerleşýär. Emma okean derejesinden has pesde ýerleşýän çöketlikler hem duşýar. Olardan iň pesi Ūňüz aňyrsyndaky Garagumuň demirgazyk-günbatarynda ýerleşýän Akjagaýa çöketligidir. Ol 81 m. pesde ýerleşendir. Ýurduň demirgazygynda Sarygamys çöketligi ýerleşýär. Onuň düýbi okean derejesinden 38 m. pesde ýerleşýär. Häzirki wagtda bu çöketlige 1961-nji ýyldan bäri. Türkmenistanyň Daşoguz welayatyndan we Özbegistanyň Horezm oblastyndan zeý suwlary akdyrylyp, ol uly köle öwrüldi. Ýurduň günbatarynda ýerleşýän uzynlygy 100 km-e golaý Garaşor çöketliginiň düýbi okean derejesinden 28 m. pesdir.

Türkmenistanyň territoriýasynda gadym wagtlarda suw akan birnäçe köne hanalar bar. Olardan Kelif uzboýy, Uzboý, Üňüz we başgalary görkezmek bolar. Uzboý Sarygamys çöketligi bilen günbatar Türkmen pesliginiň aralygynda 530 km-e golaý uzalyp gidýär.

Garagum çöli tutýan meýdany boýunça dünýäde iň uly çäge çölleriň biridir. Onuň meýdany 350 müň kw. km. ýetýär. Türkmenistanyň meýdanynyň 72%-ni tutýar. Ol günortada Köpetdag, Bathyz we Garabil belentlikleri, demirgazykda Horezm pesligi, günbatarda Uzboý hanasy, Gündogarda Amyderýa bilen araçäkleşýär. Ol günbatardan gündogara takmynan 800 km-e çenli, demirgazykdan günorta 450 km-e çenli uzalýar.

Garagum çöli fiziki geografiki şertlerine görä üç sany uly bölege — Üňüz aňyrsy Garaguma, Merkezi Garaguma we Günorta-gündogar Garaguma bölünýär. Üňüz aňyrsy Garagum Merkezi Garagumdan Üňüz çöketligi boýunça geçýär. Üňüz aňyrsyndaky Garagum beýleki böleklere garanyňda belentdir. Bu ýerde çäge relýefiniň dürli formalaryndan başga-da, gadymy dag jynslarynyň ýeriň ýüzüne çykyp duran ulgam gyrlary-da duşýar.

Merkezi we Günorta-Gündogar Garagumyň araçägi Tejen bilen Çärjewiň aralygyndaky demir ýol boýunça geçýär.

Türkmenistanyň düzlük böleginde takyrlar hem duş gelýär. Takyrlaryň üsti jaýryk-jaýryk bolup, örän tekizdir hem-de gatydyr. Takyrlar köplenç ösümliksizdir. Şeýle takyrlar Murgap, Tejen, Etrek derýalarynyň deltalarynda, Köpetdagyň eteginde duş gelýär. Takyrlar galyň toýun gatlagy bilen örtüleni üçin yzgary öz içinde örän haýal (ýaramaz) geçirýär. Şonuň üçin hem ýagýan atmosfera ygallary takyrlaryň pes ýerlerinde ýygnanyp, çölde ýaşaýan ilaty hem-de mallary suw bilen üpjün etmekde uly ähmiýeti bardyr. Şeýlelikde, takyrlara ýygnanýan atmosfera ygallaryny tygşytly peýdalanmak üçin çölde ýaşaýan adamlar kaklar we sardobalar gurýarlar.

Şorluklar Türkmenistanyň düzlük böleginiň ähli ýerinde duş gelýär. Olar aýratyn hem Kaspi deňziniň gündogar kenarynda, Prikaspi pesliginde, Sarygamyşda, orta we aşak Uzboýda, Üňüzde, Garagum kanalynyň boýlarynda, oazis zolagynda ýygy-ýygýdan duşýar.

§4. Türkmenistanyň klimat şertleri

Türkmenistanyň territoriýasy aram guşaklygyň çöller zonasynda ýerleşýär. Şonuň üçin hem klimaty kontinental örän guraklygy bilen tapawutlanýar. Munuň sebäbi atmosferanyň sirkulýasiýasynyň aýratynlyklary, ýurduň Aziýa materiginiň jümmüşinde bolmagy, dünýä okeanlarynda uzakda ýerleşmegi, ondan başga-da günortada ýerleşýänligi üçin hem-de günorta-gündogarda we günortada dag sistemalarynyň barlygy bilen baglanyşyklydyr. Klimatyň - kontinentallygy gije-gündiziň we ýylyň dowamynda meteorologik elementleriň çürt-kesik üýtgäp durmagy bilen ygalyň örän az ýagýanlygy howanyň guraklygy, bulutly gunleriň azlygy we bugarmanyň ýokarlygy bilen baglanyşyklydyr.

Demirgazykda beýik daglaryň ýoklugy sebäpli arktiki sowuk howa massalarynyň onuň merkezi we günorta etraplaryna aralaşmagyna ýardam edýär. Onuň tersine, günorta-gündogardaky dag gerişleri bolsa Hindi okeanyndan gelýän çygly howanyň aralaşmagyna päsgel berýär.

Günbatardan we demirgazyk-günbatardan Türkmenistana Atlantik okeandan we Ortaýer deňzinden gelýän howa massalary ep-esli derejede çygly bolýar. Deňiz howasy köplenç ýaz aýlarynda gelýär we çygly hem-de ümrüli howanyň bolmagyna sebäp bolup, ygal ýagdyrýar.

Türkmenistan özüniň geografik ýerleşişine görä, günden örän köp ýylylyk alýar. Gös-göni gün radiasyýasyndan duşýan ýylylygyň ýyllyk mukdary ýurdumyzyň demirgazygynda 130 k, kal/kw. sm, günorta-gündogarynda

bosa 60 k kal/-kw. sm ýetýär. Tomsuna günün ýere şöhle salmagy 15 sagatdanda dowamly. Emma gysyna –ol 9 sagatdan geçmeýär.

Türkmenistan Garaşsyz Döwletleriniň Arkalaşygynda (GDA) gün radiasyýasynyň iň köp duşýan ýeridir. Klimatyň guraklygy sebäpli duşýan radiýasynyň ählisi diýen ýaly howany hem-de topragy gyzdymak üçin sarp bolýar. Bu bolsa howanyň temperaturasynyň ýurduň hemme ýerinde ýokary bolmagyna, ýylylyk zonasynyň bolsa örän köp bolmagyna getirýär. Şonuň üçin bu ýerde ýylylygy söýýän dürli ekinleri ýetişdirmek bolýar. Klimatyň emele gelmeginde atmosferanyň sirkulýasiýasy möhüm rol oýnaýar. Türkmenistanda atmosfera sirkulýasiýasynyň häsiýetli aýratynlygy ýylyň sowuk we maýyl döwürlerinde sinoptiki prosesleriň düýpli tapawutlanýandygy bilen düşündirilýär.

Gyş paslynda Türkmenistan Sibir antisiklonynyň günorta-günbatar çetiniň, demirgazyk-günbatardan hem-de demigazykdan gelýän sowuk howa massalarynyň täsiri astynda bolýar. Şu döwürde günortadan öwüsýän siklonik howa massalary möhüm rol oýnaýar. Siklonlar Türkmenistanyň territoriýasynda Kaspi deňziniň günorta böleginden gelip, demirgazyk-gündogar tarapa hereket edýär.

Şeýlelikde günortadan gelýän howa massalary howanyň durnuksyzlygyna, buludyň artmagyna, gurak howanyň ýagyşly ýa-da garly howa geçmegine, howanyň temperaturasynyň we çyglylygy çürt-kesik, üýtgemegine getirýär. Gyşyna howa durnuksyz bolýar. Güýçli sowuk howa maýyl howa bilen çalşyp durýar. Temperatura aşak düşýän, gar we ýagyş ýagýar. Gar örtügi adatça 5-15 sm-den galyň bolmaýar, şonuň üçin hem tiz ereýär. Daglyk raýonlarda gar maý –iýun aýlaryna çenli saklanýar. Ýanwar iň sowuk aý hasaplanýar, Howanyň temperaturasy käbir etraplarda -20°C -25°C çenli aşak düşýär. Daşoguzda gysky temperaturanyň obsolýut minimumy -36°C , Guşgyda -33°C ýetýär. Şular ýaly sowuk howa beýleki daglyk

ýerlerde -de bolýar. Ylaýta-da Sibir antisiklonynyň güýçli gelyän käbir ýyllary gysyna has gazaply bolýar. Türkmenistanyň günorta-günbatarynda we Kaspi deňziniň kenar ýakalarynda bolsa -17^0-19^0C ýetýär. Ýanwaryň ortaça temperaturasy ýurduň demirgazyk –gündogarynda -6^0 bolýandygyndan, günorta-gündogarynda $+3^0\text{C}$, çenli günorta-günbatarynda bolsa $+5^0\text{C}$ çenli ýetýär. Gysyna daglarda temperatura ýygy-ýygydan üýtgeýär. Daglar fýon we dag-jülge ýelleriniň sirkulýasiýasynyň döremegine ýardam edýär. Dag gerişleri howa massalarynyň hereketini böktemek bilen ýeliň ugruny we tizligini üýtgedýär. Kämahal bolsa sowuk howa massalarynyň önüne böwet bolýar. Meselem, Köpetdag demirgazyk we demirgazyk-günbatardan öwüsýän sowuk howa massalary ýurduň günorta-günbatar etraplaryna aralaşmagyna päsgel berýär. Şonuň üçin Türkmenistanyň günorta-günbatar etraplary has günortada ýerleşýän etraplara garaňda gysyna has maýyl bolýar.

Türkmenistanyň Daşoguz welaýatyndan başga ýerlerinde gysda hem meýdan işleriniň arasy kesilmeyär, sebäbi topragyň doňýan wagty seýrek bolýar. Gys paslynda käbir ýyllarda topragyň üsti demirgazyk etraplarynda 40 sm –e çenli doňýar.

Ýaz paslynda howa sowap, ýazly günler bolýar. Iň soňky ýazly günler ýazda demirgazyk etrabynda apreliň ikinji on günlüğinde, Hazar kenarlarynda we günorta-günbatarda martyň birnji on günlüğinde, Merkezi Garagumda günorta-gündogar etraplarda bolsa martyň üçünji on günlüğine gabat gelyär. Käbir ýyllarda gülän miweli agaçlary sowuk urýar. Mart-aprel aýlarynda günortadan siklonlaryň gelyändigini sebäpli howanyň temperaturasy ýokarlanýar. Howanyň temperaturasy mart-aprel aýlarynyň käbir günlerinde ir bilen 10^0-16^0C , gündizine $+20^0-25^0\text{C}$ ýetýär. Fýon ýelleri aralaşanda maý aýlarynda dag eteklerinde $+30^0-35^0$ çenli ýokarlanýar. Beýle ýagdaý howada otnositel çyglylygyň 10% çenli aşak düşmegine

getirýär. Ýaz aýlarynda ýagys köp ýagýar. Daglarda ýagys köp ýaganda güýçli sil akymlyary döräp oba hojalygyna we transporta uly zyýan ýetirýär.

Ýaz paslynda tomusa geçişi mese-mälim duýulýar. Maý aýynyň ikinji ýarymyndan başlap howanyň temperaturasy ýokarylanyp başlaýar. Ýagşyň ýagmasy kemelýär, çölde ösýän ot ösümlikleri gurap başlaýar.

Tomus adatça maý aýynyň ortalaryndan sentýabr aýynyň ahyryna çenli dowam edýär. Iýun aýyndan başlap Garagumda örän yssy we gurak howa bolýar. Düzlüklerde howanyň maksimal temperaturasy iýulda, Hazar deňziniň kenarlarynda bolsa iň yssy günler awgustda bolýar. Günorta-gündogarda, Murgap bilen Tejen derýalarynyň arasynda we peslik Garagumyň Merkezi böleginde iýulda howanyň ortaça temperaturasy $+32^{\circ}$ $+35^{\circ}$ C, absolýut maksimum Repetekde 50° C ýetýär. Şol wagtlarda günün täsiri astynda çäge 80° C çenli gyzýar. Emma klimatyň guraklygy netijesine Garagumdaky $+45^{\circ}$ - 50° C yssysynyň janly organizme täsir edişi Moskwanyň 30° C yssysynyň ýetýän täsirinden güýçli däl. Ýurduň demirgazygynda Hazar deňziniň kenarynda we daglarda bolsa howanyň tomusky temperaturasy birneme peselýär. Tomus aýlarynda bulut örän selçeň görünýär. Günüň şöhesiniň ýeriň üstüne dik düşýänligi we asmanyň bulutsyzlygy zerarly Türkmenistanyň howasy örän gaty gyzýar.

Garagumda gün şöhesiniň ýylylygyny peýdalanyp bolsa, ol energeniýanyň ähmiýetli çeşmesi bolup hyzmat edip biler. Günüň şeýle baý energiýasy goňýy döwletleriň hiç birinde-de ýokdur.

Ýylda 235-240 günşli gün bolýar. Şol döwürdäki ortaça temperatura 4500° - 5000° C barabardyr. Munuň özi gowaçanyň islendik inçe süýümlü sortuny ýetişdirmek üçin doly ýeterlikdir. Türkmenistanyň howa şertlerinde ýeriň bir uçaştogyndan iki gezek hasyl almak mümkin.

Güýz paslynda döreýän siklionlar, sowuk howa tolkunlaryny Türkmenistana getirýär. Günbatardan howa tolkunlarynyň gelmegi güýçlenýär. Oktýabr aýynyň ikinji ýarymynda howa şertleri has üýtgeýär. Ol durnuskyz bolup, gijelerine sowap başlaýar. Ilkinji güýzki aýazlaryň bolýan wagtlary Türkmenistanyň demirgazyk we gündogar raýonlarynda oktyabryň ikinji we üçünji on günlüğine düşýär.

Türkmenistanyň merkezi böleginde hem-de günbatarynda ilkinji güýzki aýazlar noýabryň ikinji on günlüğinde bolýar. Noýabr aýynda ir bilen howanyň temperaturasy $+6-12^{\circ}\text{C}$ –dan bolýar, günortalarda bolsa $+12+20^{\circ}\text{C}$ -dan geçýär. Käbir günlerde noýabrda howanyň temperaturasynyň maksimumy Akmollda $+32^{\circ}\text{C}$, Ýerbentde $+33^{\circ}\text{C}$ absolyut minimumy, Bokurdakda -14°C , Üçajyda -19°C -a ýetýär. Güýzüň ikinji ýarymynda günortadan gelýän yssy howa tolkunlary sowuk arktiki howasy bilen çaknyşýar. Netijede bulutly günler köpeliýär we ygal ýagýar. Umuman Türkmenistana ygal az düşýär. Ýagýan ygallar hem bulut ýylyň dowamynda gyrađeň düşmeýär. Ýylda orta hasap bilen 80 mm-den 400-mm-e çenli ygal düşýär. Düşýän ygalyň ýyllyk mukdaryna görä, ýurduň terrioriýasyny 4 raýona bölmek bolýar:

1. Demirgazyk Türkmenistan, Üňüz aňyrsyndaky Garagum we Garabogaz aýlagy (ygalyň mukdary 100 mm-den az)
2. Peslik Garagum (ygalyň mukdary 150-mm-e çenli)
3. Türkmenistanyň günorta we günorta-gündogar dag etek zonasy (250 mm-e çenli)
4. Köpetdagyny, Bathyz Garabil, Köýtendagyny daglyk raýonlaryny (250 mm-den köp)

Käbir ýyllarda atmosfera ygallarynyň ýyllyk mukdary 24 mm-de 564 mm-e çenli üýtgäp durýar. Käbir günlerde ýagýan ygalyň mukdary ençeme ýylyň ortaça aýlyk normasyndan birnäçe esse artýar. Ýurtda ygalyň köpräk ýagan wagty dekab-

aprel aýlaryna dogry gelýär. Ygal gar görnüşinde onçakly köp düşmeýär. Gar köplenç ýanwar-fewral aýlarynda ýagýar. Gar ýerde köp saklanmaýar. Ol tiz ereýär. Käbir ýyllarda gar ýagmaýar diýen ýalydyr. Emma käwagtlar bolsa galyň düşüp, 30-40 günläp eremän saklanýar. Türkmenistanda ýylyň gýş paslynda demirgazyk, demirgazyk-gündogar ýeller agdyklyk edýär. Ýylyň ýaz aýlarynda günbatar, demirgazyk-günbatar ýelleri agdyklyk edýär. Ýylyň tomus döwründe gurak günorta-gündogar ýelleri agdyklyk edýär. Olar tozanly yssy howany emele geirýär. Türkmenistanyň bütin territoriýasynda gowşak we aram ýeller tizligi 5 m/sek. çenli bolýar. 15 m/sek.-dan gowrak ýelli günleriň sany merkezi Garagumda ortaça 5-10, günorta-gündogar Garagumda 3-8 gündür. Hazar deňziň kenar ýakasy Köpetdagyň günbatar etekleri we Amyderýa jülgesi güýçli ýelleriň iň köp bolýan ýerleridir. Güýçli ýel öwsen mahalynda ösümlik bilen örtülmedik aklaň çägeler tozanly apy-tupanyň döremegine ýardam edýär. Şeýle apy-tupanlar bütin ýyl boýy öwsüp ýaz we tomus passyllarynda has köp gaýtalanýar. Apy-tupan köplenç günbatar, demirgazyk-günbatar we demirgazyk sowuk howa masslary aralaşanda döreyär. Güýçli ýelleriň iň köp bolýan ýerleri Balkanabat şäheriniň töweregi hasaplanýar we ýylda ortaça 60 güne ýetýär. Merkezi, günorta-gündogar Garagumda apy-tupanly günleriň ortaça sany 30-40 gündür. Daglarda we oazislerde şeýle günler örän selçen bolýar.

§5. Türkmenistanyň suwlary

Derýalary. Klimatyň guraklygy sebäpli Türkmenistan derýa toruna garypdyr. Bar bolan uly derýalaryň hemmesi trnzit derýalarydyr. Türkmenistanyň uly derýalary Amyderýa, Murgap, Tejen, Etrek hasaplanýlar.

Amyderýa Türkmenistanyň iň uly we köp suwly derýasydyr. Ol Täjigistanyň, Özbegistanyň, Türkmenistanyň içinden akyp geçýär we köp ýerde Owganystan bilen araçäk

bolup hymat edýär. Uzynlygy 1415 km, ýokary - akymy bolan Penç we Wahan derýalaryny hem hasap etseň 2540 km-dir. Şondan 1000 km-i Türkmenistanyň çäginde akýar. Basseýniň meýdany 226800 km²-a barabardyr.

Amyderýa Penç we Wahş derýalarynyň birleşmegi netijesinde emele gelýär. Penç derýasy bolsa Wahan derýasy bilen Pamir derýasynyň birikmeginden emele gelipdir. Wahan - derýa gözbaşyny Owganystandaky Hindiguş daglarynyň Demirgazyk ýapgydyndan 4900 m. beýiklikde ýerleşen - Wrewskiý buzlugyndan alyp gaýdýar. Pamir derýasy Täjigistanda Pamir daglaryndaky Zorkölden akyp çykýar. Wahş derýasy birikmezden öň, Penç derýasynyň sag tarapyndan Gunt, Bar-tang, Ýazgülem, Wanç derýalary guýýar. Amyderýanyň iň uly goşandy bolan Wahş derýasy Gyrgyzystanyň günorta bölegindäki Zaalaý daglaryndan gözbaşyny alýar. Gyrgyzystanyň çäginde ol Gyzylsuw diýilip, atlandyrylýar. Täjigistanyň çäginde aralaşandan soň Surhob adyny alýar. Obihingou derýasy goşulandan soň Surhob Wahş diýlip atlandyrylýar. Wahş derýasyndan soň, Amyderýa çep tarapyndan Gunduz, sag tarapyndan bolsa Kafirnigan, Surhanderýa we Şerabat derýasy goşulýar. Amydeýanyň jülgesiniň giňligi ýokary akymynda 3-4 km. bolup, Kerki şäherinden soňra ol has giňelýär we aşak akymynda 24 km-e çenli ýetýär.

Amyderýa esasan buzdan we gardan suwlanýar. Şoňa göre-de ol ýylda iki gezek, ýagny ýazyna we tomsuna joşýar. Derýanyň ýazda joşmagy daglarda garlaryň eremegi, tomsuda joşmagy bolsa, buzlaryň eremegi bilen baglanşyklydyr. Gysyna Amyderýanyň suwy 400-500 m³/ sek. çenli azalýar. Martda derýanyň suwy köpelip başlaýar. Iýun-iýul aýlarynda ol ýokary derejesine ýetýär. 9000 m³/sek. çenli artýar. Derýanyň tomsuna köp suwly bolmagy ekerançylyk üçin amatly şertler döredýär.

Amyderýanyň ortaça ýyllyk akymy, Garagum kanalynyň alýan suwunyň hem hasap edeniňde Atamyrat

şäheriniň ýanynda 2000 m³/sek. barabardyr. Bir ýylda Amderýadan 79 km³ suw akpp geçýär. Şonuň 60-65%-i maý-awgust aýlarynyň paýyna düşýär.

Amyderýa in bulançak derýalaryň biridir. Onuň 1 m³ suwunda 36 kg. çenli gyrmança saklanýar. Ýurta hasap bilen derýa -bir ýylda düluklere 230 ml. tonnadan gowrak gyrmança getirip çökerýär. Gyrmançanyň düzümine hek, kaliý, fosfor ýaly oba hojalyk ekinleri üçin peýdaly elemententler hem bar.

Amyderýa öz hanasyny ýgy-ýgydan üýtgedip durýar. Ol kenaryny, aýratynda sag kenaryny güýçli ýumurýar. Derýanyň hanasynda köp sanly adalar bar.

Amyderýanyň suwunyň ortaça duzlulugy Kerki şäheriniň ýanyda 0,5 g/l golaýdyr. Derýanyň aşak akymyna tarap suwuň duzlulygy artýar. Muňa Özbegistanyň Kaşgaderýa, Buhara oblastlarynyň, Türkmenistanyň Lebap welaýatynyň zeý suwlarynyň derýa akdyrylagy hem uly täsir edýär.

Netijede, soňky ýyllarda Amyderýanyň aşak akymynda suwuň duzlulugy 2 g/l çenli artdy.

Amyderýanyň aýak akymy her ýyl doňýar. Orta akymy diňe gazaply gyslarda 15-30 güne çenli doňýar, ýokary akymy çalt akýanlygy sebäpli doňmaýar. Käbir ýyllarda buz bölekleriniň toplanyp hanany böwetlemegi sebäpli derýa güýçli joşýar we jülgäniň köp ýerlerini suw basýar.

Amyderýadan köp sanly kanallar öz gözbaşyny alýar. Olardan in ululary orta akymyndaky Garagum, Garşy, Amyderýa - Buhara aşak akymyndaky Şabat, Gazawat, Gylyçbaý, Sowetýap, Gyzgiden kanallarydyr. Häzirki wagtda diňe suwarmak üçin Amyderýadan ýylda 50 km³-dan gowrak suw alynýar. Munuň özi derýanyň bir ýyldaky harajadynyň 65%-ine barabardyr. Amyderýanyň suwuny rejeli peýdalanmak we gämi gatnawyny gowulandyrmak maksady bilen derýanyň aşak akymynda Tahýadaşyň ýanynda bent, Dueboýunyň ýanynda suw howdany guruldy. Daşoguz welaýatynyň çäginde uzynlygy 180 km-barabar bolan Dueboýun kanaly

guruldy. Ol öz suwuny dueboýun suw howdanyndan alyp gaýdýar we ýakyn geljekde Daşoguz welaýatynyň ýerlerini suwlulandyrar.

Amyderýanyň suwunyň suwaryşa köp alynmagy sebäpli soňky ýyllarda ondan Aral deňzine baryan suwuň möçberi örän azaldy. Bu bolsa Aral deňziniň suwunyň derejesiniň güýçli peselmegine Arala ýakyn ýerleriň ekologik şertleriniň erbetleşmegine getirdi.

Amyderýa Termeze çenli gämi gatnawlydyr. Derýanyň öz hanasyny ýygy-ýygýdan üýtgedip durmagy gämi gatnawyndan ep-esli kynçylyklar döredýär.

Murgap derýasy - Gözbaşyny Owganystandaky Parapamiz daglaryndan 2600 m. belentlikden alyp gaýdýar. Basseýniniň meýdany 60 müň, kw. km., uzynlygy 978 km., şondan 530 km-i Türkmenistanyň çäginde ýerleşýär. Suwuny ýagys we gar suwlarydan toplaýar. Derýanyň suw ýygnaýan basseýninde buzlyklar we mydamalyk garlar ýok, çünki bu ýerde iň beýik dag depeleriniň beýikligi hem 3800 m-den geçmeýär we gar çyzygyndan aşakda ýýerleşýär.

Tagtabazar-Ýolöten aralygynda Murgap derýasy giňligi 1-2 km bolan jülge boýunça Bathyz we Garabil belentlikleriniň aralygyndan akýar. Ýolöten şäherinden aşagrakda derýanyň deltasy başlanýar. Mary şäherinden demirgazyk-günbatarda Murgap derýasy, Garagum çölüne girip gutarýar.

Murgap derýasy mart, käbir ýyllarda fewral ýa-da aprel aýlarynda joşýar. Ortaça harajaty Tagtbazaryň ýanynda $50 \text{ m}^3/\text{sek}$ bolup, joşýan wagtynda $842 \text{ m}^3/\text{sek}$ ýetýär.

Suwuň iň az wagtynda $3 \text{ m}^3/\text{sek}$ çenli kemelýär.

Murgabyň suwunyň ýyl dowamynda paýlanyşy ekerançylyk üçin amatsyzrakdyr. Ekinler üçin iň gerek wagty derýanyň suwy azalýar. Iýul aýyna ýyllyk akymyň 7%-i, awgust aýyna bolsa bary-ýogy 5,5%-i düşýär.

Ýokary akymynda Murgap derýasy birnäçe goşantlary kabul edýär. Türkmenistanyň çäginde oňa çep tarapdan Kaşan

we Guşgy derýalary, sag tarapdan Owganystan bilen serhetde Kaýsar derýasy goşulýar. Kaşan we Guşgy derýalary mart aprel aýlarynda köp suwly bolup, tomsuna Türkmenistanyň çäginde 5-6 aýlap gurap galýar.

Murgap, aýratynda Kaşan we Guşgy derýalary iň bir bulançak suwly derýalardyr. Käbir halatlarda Murgabyň bulançak suwundaky gyrmançanyň mukdary 100 kg/m^3 , Kaşan derýasynda bolsa 600 kg/m^3 -a ýetýär. Tagtabazaryň ýanynda suw bilen akyp geçýän gyrmançanyň bir ýyldaky mukdary 7,6 mln. t. ýetýär.

Murgabyň suwunyň ortaça duzlulygy Tagtabazaryň ýanynda 0,5 g/l barabardyr. Guşgy derýasy guýandan soň suwuň duzlulygy 0,7 g/l çenli artýar. Murgap derýasy diňe gazaply gyşlarda doňýar. Gämi gatnawy ýok.

Murgap derýasy Mary oazisiniň ekin meýdanlaryny suwlulandyrýar derýanyň akymyny kadalaşdyrmak maksady bilen Murgapda Saryýazy, Daşköpri, Kolhozbent, Ýolöten, Ortaky we Aşaky Hindiguş suw howdanlary guruldy. Mary şäherinden günortada Murgaba Zähmet-Hindiguş maşyn kanaly arkaly Garagum kanalyňyň suwy guýdurylýar.

Tejen derýasy- Türkmenistanyň Amyderýadan we Murgapdan soň üçünji uly derýasydyr. Ol gözbaşyny Owganystandaky Parapamiz daglaryndan alyp gaýdýar. Basseýniniň meýdany 70600 kw.km., uzynlygy 1124 km. ýokary akymynda derýa Saryjeňnel, soňra Garirud diýilip atlandyrylýar. Türkmenistanyň serhedinden geçenden soň Tejen adyny alýar. Tükmenistanyň çäginde derýanyň ini birnçäe yüz metrden 4 km-e çenli bolan jülge boýunça akýar.

Tejen derýasy esasan gar we ýagys suwlaryndan suwlulanýar. Şeýle hem ol mart-maý aýlarynda joşýar. Iýul-awgúst aýlarynda bütinleý diýen ýaly guraýar. Onuň suwy Eýranyň we Owganystanyň çäginde Hyrat jülgesiniň ýerlerini suwarmaga alynýar. Bu ýerde ol 150 müň ga. ýeri

suwulandyrýar. Noyabr- dekabr aýlarynda derýada suwuň derejesi ýokary galyp başlaýar.

Gözbaşyndan Sarahsa çenli aralykda Tejen derýasy özüniň birnäçe goşantlary kabul edýär. Olaryň arasynda iň ululary Tagao-Işlak, Jam we Kışprud derýalarydyr. Tomsuna suwunyň doly derejede suwaryşa alynýanlygy sebäpli, bu derýalar Tejen derýasyna ýetmän guraýarlar.

Pulhatyn gidropostunyň ýanynda Tejen derýasynyň ortaça harajady $30,4 \text{ m}^3/\text{sek}$ barabardyr. Iň köp harajady $84,6 \text{ m}^3/\text{sek}$. Iň az harajady bolsa $3,86 \text{ m}^3/\text{sek}$. Ýyllyk akymyň 80%-den gowragy mart-maý aýlarynyň paýyna düşýär.

Tejen suwy bulançaklygy bilen tapawutlanýar. Onuň 1 m^3 suwunda Pulhatynyň ýanynda 14 kg. çenli gyrmança saklanýar - Derýanyň suwunyň duzlulygy Murgabyňka seredeniňde ýokarrakdyr, $0,5 \text{ g/l}$ -den 1 g/l çenlidir, derýa joşan wagtynda ol $1,5\text{-}2,0 \text{ g/l}$ -e çenli artýar. Tejen derýasy diňe gazaply gyşlarda doňýar.

Tejen derýasynyň suwuny kadalaşdyrmak maksady bilen 1-nji we 2-nji Tejen suw howdanlary. Tejen şäherinden aşakda Garrybent gatlasý guruldy. Ikinji Tejen suw howdanyndan demirgazygrakda Magistral kanal arkaly Howuzhan howdanyndan Tejen derýasyna Garagum kanalynyň suwy guýduryldy.

Etrek derýasy- Türkmenistanyň günorta-günbataryndan akýar we Hazar basseýnine degişlidir. Derýanyň suwy suwaryşa alynýanlygy sebäpli, tomsuna Hazar deňzine ýetmän gutarýar, diňe ýaz aýlarynda derýa joşan wagty ol Hazara aralaşýar.

Etrek derýasy gözbaşyny Eýrandan, Türkmen-Horasan daglaryndan alýar. Uzynlygy 635 km, basseýniniň meýdany 26700 kw.km . Etregiň ýanynda derýanyň ortaça harajady $8,62 \text{ m}^3/\text{sek}$, maksimal harajady $120 \text{ m}^3/\text{sek}$ barabardyr. Bir ýyldaky akymyň 60%-den gowragy ýaz-gyş aýlarynyň paýyna düşýär. Etregiň suwy örän bulançak bolup, onuň düzümindäki

gyrmançanyň mukdary 70-1000 kg/m³ ýetýär. Munuň özi Amyderýanyň suwundakydan 20 -30 esse köpdür.

Türkmenistanyň çäginde Etrek derýasynyň iň uly goşandy Sumbar derýasydyr. Onuň uzynlygy 247 km-e barabardyr. Sumbar Gulan galasy we Daýnasuw derýajyklarynyň birikmeginden emele gelýär. Soňra oňa Amyderýa we Çendir derýajyklary goşulýar.

Ýokary akymynda Etrek derýasy Eýrandaky Maşat-Guçan dagara çöketliginiň içinden akyp geçýär we onuň suwy ekin meýdanlaryny suwarmak üçin ulanylýar. Türkmenistanyň çäginde Etrek derýasynyň boýunda 18 müň gektardan gowrak suwarymly ýer bar. Emma häzir şonuň diňe 25%-ni derýa suw bilen üjün edýär. Derýanyň suwuny ekerançylykda doly peýdalanmak maksady bilen Gyzyletregiň ýanynda suw howdany guruldy.

Ýokardaky agzalan derýalardan başga-da Köpetdagdan 140-dan köpräk ownuk derýajyklar we çeşmeler akyp gaýdýar. Olaryň arasynda iň uluraklary Begmyrat, Gämisuw, Aşgabat, Garasuw, Altyýap, Sekizýap, Arçman, Çäçeçäý, Mäneçäý, Artyk, Sünçe, Börme, Bamy, Goç, Gyzylarbat derýajyklary we başgalardyr. Olaryň ortaça harajady 0,2 m³/sekuntan 2 m³/sek. çenlidir, hemmesiniň bilelikdäki ortaça ýyllyk harajady 11 m³/sek-dan gowrakdyr. Ownuk derýajyklar we çeşmeler Köýtendagda, Uly Balkan daglarynda hem bar. Çeşmeleriň käbiri mineral we termal suwly bolup, dürli keselleri bejermekde ulanylýar. Kükürt wodorodly Arçman çeşmesiniň bazasynda belli Arçman kurorty işleýär.

Dag çeşmeleriniň we derýajyklarynyň suwaryşda we ilaty suw bilen üpjün etmekde ähmiýeti uludyr. Köpetdag eteginde öňler köp sanly kärizler bolupdyr. Soňky ýyllarda bu ýerde köp sanly skwažinalaryň burawlanmagy we kärizler hakynda alada edilmegi sebäpli olaryň köpüsi gömülip hatardan çykypdyr.

Türkmenistanyň daglyk raýonlary üçin güýçli we dowamly çagba ýagyslardan soň döreýän sil akymlary häsiýetlidir. Diňe Köpetdagyň özünde 550-den gowrak sil hanalary hasaba alyndy. Olar boýunça ýylda millionlarça m^3 suw

akýar. Emma sil suwlary heniz ýurduň halk hojalygynda az peýdalanylýar. Käbir halatlarda sil akymlary ýaşayyş jaýlaryny, hojalyk desgalaryny ýumrup, halk hojalygyna uly zyýan ýetirýärler.

Türkmenistanyň suw resurslarynda gar eränden soň ya-da ýagysdan soň takyrlarda toplanýan kak suwlarynyň ähmiýeti uludyr. Günbatar Türkmenistanda geçirilen barlaglaryň görkezmegine görä meýdany 1 kw. km bolan takyrdaky 5000 — 20000-e çenli m^3 suw ýygnaýar. Häzirki wagtda Merkezi Garagumda bakylýan dowarlaryň 40 %-i kak suwlardan peýdalanýar. Geçirilen hasaplamalar boýunça Türkmenistandaky takyrlardan ygalyň köp ýagýan ýyllarynda 38 mln. m. ygalyň ortaça ýagýan ýyllarynda 31 mln. m^3 , az ýagýan ýyllarynda bolsa 25 mln. m^3 suw ýygnaý boljakdygy kesgitlenildi. Bu bolsa Garagumda bakylýan mallara gerek bolan suwdan birnäçe esse köpdür. Kak suwlaryndan netijeli peýdalanmak üçin olar ýörite gazyylan guýulara ýa-da çukurlara akdyrylýar we ýýerastynda şor suwuň üstünde suýji suwuň gatlagyny döredýär. Soňra bütin ýylyň dowamynda guýular arkaly şol suwlardan peýdalanýarlar. Ir wagtlardan bäri ýerli ilat kak suwlaryny saklamak üçin üsti ýapyk howuzlardan (sardobalardan) peýdalanyşyşyrlar.

Garagum derýasy. Garagum derýasy dünýäniň iň uly we uzyn emeli derýalarynyň biridir. Ol Atamyrat şäherinden günortada Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşýän Mukry obasynyň garşysyndan başlanýar. Derýanyň Mara çenli bolan birinji nobatdakysynyň uzynlygy 400 km bolup, şonuň 300 km-i Günorta-Gundogr Garagumuň çägeliklerini kesip geçýär. Onuň gurluşygy 1954-nji ýylda başlanyp, 1959-njy ýylda hem

tamamlandy. Onuň uzynlygy 138 km-e barabar bolup, şondan 69 km çöliň içinden geçýär. Kanalyň üçünji nobatdakysy 1961-nji ýylda başlanyp, 1962-nji ýylyň maý aýynda Amyderýanyň suwy Aşgabada geldi. Onuň uzynlygy 258 km-e barabardyr. Häzir Garagum derýasy Günbatar Köpetdagyň daşyndan öwrülip, Etrek etrabyňyň Madaw obasyna bardy. Derýanyň umumy uzynlygy 1300 km-e. etdi. Bereketden derýanyň suwy turba arkaly Balkanabada we Türkmenbaşy şäherine barýar. Ýakyn geljekde kanalyň suwy Etrege barar we Günorta Günbatar Türkmenistanyň tarp we boz ýerlerini suwluhandyrar.

Garagum derýasynyň gurulmagy Türkmenistanyň halk hojalygy üçin uly ähmiýete eýedir. Onuň ugrunda ýüz müňlerçe hektar täze ýerler ekerançylykda özleşdirildi. Başsaka, Çaskak bentleri, Zeit, Hanhowuz, Gurtly, Köpetdag ýaly suw howdanlary guruldy.

Köller. Çöller zonasýnda ýerleşýändigine görä Türkmenistanda köller azdyr. Ýurduň çäginde iň uly köl Kaspi (Hazar) deňzidir. Kaspi denzi Orsýetiň, Azerbaýjanyň, Gazagystanyň, Türkmenistanyň, Eýranyň aralygynda ýerleşýär. Türkmenistana onuň diňe günorta-gündogar bölegi degişlidir. Kaspi gadymy Sarmat deňzinden saklanyp galan relikt köldür. Onuň meýdany 371 müň kw. km çemesi bolup, suwuň derejesi dünýä okeanyňyň derejesinden 29 m aşakda ýýerleşýär. Iň çuň ýeri günorta böleginde 980 m ýetýär. Suwunyň ortaça duzlulygy 12-14%. Deňiz dürli suw otlaryna we jandarlara baýdyr. Onda diňe balyklaryň 80 golaý görnüşi ýaşaýar, olaryň köpüsi promysel ähmiýetlidir.

XX asyryň 30-njy ýyllaryndan başlap Hazaryň suwunyň derejesi güýçli peselip başlady. Netijede, Esenguly, Aýdak, Balkan aýlaglary gury ýere, Çeleken adasy bolsa ýarym ada öwrüldi. Soňky 4-5 ýylyň dowamynda Kaspiniň derejesi ýene ýokary galyp ugrady. Deňziň suwunyň derejesiniň şeýle üýtgäp durmagy esasan tektonik prosesler,

ýagny deňiz düýbünüň kä ýokary galmagy, käte aşak çökmegi bilen düşündirilýär.

Kaspiňiň gündogar kenarynda Garabogaz köli ýerleşýär. Onuň meýdany 12 müň. kw.km., ortaça çuňlugy 3.5 m., suwunyň duzlulygy 280-305%. Garabogaz köli Kaspi Deňziniň aýlagy bolup, deňiz bilen ol ini 110 m-den 1 km-e çenli, uzynlygy 10,5 km-e çenli bolan Ajyderýa bogazy arkaly birleşýärdi. Şol bogaz arkaly oňa Kaspi deňzinden ýylda 10-12 km³ suw akýardy. 1970-nji ýyllarda Kaspi deňzi bilen Garabogaz kölüň aralygynda bent guruldy. Köle deňiz suwunyň gelmegi kesildi. Bu çuňňur oýlanyşyksyz geçirilen iş Garabogaz köle we onuň töweregindäki ýýerleriň tebigatyna zyýanly täsir etdi. Kölüň köp bölegi gurady.

Garabogaz köl dünýäde natriý sulfatynyň (mirabilitiň) iň köp toplanan ýerleriniň biridir. Köle deňiz suwunyň gelmegi kesilmegi bilen mirabilitiň ornuna nahar duzy çöküp başlady. Netijede, 1980-nji ýyllaryň ahýrynda açyldy we Garabogaz köle belli bir mukdarda Hazaryň suwy akdyrylyp başlandy.

Türkmenistanda tektonik köllerem, karst we irrigasion köllerem duş gelýär. Oňa Türkmenistanyň demirgazyk günbataryndaky Sarygamys, Bathyz belentligindäki Ýeroýlanduz kölleri mysal bolup biler.

Çaýlym köller köne derýa hanalarynda duş gelýär. Olar köne derýa hanalarynyň has çukur ýerleriniň suwdan dolmasy netijesinde emele gelýärler. Şeýle köllere Daşoguz oazisinde Amyderýanyň köne derýalyk we Dowdan hanalarynyň ugrundaky Garadaşly, Gökçäge, Hemeşyk kölleri we beýekiler, Uzboýuň hanasyndaky Topýatan, Garategelek, Ýasha kölleri, Kelif Uzboýunyň ugrundaky Gargaly, Çaskak, Garaňky, Petdeli, Garametnyýaz kölleri degişlidir.

Karst kölleri Türkmenistan daglyk böleginde duş gelýärler. Olar aňsat ereýän dag jynslaryny (hek daşy, gips, mergel) ýerasty suwlaryň eredip ýuwmagy netijesinde emele gelen gowaklaryň düýbünde ýerleşýärler. Şeýle köllere.

Köpetdagdaky Köwata, Köýtendagdaky Garlyk köli, Pitnek belentligindäki Soltansanjar köli degişlidir.

Ýerasty suwlary. Türkmenistan ýerasty suwlara baýdyr. Hidrogeologik taýdan ýurduň territoriýasyny 3 bölege bölmek mümkin: daglyk, dag etegi we düzlük.

Daglyk raýonlar ýerasty suwlaryň esasy emele gelyän ýerleridir. Daglara düzlüklere seredeňde ygal köp ýagýar. Ýagyş we gar suwlary dag jynslarynyň jaýryklary boýunça aşak siňip, ýerasty suwlaryny emele getirýärler.

Ýerasty suwlary dürli çuňluklarda ýerleşýärler. Suwarma ekerançylykda olar 0,5 -3,0 m çuňlukda ýerleşip, çöllük raýonlarda bolsa 10-15 m we ondan çuňda ýatýrlar. Garabilde we günorta -gündogar Garagumda käbir guýularyň çuňlugy 285 m-e çenli ýetýär.

Gurak klimat şertlerinde ýerasty suwlaryň halk hojalygy üçin ähmiýeti iňňän uludyr. Olar suwaryşda, öri meýdanlaryny suwlulandyrmakda, ilaty, senagat káranalaryny suw bilen üpjün etmekde giňdeň ulanylýar. Garagumda münlerçe guýy bolup, olar mallary, ilaty suw bilen üpjün edýär,

§6. Türkmenistanyň topragy we ýer baýlyklary

Türkmenistanyň topragy ýurduň geografik ýerleşşi we orografik aýratynlyklary bilen baglanyşyklydyr. Topragyň emele gelmeginde ýurduň klimaty, geologik gurluşy, relýefi uly rol oýnaýar. Relýefiň ýer üstüni düzýän jynslaryň litologik düzüminiň, ýýerasty suwlaryň we beýleki toprak emele getiriji faktorlaryň dürli bolmagy sebäpli, Türkmenistanyň toprak örtügi hem dürlüdür. Topraklaryň häsiýetine baglylykda günortada daglyklaryň hem-de düzlükleriň topragyna bölmek bolýar. Olaryň birinjisinde topraklaryň ýaýraýşynyň wertikal guşaklyk, ikinjisinde bolsa giňişlik zonal kanunalaýyklygy duýulýar. Klimatyň gurak çöl tipli bolmagy sebäpli, ýurduň

düzlük böleginiň topragy belli bir derejede şorlaşanlygy we çüýrütgini az saklaýanlygy bilen häsiýetlenýär. Dag topraklary özleriniň aýratynlyklary boýunça açyk mele, adaty (tipik) mele we goňur mele görnüşlerine bölünýär.

Açyk mele topraklar lýos we lýos görnüşli toýunsow jynslardan dag etegi düzlüklerde, Garabil we Bathyz belentliklerinde çägesow delýuwial-prolýuwial çökündilerden düzülenidir. Olar 150 m-den 300-500 m, Bathyz we Garabilde 700 m belentliklere çenli duşýarlar. Ösümlik örtügi gyrtýç, ýepelek, arlagan ýaly efemýerlerden we efemeroidlerden hem-de ýowşandan, şoradan ybaratdyr. Açyk mele topraklarda çüýrütginiň mukdary 1-1,5% çemesi bolup, çüýrütgili gatlagyň galyňlygy 40-70 sm-e ýetýär.

Açyk-mele topraklar şorlaşmadyk ýa-da çala şorlaşandyr. Topragyň 0,5 m galyňlykdaky üstki gatlagynda duzuň mukdary 0,1 — 0,2 % bolup aşakda 0,6 — 1,0 %-e çenli artýar.

Açyk mele topraklar Türkmenistanda iň ýaramly topraklaryň biridir. Olary özleşdirmeklik iň çylşyrymly melioratiw çäreleri talap etmeýär.

Adaty (tipik) mele topraklar beýikligi 400-500 m-de 1000 m-e çenli dag ýapgytlarynda we pes daglaryň üstlerinde Bathyzda, Garabilde we Köpetdagda ýaýrandyr. Olar lýos görnüşli toýunsow, çägesow jynslaryň üstünde ýowşan, ýylak, gyrtýç ýaly ösümlikleriň aşagynda emele gelýärler. Adaty mele topraklar açyk mele topraklardan çüýrütgili gatlagyň has garamtyl bolmagy, duzly hem-de gipsli gatlagyň has aşakda ýerleşmegi bilen tapawutlanýarlar. Çüýrütginiň mukdary 1,5-2%-e, onuň galyňlygy bolsa 1 m-e ýetýär. Bu topraklar aglaba şorlaşan dälidir, ýa-da çala şorlaşandyr. Üstki 0,5 m galyňlykdaky gatlakda duzuň mukdary 0,1%-den geçmeýär. Bu topraklarda çuňluga aralaşdygyňça karbonatlaryň mukdary artýar. Munuň özi şol ýerlere ygalyň köp düşýänligi hem-de ýokarky gatlaklaryň ýuwulýandygy bilen baglanyşyklydyr.

Karbonatlaryň iň köp mukdary, adaty 40-60 sm çuňlukda duş gelýär.

Goňur mele topraklar beýikligi 1000-2800 m-e çenli bolan dag ýapgytlarynda we depelerinde ýaýrandyr. Olar baý ot ösümlikleriniň aşagynda lýos görnüşli agyr toýunsow jynslarda emele gelýärler. Gurluşy boýunça goňur mele topraklar adaty mele topraklara çalymdaş, ýöne olardan çüýrüntginiň mukdarynyň has köplügi (2-5% çenli) we çüýrüntgili galagynyň has galyňlygy (80-120 sm-e çenli) bilen tapawutlanýarlar. Bu topraklar düme ekerançylygy üçin iň ýaramly topraklardyr. Ýöne relýefiň güýçli dilkawlananlygy sebäpli sürmäge ýaramly meýdanlar az duş gelýär. Şoňa görä-de dag goňur topraklarynyň ýaýran ýerleri esasan öri meýdany we ot ýatyrylan ýer hökmünde peýdalanylýar.

Çal goňur topraklar Günorta Maňgyslakda, Üstýurt platosynda, Üňüz aňyrsy Garagumuň gyralarynda, Günbatar Köpetdagiň we Uly Balkanyň dag etek uçastoklarynda duşýar. Bu topraklar 50-200 sm galyňlykda hek daşlaryny, seýrek ýagdaýda çäge daşlaryny örtüp ýatan toýunsow we çagesow çökündilerde selçen ýowşan, boýalyk, köwreýik, boýurgan, tetir hem-de efemer we efemeroid ot ösümlikleriniň aşagynda emele gelýärler. Olaryň düzüminde ownuk daş bölekleri, kristallik gips duş gelýär. Ýerasty suwlary şorlaşandyr, olar 20 m-den aşakda ýerleşýär. Topragyň galyňlygy 40-50 sm bolup, suwda ereýän duzlaryň mukdary artýar. Topragyň karbonatlylygy ylaýta-da ýokary, çüýrüntginiň mukdary bolsa azdyr - 0,5 % -den geçmeýär.

Häzirki wagtda çal-goňur topraklaryň ýaýran giň territoriýasy diňe öri meýdanlary hökmünde peýdalanylýar. Ýerli suw çeşmeleriniň ýoklugy, toprak gatlagynyň ýuka bolmagy, gaty düýp jynslaryň ýa-da çagylyly gatlaklaryň ýüzleý ýerleşmegi bu ýerleri ekerançylykda özleşdirmekde kynçylyk döredýär.

Çäge çöl topraklary Garagumda giňden ýaýrap, olar ýylak, çerkez, gandym ýaly ot we gyrymsy ösümlikleriň aşagynda emele gelýärler. Olar çäge we çägesow çökündilerden düzülendir. Tozap ýatan aklaň çägelere toprak örtügi ýokdur. Topragyň galyňlygy 30-50 sm-den geçmeýär. Suw geçirijiliginiň oňat bolmagy, ýerasty suwlarynyň çuň ýýerleşmegi sebäpli, çäge çöl topraklary köp ýagdaýda şorlaşan dälidir. Karbonatlar topragyň profili boýunça deň paýlanandyr. Çüýrüntginiň mukdary ujypsyz bolup 0,5% etmeýär.

Çäge çöl toprakly territoriýalar öri meýdanlary hömünde peýdalanylýar. Bu topraklar oazisiň çäklerinde azdakände suwarymly ekerançylykda hem peýdalanylýar. Emma köp mukdarda organiki hem-de himiki dökünleri talap edýär.

Takyrşow topraklar Amyderýanyň, Murgabyň, Tejeniniň, Etreginiň toýun we toýunsow jynslaryndan düzülen gadymy delta düzlüklerinde, şeýle hem Köpetdagyň, Köýtendagyň eteklerindäki düzlüklerde giň ýaýrandyr. Olarda ösümlik örtügi selçeň bolup, ýandak, ýylgyn, ýowşan, köwreýik, boýurgan ýaly ýarym gyrymsy ösümlikler hem-de efemerler ösýärler.

Takyrşow topraklaryň arasynda takyrlar, şorluklar hem duş gelýär. Ýerasty suwlary 5 m-den aşakda ýerleşýär. Topragyň üsti maýdajyk jaýryklar arkaly köpburçluklara bölünendir. Toprak profiliniň galyňlygy 30 -40 sm çemesi bolup, köplenç dürli derejede şorlaşandyr. Duzlaryň mukdary topragyň ähli profili boýunça 0,5-1,5%-e ýetýär. Toprakda esasan, hlor, sulfat, natriý duzlary agdyklyk edýär. Topragyň karbonatlygy yokary bolup, çüýrüntginiň mukdary bolsa ujypsyzdyr. Topragyň üstki gatlagynda 0,5-1/0-den geçmeýär. Takyrşow topraklar irki döwürlerden bäri oazislere ekerançylykda ulanylýar. Bu topraklar öri meýdanlary hökmünde hem ulanylýar. Geljekde özleşdirmek üçin takyrşow topraklar ýurduň esasy toprak rezervi bolup durýar.

Takyrklar. Köpetdagyň, Uly we Kiçi Balkanyň eteklerinde, Maşat-Missarian düzlüğünde Gyzyrlarbatdan

demirgazykda, Sarygamyşyň günorta böleginde, Üstýurtda, Tejen — Murgap deltalarynda, Köýtendagynyň demirgazyk günbatarynda, Peslik Garagumda köp ýaýrandyr! Takyrlaryň köpüsi wagtlaýyn akarlaryň ugrunda ýerleşmegine görä, olary ýaz aýlary suw basýar. Käbir ýerlerde sil suwlary takyrlaryň üstlerini ýuwsa, başga bir ýerde onuň üstüne toýunsow materiallary eltip çökdürýär. Takyrlaryň üsti tekiz bolup, jaýryk-jaýryk köpburçluk görnüşinde böleklere bölünendir. Olar ösümlige örän garypdyr. Takyrlaryň üstki böleginde 2-5 sm-e çenli galyňlykda gönüburçly bolmadyk gapak ýerleşýär. Gapagyň üstki bölegi örän gaty we berk bolup onuň aşagyndaky gorizont birneme ýumşak bolýar. Takyrlar dürli derejede şorlaşandyrlar. Şor takyryň üstki böleginde duşýar. Şorluk derejesi güýçli bolup 1,0-2,0%-e ýetýär. Takyrlaryň toprak profiliniň galyňlygy 1-2 m çuňlukdan geçmeýär. Takyrlarda karbonatlylyk ýokary bolup (4-9%) üstki gatlaklarynda çüýrüntginiň mukdar 0,4-0,6%-den geçmeýär. Mehaniki düzüminiň agyrllygy sebäpli, takyrlaryň suw geçirijiligi ýaramazdyr. Şoňa görä-de olary özleşdirmek hem kyndyr. Takyrlary ekerançylykda özleşdirmek üçin çuň, sürmeli, çäge we organiki dökünleri dökmeli, duzuny ýuwmak üçin ýuwuş suwlaryny bermeli. Şeýlelikde, takyrlary agromelioratiw çäreleriň kömegi bilen hasyl berýän topraklara öwürmek bolar. Häzirki wagtda takyrlar kak-ýagyş suwlaryny ýygnamakda ulanylýar.

Allýuwiial-çemenli topraklary gidromorf topraklara degişli bolup, Amyderýanyň, Murgap, Tejen, Etrek derýalarynyň häzirki zaman deltalarynda we jülgelerinde duş gelýärler. Olar süýji ýa-da gowşak şorlaşan ýýerasty suwlarynyň ýeriň ýüzüne golaý (1-3 m) ýerlerinde dürli mehaniki düzümlü jynslaryň üstünde emele gelýär. Allýuwiial-çemen topraklary ösümlige baý bolup, olarda çäýyr, gamyş, topalak ýaly dürli gür ot ösümlikleri ösýär. Topragyň üstki 20-30 sm galyňlykdaky gatlagy bajaklaşandyr. Bu topraklaryň

şorlaşan derejesi dürli bolup, gowşak-şorlaşan görnüşleri bilen bir hatarda güýçli şorlaşan görnüşleri-de duş gelýär. Olar çüýrüntgilere baý (1,2 — 2,0%), suw geçirijiligi birmeňzeş dälendir.

Çemen topraklary derýa boýlarynda we deltalarynda duş gelýär. Bu topragyň emele gelmeginde ýerasty suwlary esasy rol oýnaýar. Ýerasty suwlarynyň ýeriň üstüne ýakyn ýerleşmegi netijesinde bu topraklarda yzgarlylyk ýokarydyr. Relýefi batgalykdan, mehaniki düzümi çägesowdan toýuna çenli bolan dürli çökündilerden düzüldendir. Ösümlük örtügi gür bitýän otlardan ybaratdyr. Bu topraklaryň duzlulyk derejesi dürli-dürli bolup çala duzlulykdan güýçlä çenlidir. Çüýrüntginiň mukdary bolsa 2 -3%-e ýetýär.

Batgalyk topraklar derýa deltalarynda we jülgelerinde, kanal boýlarynda çemenlik topraklaryň aralarynda aýry-aýry uçastoklarda duş gelýär. Olarda çyglylygy söýýän dürli otlar bitýär. Mehaniki düzümi esasan toýun hem-de toýunsow çökündilerden düzüldendir. Aşaky profilde gögümtil we gara tegmilli öl-şykgy gatlak ýýerleşýär. Ýýerasty suwalary 30-50 sm çuňlukda ýýerleşýär, adatça şor bolýar. Bu topraklarda suwda ereýän duzlaryň mukdary köpdür. Toprakdaky gumusyň mukdary 0,5-1,3 % çemesidir.

Şorluklar Türkmenistanda iň gin ýaýran topraklaryň biridir. Olar daglardan beýleki ähli ýerlerde duş gelýär. Şorluklar ýerüstüniň çeyeleşen uçastoklarynda duzly ýýerasty suwlaryň ýeriň üstüne golaý (1,5-3m) ýýerleşen ýerlerinde emele gelýärler.

Oazislerde ýerleriň nädogry peýdalanylmagy, ýagny suwuň normadan artyk berilmegi we ş.m. netijesinde emele gelen şorluklar giň ýaýrandyr. Şor topraklar üstki gorizontynda suwda ereýän duzlaryň örän köpligi bilen tapawutlanýarlar. Şorluklarda şora ýaly ösümlük bolaýmasa, köplenç hiç zat bitmeýär. Şorluklar mehaniki düzümi we emele gelşi dürli-dürli bolan çökündilerden düzüldendir. Şorluklaryň ýokarky

gatlagynda gapaklap duran dürli duzlar agaryp görünýär. Üstki gatlakdaky duzlaryň mukdary 3-8 %-e ýetýär. Olar himiki düzümi boýunça hlorly natriý, sulfatly natriý, kalsiý, magniden ybaratdyr. Şorluklar tebigy yagdaýynda ekerançylyk üçin ýaramsyzdyr. Şonuň üçin hem şorluklary hojalykda özleşdirmek çylşyrymly melioratiw çäreleriň geçirilmegini talap edýär. Gumusyň mukdary bolsa 0,5%-den geçmeýär.

Türkmenistan ekerançylyk üçin ýaramly ýer resurslaryna baýdyr. Ýurtda 12-14 mln. ga. suwarmak üçin amatly ýerler bar. Şondan häzirki wagtda (1994 ý.) ýurtda 1 mln. 700 müň ga. golaýy suwarylyp, ekilýär. Tebigy hasyllylygy boýunça in gowusy açyk mele, adaty mele we goňur mele, takyrsow topraklardyr. Toprak halkyň baýlygydyr. Täze ýerleriň özleşdirilmegi, suwarymly ekerançylygyň giňelmegi bilen baglanyşykda käbir etraplarda ýerasty suwlaryň derejesi ýokary galdy we ýerleriň belli bir derejede şorlaşmagyna getirdi. Şorlaşmak prosesiniň önüni almak üçin kollektor-drenajsetleri guruldy we gurulýar. Başga-da dürli melioratiw çäreler durmuşa geçirilýär.

§7. Ösümlik örtügi we haýwanat dünýäsi

Ýaşaýşyň şertlerine baglylykda Türkmenistanyň ösümlik örtügi görnüşi boýunça-da, ýaýraýşy boýunça-da dürli ýerlerde dürlüdür. Bu ýerde gyrymsy agaçlar we ot ösümlikleri bilen örtülen çägelikleri-de, bütinleý diýen ýaly ösümliksiz takyrlary-da selçen şorluk ösümlikli şorluklary-da, efemer we ýowşan ösümlikli daşly çöllükleri-de, derýa jülgelerinde sümme tokaýlary we jeňňellikleri-de, gür baglyga bürenip oturan oazislere-de, dag derelerinde selçen arça we pisse tokaýlyklaryny-da görmek mümkin.

Wegetasyýa döwrüniň iki etapa — çygly we ýyly ýaz paslyna hem-de örän gurak we yssy tomusa bölünýänligi sebäpli Türkmenistanyň ösümlik dünýäsinde gurakçylyga

çydamly gyrymsy we kserofit ösümlikler hem-de diňe ýaz paslynda ösýän, tomsuna gurap galýan gysga wegetasyýaly efemer we efemeroid ösümlikler agdyklyk edýärler.

Türkmenistanyň häzirki ösümlük dünýäsi neogen we çetwertik döwrüniň dowamynda emele gelipdir. Paleogende we neogeniň biriniji ýarymynda bu ýerde gyşy maýyl we çygly, tomusy yssy, gurakrak. Häzirki Ortaýer deňiz boýy ýurtlarynyň klimatyna meňzeş subtropiki klimat höküm sürüpdür. Dürli otlardan we selçeň agaçlardan ybarat sawannalar ýaýrapdyr. Agaçlaryň we gyrymsy agaçlaryň arasynda mydama gök öwsüp oturan görnüşler agdyklyk edipdir. Edebiýatlarda Bathyz florasy diýip atlandyrylýan bu ösümlük topary köp babatda häzirki Ortaýer deňiz oblastynyň we Günorta-Günbatar Awstraliýanyň ownuk we galyň ýaprakly kserofit häsiýetli frigana tokaýlaryny we gyrymsy jeňňelliklerini ýada salypdyr. Neogeniň ahylarynda Alp ýygirtlanmasy netijesinde günortada Hindiguş, Paropamiz, Türkmen-Horasan daglary ýaly beýik dag gerişleri emele gelýärler. Netijede günortadan - Hindi okeanyndan ýyly we çygly howa massalarynyň gelmegi kesilýär. Şoňa görä-de Türkmenistanyň çäginde tomusy yssy we gurak, gyşy sowuk çöl klimaty emele gelip başlaýar. Klimatyň üýtgemegi bilen ösümlük örtügi hem üýtgeýär. Öň mydama gök öwüsip oturan ösümlükler kem-kemden ýok bolupdyr, diňe täze gazaply çöl klimat şertlerine uýgunlaşyp bilenleri saklanyp galypdyr. Olar Alynky Aziýanyň, Arabystanyň, Afrikanyň çöllüklerinden aralaşan ösümlük görnüşleri bilen goşulyşyp, Türkmenistanyň häzirki çöl-sähra ösümliginiň esasy emele getiripdirler.

Häzirki wagtda Türkmenistanda 125 maşgala degişli 2600-dan gowrak ýokary gurluşly ösümlük görnüşleri duş gelýärler. Olaryň arasynda bir ýyllyk we köp ýyllyk ot ösümlikleri agdyklyk edýärler. Gyrymsy ösümlükleriň, agaçlaryň we gyrymsy agaçlaryň 240-a golaý görnüşi duşýar. Bulardan başga-da Türkmenistanda kömelekleriň 3000-den

gowrak gornüşi, suw otlaryň 1000 görnüşi, lişainikleriň 100-den gowrak görnüşi duşýar. Türkmenistanyň çöl düzlük böleginiň ösümliginiň häsiýeti köp derejede topragynyň mehaniki düzümine, duzlulygyna, çyglylyk derejesine baglydyr. Başgaça aýdanda çölleriň her bir tipiniň özüne mahsus ösümlik örtügi bolýar. Toýun we daşly çöllüklerde ýowşanyň dürli görnüşleri agdyklyk edýär. Ýowşandan başga bu ýerlerde boýurgan, köwreýik ýaly gyrymsy şora ösümlikleri duşýar. Ýaz aýlarynda arpagan, ýepelek, gülälek, ajuwa, çigildem ýaly efemerler we efemeroidler köp ösýär. Olar fewralyň aýaklarynda martyň başlarynda howa sähelçe maýlandan ösüp ugraýarlar we 2-3 aýyň dowamynda tohumlap, bişip ýetişýärler. Maýyň ortalaryna çenli yssy düşmegi we gurakçylygyň başlanmagy bilen olar guraýarlar.

Türkmenistanyň köp bölegini (80%-e golaýyny) çöllükler tutýar. Olaryň ösümligi beýleki çöl tiplerine seredeňde has baýdyr we özboluşlydyr. Çöllerde gandym, çerkez, sazak, borja, sözen ýaly gyrymsy agaçlar ösýärler. Ot ösümliklerinden iň giň ýaýrany ýylak we selindir.

Şorluklarda şoratan, ýarmanlyk, peşmek, çogan, tetir, garak, guşgöz ýaly gyrymsyja we bir ýyllyk şora ösümelikleri ösýär. Ösümlik örtügi şorluklarda örän selçen bolup, käbir ýýerlerde bütinleý dýien ýaly ýokdur.

Topraklaryň suw fiziki häsiýetleri ösümlikleriň ösmegi üçin amatsyzdyr. Olaryň üsti dykyz, gaty toýun gatlaklary bilen örtülip, suw geçirijiligi örän pesdir. Şoňa görä-de şorluklarda ýokary gurluşly ösümlikler ýok diýen ýalydyr. Diňe çygly ýaz we güýz aýlarynda olarda ýukajyk perde görnüşinde ýaşyl suw otlary we lişainikler ösýär. Ýek-tük efemerler we bir ýyllyk soralar duş gelýär.

Derýa jülgeleri çöllere seredeňde ösümlige has baýdyr. Derýa çaylymlarynda toraňnydan, igdeden, söwütten ybarat tokaýlar ösýäler. Olara ýylgyn, gygzan ýaly gyrymsylar goşulyşyp, kaýýerlerde geçmesi kyn bolan jeňňellikleri emele

getirýärler. Ýer üstüniň has pes, wagtal-wagtal suw basýan ýerlerinde eken, gamyş, hyşa ýaly ösümlikler ösýär. Aram çyglyrak we şorrak ýerlerde şorçaýyr, akbaş, ýandak giň ýaýrandyr. Amyderýanyň orta akymynyň jülgesinde buýan köp ösýär. Onuň kökünden senagat möçberinde halk hojalygynyň dürli pudaklarynda ulanylýan zerur maddalar alynýar.

Bathyz we Garabil belentlikleriniň ösümligi beýleki ýerlere seredeňde düýpgöter tapawutlanýar. Ygalyň köpräk düşýanligi sebäpli bu belentlikler ösümliginiň häsiýeti boýunça sährany ýada salýar. Şoňa görä-de Bathyz we Garabil belentlikleriniň territoriýasyny käbir alymlar subtropiki sähralar diýip atlandyrýarlar. Bu ýerde çöl ýylagy, gyrtçy, ýepelek, arpagan bilen bir hatarda dadran, pomuç, durnadaban, gamak, keyik okarasy ýaly uzyn boýly otlar ösýärler. Ýaz aýlarynda tebigata guşgy çigildemi aýratyn gözelligi berýär. Ol endemit ösümlik bolup, diňe Günorta-Gündogar Türkmenistanda ösýär. Bathyzda giň meýdany selçeň pisse tokaýlary tutýarlar.

Oazisleriň ösümlik dünýäsi çöllere seredeňde has baýdyr. Çölleriň sarymtyl-çal keşbinde oazisler aýratynda ýokardan seredeňde ýaşyl adalar görnüşinde mese-mälim tapawutlanýar. Oazisleriň ösümligi örän dürli bolup, esasy orny oba hojalyk ekinleri tutýar. Esasy ekin bolan gowaçadan başgada, galla, ot-iýmlik, gök we bakja ekinleri ösdürilip ýetişdirilýär. Giň meýdany üzüm we miweli baglar, saýaly agaçlar tutýar. Ekin meýdanlarynyň aralarynda gamyş, buýan ýaly haşal otlar giň ýaýrapdyr.

Uly Balkan daglarynda, Köpetdagda we Köýtendagda beýiklik boýunça klimatyň we toprak örtügininiň üýtgemegi bilen baglylykda dagyň eteginden depesine tarap ösümlik örtügi hem üýtgeýär. Deňiz derejesinden 700 — 800 m beýiklige çenli ýowşandan, gara ýylakdan, arpagandan ybarat çöl ösümlikleri, 800 m-den 1500 m-e çenli bolan orta guşaklykda dürli otlardan, deleden, ýowşandan ybarat ýarym çöl ösümlikleri ýaýrandyr. Bu zona ot ýatyrylýan we tomusky

öri meýdanlary bolup hyzmat edýär. Uly bolmadyk meýdany düme ekerançylygy tutýar.

1500 m-den ýokarda selçeň arça tokaýly, dag sähralarynyň guşaklygy ýerleşýär. Çygly ýerlerde gipsofiýa, esparset, bugratiken ýaly toprak ösmän dag kserofitleri hem giň ýaýrandyrlar. Dag derelerinde kerkaw, dagdan, badam, alça, hoz ýaly agaçlar we gyrymsy agaçlar ösýärler. Sowuk ýellerden goralgy dag jülgelerinde jasmin, ýabany injir, nar, üzüm, pisse ýaly ösümlükler duş gelýär. Çeşmeleriniň we derýajyklaryň boýlarynda narpyz, itburun, böwürslen köp ösýär.

Türkmenistanyň ýabany ösümlükleriniň arasynda miweli, iýmişli, dermanlyk ösümlükler efir ýagyny, reňkleýji we eýleýji maddalary saklaýan köp. Oňat dermanlyk häsiýetiniň bolmagyna görä, Günorta-Günbatar Köpetdagda duş gelýän mandragora diýen ösümligi “Türkmen ženşeni” diýip atlandyrylýar.

Haýwanat dünýäsi. Türkmenistanyň haýwanaty görnüş taýdan baýdyr. Bu ýerde süýdemdirijileriň 97 görnüşi, guşlaryň 372, balyklaryň 55, ýerde-suwda ýaşaýanlaryň 2, süýrenjileriň 75 görnüşi, mör-möjekleriň 3000-den gowrak görnüşi duş gelýär.

Türkmenistanyň haýwanlarynyň köpüsi gazaply çöl şertlerine uýgunlaşandyrlar. Olaryň käbirleri jöwzaly tomusda gündizine salkynrak ýerlerde gizlenip, agşamyna iýmit gözlegine çykýarlar. Käbir çöl haýwanlary, mysal üçin alakalar, ýalmanlar, hažžyklar düýbünden suw içmeyärler. Olar iýýän otlarynyň ýyrtyjy haýwanlar bolsa iýýän awlarynyň düzümindäki suw bilen oňnut edýärler. Käbir haýwanlar mysal üçin, çöl pyşdyllary diňe çygly we ýyly, gök otlara baý ýaz aýlarynda işeň ýaşaýyş obrazyny alyp barýarlar. Yssy we gurak tomsuň gelmegi bilen olar uka gidýärler.

Türkmenistanyň haýwanat dünýäsi diňe bir görnüş taýdan dürli bolman eýsem gelip çykyşy boýunça-da dürli. Faunanyň diňe Türkmenistanda duşýan görnüşinden başga-da

Hindistanyň, Merkezi Aziýanyň, Alynky Aziýanyň, demirgazyk we Merkezi Afrikanyň Kawkazyň, Ortaýer deňiz oblastynyň, Gazagystanyň haýwanlary bilen kowumdaş görnüşler hem duş gelýär. Mysal üçin, Garagumda we beýleki çöllerde Saharadky ýaly (gum pişigi), Türkmen ýalmany, Merkezi Aziýa görnüşlerinden jeren, bozsyçan, Tüýjümek, aýakly ýalman, çöl towşany we beýlekiler ýaşaýarlar. Demirgazyk we Merkezi Afrikadaky, Arabystandaky kowumdaş görnüşlerinden garagulak, geçigaplaň, alaňnyrt duş gelýär. Amyderýada bekreler maşgalasyndan bolan pilburun (gämideşer) balyklar ýaşaýar. Şuňa menzeş balyklar demirgazyk Amerikadaky Missisipi derýasynda duş gelýär.

Haýwanat dünýäsiniň häsiýeti tebigy landşaftlar bilen baglanyşyklydyr. Türkmenistanyň çäginde esasy üç sany landşaft tipi: çöl, derýa julgesi we daglyk landşaftlar tapawutlandyrylýar. Bu landşaftlaryň her haýsynyň özüne mahsus haýwanat dünýäsi bardyr. Käbir haýwanlar ähli landşaftlarda diýen ýaly duş gelýärler.

Türkmenistanyň çöllük böleginde çäge çöllükleriniň haýwanaty beýleki çöl tiplerine seredeňde has baýdyr. Çäge çöllüklerde süýdemdirijileriň 40-a golaý görnüşi ýaşaýar. Bu ýerde keýik sürülerine, möjege, tilkä, garsaga, köwüge duş gelmek bolýar. Çäge çöllüklerinde ylaýta-da gemrijiler we süýrenjiler köpdür. Gemrijilerden giň ýaýranlary gum alakasy (alaňnyrt), ýalmanlar, gyzyt guýruk syçan, bozsyçan, kurumguradan, alajagezen, çöl towşany we beýlekilerdir. Süýrenjilerden gökdamak (günesöger), patma (ölem) has köp duş gelýärler. Çägeli çöllüklerde Merkezi Aziýada iň uly süýrenji bolan zemzen ýaşaýar. Zemzeni çöl krokodili diýip hem atlandyryýarlar. Onuň uzynlygy 1,5 metre çenli ýetýär. Ýylanlardan çägeli çöllerde gömülgen, ak ýylan, kepjebaş, alahöwren duş gelýär. Türkmenistanda ýylanlaryň 30-dan gowrak görnüşi ýaşaýar. Şolardan dört görnüşi, ýagny

kepjebaş, alahöwren, galkan-burun we göklors zäherlidirler. Ýaz aýlarynda çägeli çöllerde pyşdyl köp duşýar.

Garagumda guşlaryň 200 görnüşi duş gelýär. Olardan gin ýaýranlary sazak çürçürüsi, gylguýruk, çöl gargasy, çöl we sazak serçesi, çakyryk, togdary we bagyrtlakdyr.

Toýun we daşly çölleriň haýwanat dünýäsi çägeli çöllükleriňkä seredeňde görnüş taýdaý, san taýdanam has garypdyr. Türkmenbaşy we Üstýurt platosynda, Tüwergyr etrabynda süýdemdirijilerden keýik, ýalman, süýrenjilerden takyr patmasy we beýlekiler duşýar. Saýgak sürülerine duş gelmek bolýar.

Dag etegi lýos çöllüklerde tilki, oklykirpi, torsuk, itaýy, gyzył guýruk syçan, körsyçan, alajagezen, mör-möjeklerden aýakçy, sarygaryjna, guşlardan gök garga, mollatorgaý, kürkürek, gyzlarguşy, süýrenjilerden pygamber gamçysy, kepjebaş, alahöwren, gök lors, ýaz aýlarynda pyşdyl köp duşýar. Bathyzda gulan, keýik we dag goçlarynyň sürülerine duş gelmek bolýar. Gulanlary göräp saklamak we köpeltmek üçin bu ýerde 1941-nji ýylda Bathyz goraghanasy döredildi.

Derýa jülgelerinde we oazislerde suwuň we ösümlik örtügiň bol bolmagy dürli haýwanlaryň ýaşamagy üçin amatly şertler döredýär. Bu ýerlerde süýdemdirijileriň 32 görnüşi duş gelýär. Derýa boýlaryndaky tokaýlarda jeňňelliklerde ýekegapan, şagal, gamyş pişigi, Darganata etrabynda buhara suguny (Hangul) ýaşaýar. Derýalarda we köllerde balyklaryň 55 görnüşi ýaşaýar. Olardan kepir, garabalyk, lakga, taggaz, süweň balyklary we beýlekiler promysel ähmiýetlidir. Suw ösümliklerine garşy göreşmek üçin 1960-njy ýylda Uzak Gündogardan Garagum kanalyna ot iýýän ak amur we tuňnimaňlaý getirilip goýberildi.

Derýa jülgeleri we ozisler guşlara hem baýdyr. Amyderýanyň boýundaky tokaýlarda we medeni zonalarda guşlaryň 128, Murgapda 117 görnüşi höwürtegeleýär. Olardan giň ýaýranlary serçe, gumry, alahekek, garlawaç, sar, geçiguş

we beýlekilerdir. Öňler derýa jülgelerindäki tokaýlarda we jeňňelliklerde sülgün köp ýaşaýardy. Köp awlanylmagy sebäpli, soňky ýyllarda ollaryň sany örän azaldy. Häzirki wagtda sülgünleri emeli el bilen köpeltmek boýunça işler alnyp barylýar.

Türkmenistanyň daglarynda haýwanlaryň dürli görnüşleri ýaşaýar, Süýdemdirijilerden bu ýerde dag geçisi, dag goçy (aýrak), bars, syrtlan, gaplaň, möjek, hindi itaýysy, oklykirpi, guşlardan kaspi hindi tawusy (ular), kawkaz bilbili, çöl kākiligi, süýrenjilerden kepjebaş, göklors ýylanlary we beýlekiler duşýar. Ýyrtýjy guşlardan daglarda we dag etegi düzlüklerde garaguş, dazarkel, syçançy, göwenek, hüwi duşýar.

Türkmenistanyň ähli ýerlerinde dürli mör-möjekler giň ýaýrandyr. Olaryň araasynda oba hojalyk ekinlerine we maldarçylyga zyýan ýetirýänleri-de, dürli keselleri ýaýradýjylary-da, zäherli mör-möjekler-de köpdür. Zäherli mer-möjeklerden içýan, ataýry, möý duşýar. Olaryň arasynda iň howlusy garagurt möýüdir.

Türkmenistanda peýdaly haýwanlary goramak we köpeltmek boýunça Häzirki wagtda köp işler alnyp barylýar. Şu maksat üçin ýurtda Amyderýa, Bathyz, Köýtendag, Repetek, Köpetdag, Sunt-Hasardag, Gaplaňgyr goraghanalary, suw guşlaryny goramak üçin Türkmenbaşy goraghanasy döredildi. Gulan, Buhara suguny, keýik, dag goçy, dag geçisi we beýleki käbir haýwanlar Türkmenistanyň Gyzyt kitabyna girizildi. Dünýäniň başga künjeklerinden getirilen peýdaly haýwanlary Türkmenistanyň şertlerine uýgunlaşdyrmak boýunça işler getirildi we geçirilýär. Olardan gymmat bahaly sütüklü deri berýän suw itini (nutriýa) we amerikan ondatrişyny görkezmek bolar.

§8. Türkmenistanyň tebigy etraplary

Ýerüsti gurluşynyň, klimat şertleriniň, toprak we ösümlikk örtüginin aýratynlyklaryny göz önünde tutmak bilen Türkmenistanyň territoriýasyny aşakdaky tebigy etraplara bölmek mümkin:

1. Gönbatar Türkmen pesligi
2. Sarygamyş çöketligi
3. Merkezi Garagum
4. Gönorta-Gündogar Garagum
5. Amyderýanyň orta akymy
6. Sandykly
7. Amyderýanyň aşak akymy
8. Tejen, Murgap delta düzlügi
9. Üstýurt belentlikleri
10. Türkmenbaşy belentligi
11. Üňüz aňyrsyndaky Garagum
12. Köpetag
13. Uly we Kiçi Balkan
14. Bathyz we Garabil
15. Köýtendag

Gönbatar Türkmen pesligi.

Gönbatar Türkmen pesligi demirgazykda Türkmenbaşy platosy, Uly we Kiçi Balkan daglary, günortada Etrek derýasy, gündogarda Köpetdag, gönbatarda bolsa Kaspi deňzi bilen ýanaşyp, şu aralykda ýaýylyp ýatan, giň meýdany tutýar. Ol gündogardan-gönbatara ýagny Kaspi deňzine peselýän ýapgyt düzlükdir, Pesligiň köp ýerleri deňiz derejesinden 50-100 m. ýokarda. Kaspi ýakalary bolsa deňiz derejesinden 20-25 m. aşakda ýerleşýär.

Gönbatar Türkmen pesliginiň köp bölegini takyrlar we takyrsow ýerler, çägelikler we şorluklar tutýar. Klimaty gurak subtropiki häsiýetlidir. Ol jöwzaly we gurak tomusy, oňositel mylaýym gysy, howanyň guraklgy, ýygy-ýygydan güýçli

ýelleriň bolmagy bilen häsiýetlenýär. Peslik ýer üsti suwlaryna garypdyr, esasy suw arteriýasy - Etrek derýasy. Pesligiň günorta böleginiň klimaty nar, injir, zeýtun ýaly subtropiki ösümlikleriň ösmegi üçin amatlydyr. Ösümligi dürli-dürlüdür. Köpetdag eteginde gyrtýç, arpagan epelek, ýowşan, tetir, ýandak, şora, çogan ýaly ösümlikler ösýär. Takyrlarda ösümlik ýok diýen ýalydyr.

Günbatar Türkmen pesligi Türkmenistanda hojalyk taýdan geljegi uly bolan raýonlaryň biridir. Ol ýurduň esasy, nebit çykýan ýeri hasaplanýar, nebit bilen ugurdaş gaz çykýar, ýod, brom, nebitdakyl, nahar duzy hem alynýar. Pesligiň günorta-gündogar böleginde ekerançylyk üçin ýaramly münlerçe gektar ýer bar. Garagum kanalyňyň gelmegi bilen bu ýerler subtropiki miweçlligiň watanyna öwürüler.

Sarygamyş çöketligi.

Sarygamyş çöketligi Türkmenistanyň demirgazyk-günbatarynda ýerleşýär. Demirgazykda we günbatarda ol Üstýurt beikligi 50 -80 m-e ýetýän kert eňňitleri-çüňkleri, günortada Ūňüz aňyrsy Garagum bilen çäkleşýär, gündogarda Amyderýanyň gadymy Sarygamyş deltasy bilen sepleşýär. Uzynlygy 125 km-e, ini 90 km-e ýetýär. Çöketligiň iň pes ýeri deňiz derejesindeň 38. m aşakda ýerleşýär.

Sarygamyş çöketligi ýer gabygynyň aşak çökmegi netijesinde emele gelen giň sinklinal oýlukdyr. XIV asyryň ahyrlaryna çenli Amyderýanyň suwunyň bir bölegi Döwdan we Derýalyk hanalary boýunça şu oýluga akypdyr we bu ýerde çuňlugy 90 m-e çenli ýetýän uly süýji suwly köl emele getiripdir. Suwuň derejesi 58 m absolyut beýiklige çenli ýokary galypdyr. Kölüň suwunyň bir bölegi Uzboý hanasy boýunça Kaspi deňzine akypdyr. XVII asyryň ahyrynda Amyderýa Sarygamyş kölüne akmagyny kesip, bütinleý Aral kölüne tarap ugruny üýtgedipdir. 1878-nji ýylda derýanyň joşmagy sebapli, Amyderýanyň suwy iň soňky gezek gysga wagtlaýyn Sarygamyş çöketligine akypdyr. Amyderýanyň suwunyň

akmagy kesilenden soňra Sarygamyş köli gurapdyr. Diňe iň pes ýerlerinde şor suwly. Köljagazlar saklanyp galypdyr. Çöketligiň düýbi çägelige we şorluga öwürilipdir 1961-nji ýyldan Derýalyk we köl kollektorlary boýunça Sarygamyş çöketligine Türkmenistanyň Daşoguz welaýatynyň we Özbekistan Horezm oblastynyň zeý suwlary akdyrylyp başlandy. Häzirki wagtda oňa ýylda 5 km^3 golaý duzly zeý suwlar akdyrylýar. Netijede bu ýerde meýdany 1200 kw. km-den gowrak, çuňlугy 46 m-e çenli ýetýän uly köl emele geldi. Kölde ýörite balykçylyk hojalygy döredilip ýylda ýüzlerçe tonna kepir, lakga, süwen balyklary tutulýar.

Merkezi Garagum.

Merkezi Garagum özüniň tutýan meýdany boýunça dünýäniň uly çägeli çöllükleriniň hataryna girýär. Ol Günbatarda Gündogarlygyna, Günbatar Uzboýuň hanasyndan Amyderýa uzalyp gidýär. Merkezi Garagum demirgazykda Üňüz çöketligi bilen, günortada bolsa Köpetdagiň etegine çenli, bolan territoriýany tutýar. Ol häzirki çöllük ýagdaýa ýetmek üçin örän çylşyrymy geologik döwürleri başyndan geçiripdir. Mysal üçin, ýokarky miossenn döwründe häzirki Peslik Garagumuň ornunda Sarmat deňzi ýerleşipdir (25-30 mln. ýyl mundan ozal). Pliossen döwründen başlap, Sarmat deňziniň günorta-gündogar çetlerinde Pamir, Alaý Köpetdagiň ýokary galmagy deňiz basseýniniň kem-kemde kiçelmegine getiripdir. Bu ýagdaý Sarmat deňziniň guramagyna sebäp bolýar Häzirki Aral we Kaspi deňizleri şol ägirt uly deňziň galyndysydyr. Çetwertik döwürde (1 mln. ýy-mundan öň) Orta Aziýanyň beýik daglary buzlanma uçraýar. Şondan başlap bol suwly Amyderýa sistemasy emele gelýär. Amyderýanyň akymy bilen getiriliýän gyrmança-da häzirkisinden ep-esli köp bolupdyr. Bu bolsa onuň errozion-akkumulýatiw işleri güýçli geçirmegine mümkinçilik döredipdir. Şeýlelikde Amyderýa aňyrdan getirýän çökündilerini Merkezi Garagumuň üsti bilen

akdyryp, Kaspi çenli eltipdir. Umuman, Merkezi Garagumuň emele gelmeginde gadymy Amyderýanyň, Murgap we Tejen derýalarynyň ägirt uly rol oýnandygyny, onuň çuň galyňlykdaky gyrmançany getirip çökdürendigini bellemek gerek. Merkezi Garagumyň günortasynda Köpetdagdan gözbaşyny alýan derýajyklar we wagtlaýyn akarlar prollýuwial çökündileri getirip çökdüripdir. Merkezi Garagumyň çäge relýefiniň dürli formalarynyň emele gelmegi çetwertik döwrüň ikinji ýarymyndan başlap dörän gurak klimatyň täsiri netijesinde bolupdyr. Klimatyň guraklaşmagy, tektoniki hereketleriň hem-de ýüzlerçe metr galyňlykdaky getirilen alýuwial çökündileriň täsiri netijesinde Amyderýa öz ugruny üýtgedip demirgazyga, Aral deňzine akyp başlaýar. Bu ýerde çäge relýefiniň dürli formasynyň emele gelmeginde ýeliň täsirini aýratyn bellemek gerek. Merkezi Garagumdaky çäge relýefiniň formalary-da dürli-dürlidir. Bu ýerdäki çäge relýefiniň esasyny ulgam aklaň, çäge depeleri, üýşmek çägelери tutýar. Esasan çäge formalary demirgazyk–gündogardan, günorta-günbatara, käbir ýerlerde demirgazykdan günorta tarap uzalyp gidýärler.

Ulgam çägeleriniň beýikligi 1-20 m, ini 50-600 m, uzynlygy 3-12 km-e ýetýär. Aklaňlar Bokurdak, Ýerbent, İçoguz we beýleki obalaryň, we guýularyň töwereklerinde köp duşýar. Olaryň beýikligi köplenç 1-3 m. töweregi bolup, planda ýarymaý şekilli bolýar. Aklaňlar güýçli ýelleriň öwsen wagtlarynda tiz süýşýärler. Umuman, aklaňlar çäge relýefiniň iň durnuksyz görnüşi bolup, käbir halatlarda halk hojalyk kärhanalaryna syraýar. Aklaňlaryň howply ýerlerinde dürli gorag işleri amala aşyrylýar.

Merkezi Garagumda, aýratyn hem günortasynda takyrlar hem-de şorluklar köp duş gelýär.

Bu ýerde howanyň ortaça ýyllyk temperaturasy $+15,8^{\circ}\text{C}$, raýonyň demirgazygynda absolýut maksimum $+45^{\circ}\text{C}$, günortada bolsa $+50^{\circ}\text{C}$, raýonyň demirgazygynda absolýut

minimumy - 33°C , günortada bolsa -28°C ; ýylda demirgazykda ortaça 105 mm, günortada 150 mm ygal düşýär.

Ýerasty suwlary 15-20 m aşakda ýerleşýär, ol dürli derejede şorlaşandyr.

Ösümlik örtügi uly we gyrymsy agaçlardan - sazak, gandym, çerkez, borjak, sözen hem-de çogan, ýylgyn, otlardan selin, ýylak agdyklyk edýär. Merkezi Garagumuň, gündogary ösümlige has baýdyr. Ol ýerde sazagyň, gandymyň, çerkeziň tokaýlary duş gelýär. Bu regionda gazyň hem-de nebitiň uly zapaslary bar. Ol häzirki wagtda öri meýdany hömünde, şeýle-de suwarymly ekerançylykda-da peýdalanylýar.

Günorta-Gündogar Garagum.

Günorta-Gündogar Garagum demir ýoluň, ugry bilen Bathyz we Garabil dag etek belentlikleriniň aralygynda ýerleşendir. Günorta-Gündogar Garagum çägeli allýuwial we delta pliosen hem-de çetwertik döwrüň çökündileri bilen örtülendir. Territoriýanyň ýer üstüniň beýikligi günortada deňiz derejesinden 400 m, demirgazykda 200 m-e çenli azalýar. Ýer üstüniň köp bölegini ulgamlar tutýar. Ulgamlar demirgazykdan günorta, kähalatlarda demirgazyk-gündogardan günorta-günbatara uzaýar. Olaryň beýikligi 10-100 m, uzynlygy 3-15 km-e ýetýär. Ulgamlaryň Türrkmenistan iň beýik formalary şu raýomda duşýar. Oazisleriň çet gyralarynda, demir ýoluň boýunda hem-de guýularyň töwereklerinde aklaňlar hem duşýar. Beýik ulgam çäge formalarynyň arasynda Üňüz aňyrsy Garagumdaky ýaly gyrlar hem duşýar gelýär. Olaryň üsti erroziýa-deflýasiýa prosesleriniň netijesinde eol çökündileri bilen örtülipdir. Ulgamlaryň arasyndaky oýtamlarda ýerasty suwlary 6-10 m. çuňlukda ýerleşýär. Bu raýonda süýji suw linzalary ýeterlikdir.

Ortaça ýyllyk temperaturasy $+16,6^{\circ}\text{C}$, absolýut maksimum $+50^{\circ}\text{C}$ ýetýär. Ygalyň ýyllyk mukdary 110-150 mm. Bu ýerde çägeli çöl, takyrsow topraklar agdyklyk edýär.

Ösümlük örtügi sazakdan, gandyndan, patlakdan, gyrtyçdan hem-de efirmerlerden durýar. Ulgamlaryň aralaryndaky pesliklerde bolsa ot ösümlikleri bolan ýylak we gyrtyç duş gelýär. Günorta-gündogar Garagum häzirki döwürde. gowy öri meýdany hömünde peýdalanylýar.

Amyderýanyň orta akymy.

Bu tebigy etrabyň günortada Owgan serhedinden başlap, demirgazykda Birata etrabyňa çenli bolan Amyderýanyň orta akymynyň jülgesini öz içine alýar. Jülgäniň ini 10 km-den 28 km-e çenli bolup, günbatardan ony Garagum, gündogardan Gyzylgum çöli gurşap alýar.

Suňuň we ösümlük örtügiň bol bolmagy sebäpli bu sebitde tomsuna howanyň temperaturasy goňşy çöllüklere seredeňde biraz pesräkdir, çyglylyk bolsa ýokarrakdyr. Ýýulyň ortaça temperaturasy $28-30^{\circ}\text{C}$, käwagtlar howa $45-48^{\circ}\text{C}$ -ä çenli gyzýar. Ýanwaryň ortaça temperaturasy demirgazygynda $+0 + 1^{\circ}\text{C}$, günortasynda $+1+6^{\circ}\text{C}$ -a barabardyr. Gazaply gyslarda howanyň temperaturasynyň $-24-28^{\circ}\text{C}$ -a çenli pese düşýän wagtlarybolýar. Aýazsyz döwrüň dowamlylygy 215 güne ýetýär. Bir ýylda ortaça 95-120 mm çemesi ygal düşýär.

Amyderýanyň orta akymynyň jülgesinde, iň giň ýaýran toprak çöl-çemen topraklarydyr. Bu topraklar ir wagtlardam bäri gowaça, gök we bakja, ot-ýmlikwe galla ekinleri ösdürip ýetişdirmekde peýdalanylýar. Ep-esli meýdany üzüm we miweli baglar tutýar. Ekin meýdanlarynyň arasynda şorluklar duşýarlar. Derýanyň çaýlymynda çemen çaýlym allýuwial topraklar ýaýrapdyr. Olarda buýan, gamyş ýaly gür ot ösümlikleri, igde, toraňny, ýylgyn tokaýlary duşýar. Çaýlym ýerler esasan öri meýdanlary hökmünde, azda-kände bakja we ekerançylykda peýdalanylýar. Bu ýerde ösýän buýanyň kökleri ýygnaýp köp ýurtlara eksport edilýär.

Amyderýanyň orta akymynyň jülgesi Lebap welaýatynyň esasy ekerançylyk zonasydyr. Esasy ekin gwaça bolup jülgäniň

günorta böleginde orta, süýümlü gowaça bilen bir hatarda inçe süýümlü gowaça hem ösdürilip ýetişdirilýär.

Sandykly.

Sandykly etraby Türkmenistanyň günorta-gündogarynda Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşýär. Günbatarda ol Amyderýanyň jülgesi bilen, demirgazyk-günbatarda Farap-Katan, günorta-gündogarda Kerkiçi-Talimerjen demir ýol liniýalary boýunça araçäkleşýär. Sndykly gündogardan-günbatara 170 m., günortadan-demirgazyga 50 km. uzaklyar.

Ýer üstüniň gurluşy boýunça bu etrap özboluşly çylşyrymly bolup, Peslik Garagumdan ep-esli tapawutlanýar. Territoriýasynyň köp bölegi neogeniň gyzylymtyl çäge daşlaryndan düzülipdir. Käbir galyndyly belentlikler paleogeniň gögümtil toýunsow çökündilerinden durýar.

Relýefi boýunça bu etrap erroziýa-denudasiýa prosesler netijesinde güýçli tekizleşen çala tolkun şekilli territoriýadyr. Territoriýanyň köp bölegini neogen çäge daşlarynyň we Kaşgaderýanyň allýuwial delta çägelерiniň tozamaгы netijesinde emele gelen. Sandykly ulgam, depe, aklaň çäge formalary tutýar. Çäge formalarynyň beýikligi 1-12 m aralygynda üýtgeýär. Ýerüsti günorta-gündogardan demirgazyk-günbatara tarap 300-400 m bolanlygyndan 250-220 m-e çenli peselýär. Käýerlerde belentlikler düş gelýär. Olar jülgeler dilkawlanypdyr. Köp ýerlerde üsti galyň bolmadyk çäge bilen örtülipdir. Belentlikleriň etekleri prolýuwial jynslardan düzülipdir.

Sandyklynyň klimaty kontinental çöl tiplidir. Tomusy yssy we gurak, iýulyň ortaça temperaturasy 30°C ýetýär, kä wagtlar howa $45-48^{\circ}\text{C}$ çenli gyzyýar. Ýanwaryň ortaça temperaturasy $0 +4^{\circ}\text{C}$ aralygyndadyr. Ortaça ýyllyk temperatura bolsa $16-18^{\circ}\text{C}$ çemesidir. Absolýut minimum -32°C . Wegetasiýa döwrüň dowamlylygy 240 gunden geçýär.

Ygal az ýagýar. Onuň bir ýyldaky mukdary 120 mm-den. geçmeýär.

Ýerasty suwlary şorlaşan bolup, 5 m-den aşakda ýerleşýär. Diňe şor çöketliklerde ol ýüzleý, ýagny 1,5-2 m çuňlukdadyr. Sandyklyda giň ýaýran topraklar çägeli-çöl, goňur-çal topraklardyr. Uly bolmadyk meýdanlarda şorluklar we takyrlar duş gelýär. Çägesow topaklarda ýylak, siňren, gandym, borjak, çerkez we beýleki ösümlikler ösýär. Goňur çal topraklar adatça daşlaşan bolup, köp ýerlerde çäge syrgynlary bilen örtülipdir. Ösümlik örtügi ýowşan, siňren, boýalyk, kert ýaly ösümliklerden ybaratdyr.

Häzirki wagtda Sandyklynyň territoriýasy бүтінлеý diýen ýaly öri meýdany hökmünde ulanylýar. Bu regionda häzir birnäçe ýerden tebigy gazyň ojaklary tapyldy. Sandyklyda çöl, çägeli goňur-çal toprakly 50 müň ga çenli suwarmaga ýaramly ýerler hem bar. Geljekde bu ýerleri suwarymly ekerançylykda peýdalanmak mümkin.

§9. Türkmenistanyň tebigy etraplary

Amyderýanyň aşak akymy.

Amyderýanyň aşak akymy Horezm pesliginde ýerleşýär. Günbatardan nuy Üstýurt platosy, günortadan Üňüz aňyrsyndaky Garagum, gündogardan we demirgazykdan Gyzylgum çöli gurşap alýar. Türkmenistana onuň günorta-günbatar bölegi degişlidir. Pesligiň gündogar we demirgazyk bölekleri Özbegistanyň we Garagalpagystanyň çäklerinde ýerleşýär.

Bu territoriýa kem-kemden gündogardan-günbatara tarap peselýän allýuwial düzlükdir. Ýer üstüniň absolýut beýikligi gündogarda - Amyderýanyň kenarynda 80-90 m., günbatarda Sarygamyş kölüniň töwereklerinde 50 m çemleridir. Peslik Amyderýanyň getirip çökeren galyňlygy 40 m-den 100 m-e çenli ýetýän, çäge we toýun çökündilerinden düzülipdir.

Pesligiň üsti köp sanly kanallar, ýaplar hem-de. Amyderýanyň köne hanalary bolan Döwdan, Derýalyk, Akderýa, Tüniderýa bilen dilkawlanypdyr. Bu hanalaryň ugrunda Orungum, Öwezaly, Sekizatly, Bäşoý, Garaporsaň ýaly aýry-aýry çäge massiwleri, Garadaşly, Gökçäge ýaly birtopar uly bolmadyk köller ýerleşýär. Pesligiň demirgazygynda uly bolmadyk Gubadag, Ýylangyr, Misginata belentlikleri ýerleşýär.

Türkmenistanyň beýleki ýerlerine garanda has demirgazykda ýerleşendigine görä Amyderýanyň aşak akymynyň tomusy salkyn, gysy sowukdyr we dowamlydyr. Ýanwaryň ortaça temperaturasy $-5-7^{\circ}\text{C}$ çemeleri bolup, aýaz üç aýdan gowrak dowam edýär. Kä wagtlar -33°C -36°C çenli aýazlar bolýar. Howanyň ortaça iýul temperaturasy $27-29^{\circ}\text{C}$ aralygynda bolup, iň ýokary temperatura $43-45^{\circ}\text{C}$ ýetýär. Aýazsyz döwrüň dowamlylygy ýurduň günorta raýonlaryna seredeňde 20-30 gün gysgadyr we pesligiň demirgazygynda 187 güne, günortasynda – 207 güne barabardyr.

Bu sebit Türkmenistanda iň gurak ýerleriň biridir. Bu ýylda ýagýan ygalyň mukdary 100 mm-e ýetmeýär. Esasan ýazyna we gysyna ýagýar. Pesligiň toprak örtügi durli-dürlidir. Onuň gündogar oazis böleginde iň giň ýaýran toprak suwarymly çemen topraklarydyr. Bu ýerde şorluklar köp duşýar. Ep-esli meýdany ösümlik bilen çala berkleşen çägelikler tutýar.

Soňky ýyllada Was, Şasennem sebitleriniň takyrsow ýerleri ekerançylykda giňden özleşdirilip başlandy. Häzir pesligiň köp bölegini gowaça, ot-ýmlik hem-de gök we bakja ekinleri, miweli we iýmişli baglar tutýar. Bu ýerlerde takyrsow topraklarda selçeň ýandak, ýowşan, garagan, köwreýik, ojar ösýär. Çägeliklerde çerkez, gandym, siňren ýaly ösümlikler, şorluklarda guşgözi, garak ýaly galofit ösümlikler ösýärler.

Pesligiň ep-esli bölegini Türkmenistanyň Daşoguz welaýatynyň ekerançylyk ýerleri tutýar. Bu ýerden ýylda 400 müň tonnadan gowrak pagta hasyly ýygnaýar, köp mukdarda

galla, gök hem-de bakja we beýleki ösümlikler ösdürilip yetiştirilýär.

Sebitiň çäginde nahar duzunyň, hek daşynyň, mermer we beýleki gurluşyk materiallaryň zapaslary bar.

Tejen Murgap delta düzlükleri.

Tejen we Murgap derýalarynyň deltalary demirgazyga tarap kem-kemden peselýän düzlükdir. Tejen derýasynyň deltasy Sarahsdan biraz günortarakdan başlanýar. Ol gadymy we häzirkizaman deltalaryna bölünýär. Toýun we toýunsow jynslaryndan düzülen gadymy delta günbatarda Büzmeýiniň deltalaryna demirgazykda 38⁰C, demirgazyk giňlige çenli uzalýar. Onuň üsti demirgazykdan peslik Garagumdan süýşip gelýän çägeler bilen örtülipdir. Toýun we toýunsow delta çökündileri çäge genişleriniň aralygyndaky oýluklarda ýeriň yüzüne çykýar we takyrlary emele getirýär.

Tejen häzirkizaman deltasy tutuşlygyna diýen ýaly ekerançylykda ulanylýar. Käýerlerde ekin meýdanlarynyň arasynda aklaň, aklaň-depe, ulgam we üşmek çägeler duş gelýär. Köp ýerlerde deltanyň günortada- demirgazyga ini 8-10 m., çuňlугy 12 m. ýetýän jarlar kesip geçýär.

Tejen-Murgap delta düzlüginin klimat şertleri ýylylygy söýýän ekinler üçin amatlydyr. Ortaça ýyllyk temperatura 16-17⁰C, ýanwaryň ortaça temperaturasy -1 +3⁰C. Gazaply gyslarda käwagtlar howanyň temperaturasy -25 ⁰C, -26⁰C-a çenli pese düşýär. Iýulyň ortaça temperaturasy 29⁰-30⁰C aralygynda bolup, käwagtlar howa 46⁰-48⁰C çenli gyzýar. Aýazsyz döwrüň dowamlylygy 236 -242 güne ýetýär. Bir ýylda ortaça 130 mm ygal düşýär.

Tejen-Murgap delta düzlüklerinde takyrsow topraklar, çöl-çäge topraklary agdyklyk edýär. Ekin meýdanlarynyň aralarynda şorluklar, gadymy delta düzlükde çäge ulgamlarynyň aralarynda takyrlar duşýar. Häzirki wagtda takyrsow topraklaryň we takyrlaryň köp bölegi suwarymly

ekerançylykda ulanylýar. Ösümlük ýötügininiň häsiýti toprak şertleri bilen baglanşyklydyr. Medeni zonada dürli oba hojalyk ekinleri bilen birlikde haşal otlar, tarp takyrsow ýerlerde ýandak, ýylgyn, tetir, ýowşan, çägeliklerde gandym, çerkez, sazak, selin, şorluklarda dürli şora ösümlükler ösýär.

Tejen we Murgap derýalarynyň deltalary Türkmenistanda inçe süýümlü gowaçanyň watanydyr. Soňky ýyllarda bu ýerde galla, esasan bugdaý ekinleriniň meýdany giňelýär. Galla öndürilişini artdyrmak maksady bilen täze ýerler özleşdirilýär. Tejen oazisi özüniň waharman gawuny bilen meşhurdyr.

Tejen we Murgap derýalarynyň sebiti tebigy gaza baýdyr. Bu ýerde ady belli Şatlyk, Baýramaly, Maý, Döwletabat, Tejen ýaly birtopar gaz känleri ýerleşýär.

Üstýurt belentlikleri.

Üstýurt belentlikleri Kaspi we Aral deňizleriniň aralygyndaky giň meýdany tutýar. Türkmenistanyň çägene onuň diňe günorta çetleri aralaşýar. Onuň ortaça absolyt beýikligi 200 -210 m çemesi bolup, iň beýik ýeri günorta-günbatar çüňkünde Gulandagdadyr (342 m).

Günortada Üstýurt, Goýmatdag, Babaşy, Begençalydag, Gulandag ýaly ulgamlara bölünýär.

Üstýurdyň ýerüsti duz ýa-da tolkun şekilli bolup, giň we ýasy oýluklar, beýikligi 3-6 m-e ýetýän üsti çagylyly belentlikler bilen gezekleşýär.

Üstýurtdan günbatarda Maňgýşlagyň günorta dowamy bolan Kendirli gaýa belentligi ýerleşýär. Ol Üstýurtdan Garnyjaryk çökertligi arkaly aýrylýar.

Bu ýerde ýylda bary-ýogy 80-100 mm ygal ýagýar. Gyş-ýaz aýlarynda takyrlarda toplanýan kak suwlaryny hasap etmeseň, ýerüsti suwlary ýokdur. Ortaça ýanwar temperaturasy $-1 -4^{\circ}\text{C}$ aralygynda bolup, käwagtlar $-25-30^{\circ}\text{C}$ -a çenli aýazlar bolýar. Iýulyň ortaça temperaturasy $29-30^{\circ}\text{C}$, kägünler howa $40-45^{\circ}\text{C}$ -a çenli gyzýar.

Üstýurtda daşly, çal goňur topraklar agdyklyk edýär. Ep-esli meýdany şorluklar tutýar. Uçtagan, Gumsepişen çägeliklerinde çöl-çäge topraklar ýaýrapdyr. Çuň bolmadyk oýluklaryň düýbünde, çäge depeleriniň we ulgamlarynyň aralarynda ownuk menekler görnüşinde takyrlar duşýar.

Ösümlik örtüginde titir, ýowşan, köwreýik agdyklyk edýär. Selçen bolgyç pesrāk ýerlerde ojar duş gelyär. Çägeliklerde ýylak, ýowşan, sazak, gandym, çerkez, borjak ösýär. Şorluklarda birýyllyk we köpýyllyk şora ösümlik ler ösýär.

Üstýurt öri meýdany hökmünde ulanylýar. Süýji ýerüsti suwlaryň bolmazlygy bu ýerlerde ekerançylygy ösdürmge mümkinçilik bermeýär.

Krasnowodsk belentligi.

Krasnowodsk belentligi Karsnowdsk ýarym adasyny tutýar. Ol ortaça absolýut beýikligi 200 m çemesi bolan, demirgazyga, günbatara we günorta kert gaýa görnüşinde inýän belentlikdir.

Belentligiň klimaty çürt-kesik kontinental çöl tiplidir. Kenarýaka zolakda deňiz täsiri duýulýar. Bu ýerde howanyň çyglylygy ýokarrak, tomus salkynrak, gyş maýylrak bolýar. Yanwaryň ortaça temperaturasy kenar yakasynda $+3^{\circ}\text{C}$, kenardan daşlaşdygyňça ol $-4-5^{\circ}\text{C}$ -a ýetýär, iýulyňky $25+27^{\circ}\text{C}$ we $30-31^{\circ}\text{C}$. Atmosfera ygallarynyň mukdary köp däl. Belentlikler ýerüsti suwlaryna garypdyr. Bu ýerde mydamalyk akarlar ýok. Ol şorluklardan we çägeliklerden ybaratdyr. Suw ýygnanyan takyrlar köp.

Ösümlik örtüginde titir, ýowşan, köwreýik agdyklyk edäýär. Ýaz aýlarynda efemerler we efemeroidler agdyklyk edýär. Etrabyň merkezi we gündogar böleginde boýurgan köp ösýär.

Çägeliklerde ýylak, dürli efemerler, ýowşan, gyrymsy agaçlardan ojar, sazak, gandym, çerkez, borjak ösýär. Şorluklarda bir we köpýyllyk şora ösýär.

Krasnowodsk belentligi häzirki wagtda öri meýdany hökmünde peýdalanylýar. Ýerüsti süýji suwlaryň bolmazlygy bu ýerde ekerançylygy ösdürmäge mümkinçilik bermeýär. Sebit gips, gýuşa ýaly gurluşyk materiallaryna baýdyr.

Üňüz aňyrsy Garagum.

Üňüz aňyrsy Garagum gündogarda Amyderýa, demirgazykda Sarygamyş çöketligi, günbatarda Uzboý, günortada Üňüz şor çöketlikleri bilen araçäkleşýär. Onuň çylşyrymly relýefi bar. Ýer üsti kem-kemden demirgazyg-sarygamyş pesligine tarap peselip, günorta çeti beýikligi 50 -80 m ýetýän belentlik emele getirýär.

Üňüz aňyrsy Garagum Peslik Garaguma seredeňde gadymrakdyr.

Üňüz aňyrsy Garagumuň esasy relýef formalary meridional we submeridional ugur boýunça uzalýan ulgamlardyr.

Sebitde gyrlar agdyklyk edýär. Gyrlaryň aralygndaky çöketlikleri ownuk çäge gerişleri, takyrlar we şorluklar tutýar. Üňüz aňyrsy Garagumuň demirgazyk-günbatar çetinde Eşekaňnyrangyryň eteginde uly bolmadyk, emma örän çuň Akjagaýa çöketligi ýerleşýär. Onuň düýbi deňiz derejesinden 81 m. aşakdadyr.

Üňüz aňyrsy Garagumda relýefiň köp duş gelýän formalarynyň biri-de galyndylardyr. Olaryň formasy konusa meňzeş bolup, üsti mel, paleogen döwürlerinde emele gelen hek, çäge daşlary bilen örtülendir.

Çäge formalaryndan aklaňlar Gazojak şäheriniň günorta-günbatarynda we beýleki ýerlerde duşýar. Olaryň beýikligi 1-10 m. Topbak çägeleri Biratanyň demirgazyk günbatarynda hem-de Üňüz aňyrsy Garagumuň günbatarynda

Akguýy we Garaja obalarynyň töwereklerinde duş gelyär. Onuň beýikligi 3-4 m-den geçmeýär.

Bu ýerde howanyň ortaça temperaturasy $+15,8^{\circ}\text{C}$, absolýut maksimumy Akmollada hem-de Biratada $+47^{\circ}\text{C}$, absolýut minimumy Şasenemde hem Ýekeje-de $-35-34^{\circ}\text{C}$ ýetýär. Ygalyň ýyllyk mukdary 85-104 mm, ýerasty suwlaryň, esasan şor bolup 15-40 m. çuňlukda ýerleşýär. Territoriýanyň çäginde süýji hem-de gyzgyn termal suwlaryň uly zapaslarynyň bardygy belli edildi. Ösümlük örtüginde, esasan efemerler bilen psammofitler agdyklyk edip, olaryň aglabasyny ýylak tutýar. Gyrymsy agaçlardan sazak, gandym, çerkez, borjak, çogan ýaýrandyr.

Toprak örtügi çägeli çöl, takyr, takyrsow, goňur çal we sorluklardan ybaratdyr.

Häzirki wagtda Üňüz aňyrsy Garagumda tebigy gazyň uly zapaslary açyldy, günortasynda Derweze obasynyň golaýynda kükürdiň, gurluşyk materiallarynyň çykýan ýerleri bar. Territoriýa tebigy öri meýdanlary hökmünde peýdalanylýar, Üňüz aňyrsy Garagumuň demirgazyk-gundogar çetleri suwarymly ekerançylykda-da peýdalanylýar.

§10. Türkmenistanyň tebigy etraplary

Köpetdag.

Köpetdag gündogarda Tejen derýasyndan demirgazyk-günbatara tarap Gazanjyk etrabynyň Däneata obasyna çenli 500 km-den gowrak uzalýar. Ol Eýranyň çäginde ýerleşýän Türkmen — Horasan daglarynyň demirgazyk bölegidir.

Köpetdag Alp ýygirtlanmasynda emele gelen ýaş daglaryň hataryna girýär. Onuň ösüşi häzir hem dowam edýär. Muňa ýygy-ýygdan bolýan ýer titremeleri (1869, 1893, 1895, 1929, 1948 ýyllar) şaýatlyk edýär.

Köpetdag üç sany orografik bölege bölünýär: Günbatar, Merkezi we Gündogar Köpetdag.

Günbatar Köpetdag günbatarda Däneata dagyndan gündogarda Arçmanyň deňlerine çenli uzalýar. Ol demirgazyk-günbatara uzalýan Kürendag, Sünt, Hasardag, Munjukly ýaly birnäçe dag gerişlerinden we Hojagala, Sumbar, Çendir ýaly dagara çöketliklerden durýar.

Merkezi Köpetdag günbatarda Arçmanyň deňinden gündogarda Gäwersiň deňine çenli uzalýar. Ol Köpetdagyň iň beýik bölegi bolup, bu ýerde Şah-şah depesi 2912 m, ýokary galýar. Merkezi Köpetdag biri-birine ugurdaş günorta-gündogardan demirgazyk-günbatara uzalýan esasy iki ulgamdan durýar. demirgazykdaky ortaça beýikligi 1000 m-e çenli bolan dag ulgamy Alynky geriş, günortadaky ortaça beýikligi 2200 m-den geçýän dag ulgamy bolsa Serhet gerşi diýlip atlandyrylýar. Bu iki dag ulgamy biri-birinden Manyş, Pöwrize, Çüli, Germap ýaly dagara çöketlikleriň zynjyry arkaly aýryýar.

Gündogar Köpetdag Gäwersiň deňinden gündogarda Tejen derýasynyň jülgesine çenli uzalýar. Türkmenistanyň çäğine Gündogar Köpetdagyň diňe dag öňi belentlikleri we Alynky gerşiň aýry-aýry uçastoklary aralaşýar.

Demirgazykdan we günbatardan Köpetdagy ini 10 -15 km-den 30 -40 km-e çenli bolan dag öňi ýapgyt allýuwial-prolýuwial düzlük gurşap alýar. Ol dagdan akyp gaýdýan sil akymalarynyň we derýajyklaryň getirip çökeren çökündilerinden düzülendir.

Köpetdag gurak subtropiki klimat guşaklygynda ýerleşýär. Dagyň eteginden depesine tarap howanyň temperaturasy peselýär. Ýanwaryň ortaça temperaturasy dag eteklerinde $+1^{\circ}\text{C}$ bolsa, 2000 -2500 m belentliklerde 4°C -dyr. Bir ýylda ýagýan ygalyň ortaça mukdary 150 mm-den 400 mm-e çenlidir.

Klimatyň guraklygy; mydamalyk garlaryň we buzlaryň ýoklugy sebäpli, Köpetdag ýerüsti suwlaryna garypdyr. Bar

bolan derýajyklar we çeşmeler az suwludyr. Iň uly derýajygyň (Sekizýap) ortaça ýyllyk harajady 1 m/sek-a ýetmeýär.

Köpetdagda landşaftyň häsiýeti beýiklik boýunça üýtgeýär. Deňiz derejesinden 700 m beýikliklerde bolan dag ýapgytlaryny efemer-ýowşan ösümlikli, açyk mele we adaty çöl toprakly çöllükler tutýar. Beýikligi 700 m-den 1500 m-e çenli bolan orta guşaklykda dürli ot, dele, ýowşan ösümlikli, garamtyl çal toprakly ýarym çöl landşafty ýaýrapdyr. Bu guşaklyk ot ýatyrylýan we tomusky öri meýdanlary bolup hyzmat edýär. Uly bolmadyk ýerleri düüme ekerançylygy tutýar. 1500 m-den ýokarda dag goňur toprakly, dele, tipçak ösümlikli we selçeň arça tokaýly gurak dag sähralary ýaýrapdyr. Dag jülgelerinde hoz, nar, injir, badam, armyt, zirk, alça ýaly ýabany miweli agaçlar we gyrymsy agaçlar ösýärler.

Köpetdag hek daşy, çäge daşy, mermer görnüşli hek daşy ýaly gurluşyk materiallaryna baýdyr. Bu ýerde baritiň, simap almak üçin çig mal bolan kinowaryň we beýleki käbir gazma baýlyklaryň çykýan ýerleri bar. Aşgabadyň golaýyndaky Pöwrize we Çüli çaýlarynyň boýunda dynç alyş öýleri ýerleşýär. Berzeňni, Durun, Köwata, Däneata, Parhaý ýaly kükürt-wodorodly mineral çeşmeleriniň suwlary kesel bejerişde ulanylýar. Arçman çeşmesiniň esasynda belli Arçman kurorty işleýär.

Uly we Kiçi Balkan daglary

Uly we Kiçi Balkan daglary günbatarda Krasnowodsk belentligi bilen gündogarda Köpetdagyň aralygynda ýerleşýär. Olar Alp ýygirtly oblastyna degişli bolup, geologik taýdan Köpetdag bilen baglanyşyklydyr. Ol demirgazyk-günbatardan gunorta-gündogara 70 km çemesi uzalýar, ini 50 km-e ýetýär.

Uly Balkan birnäçe uly bolmadyk dag genişlerinden durýar. Iň beýik merkezi bölegi Arlan dagy bolup, onuň

beýikligi 1881 m-e ýetýär. Dag eteginiň beýikligi 300 -400 m-e ýetýän baýyrlyklar gurşap alýar.

Kiçi Balkan Uly Balkan bilen Köpetdagyň aralygynda ýerleşýär. Uly Balkandan ol Balkan koridory, Köpetdagdan bolsa Däneata koridory diýip atlandyrylýan peslik zolak arkaly aýrylýar.

Kiçi Balkan uzynlygy 30 km-e, ini 12 km-e barabar bolan uly bolmadyk antiklinaldyr. Iň beýik ýeri deňiz derejesinden 774 m ýokary galýar. Ol mel we paleogen döwürleriniň mergel, hek daşy, toýun, gips ýaly jynslaryndan düzülipdir. Güýçli dilkawlanan dag önlerinde toýunly karst hadysalary giň ýaýrapdyr.

Daş-töweregi çöllükleriň gurşap almagy, pes daglyk relýefiň agdyklyk etmegi sebäpli, Uly we Kiçi Balkan daglarynyň klimaty gurak çöl we ýarym çöl tiplidir. Ýylda ýagýan ygalyň mukdary 120 mm-den geçmeýär. Uly Balkan daglarynda beýiklik boýunça şu aşakdaky landşaft guşaklyklary tapawutlanýar: 500 m. beýikliklere çenli çal-goňur toprakly, ýowşan efemer ösümlikli çöl landşaftlary, 500-900 m belentliklerde tipiki mele toprakly, efemer ýowşan ösümlikli ýarym çöl landşaftlary, 900-1800 m belentliklerde dag-goňur toprakly dele we dürli ot ösümlikli gurak sähra landşaftlary ýaýrapdyrlar. Deňiz derejesinden 800 m-den ýokarda selçen arça tokaýlary duş gelýär.

Uly Balkan daglarynyň Oglanly diýen ýerinde bentonit toýunynyň uly zapaslary bar. Ýagmanda kokslaşýan daş kömrüň çykýan ýerleri bar. Uly Balkan daglary öri meýdanlaryna baýdyr. Emma suwuň ýetmezçilik etmegi olary doly peýdalanmaga mümkinçilik bermeýär.

Bathyz we Garabil belentlikleri.

Bathyz belentligi Murgap we Tejen derýalarynyň aralygynda ýerleşýär. Onuň ýapgyt formaly baýyrlyk relýefi bar. Bathyzyň absolyut beýikligi 600 m-den 1255 m-e çenlidir.

Morfologik taýdan ol tekiz belentlikdir. Kābir ýerlerinde 300 - 400 m çuňlukda bolan kanýon görnüşli kesimleriň bolmagy häsiýetlidir. Ol geomorfolgik taýdan 2 bölege bölünýär:

Bathyzyň günorta daglyk, demirgazyk baýyrylyk we giňişli bölegi.

Bathyzyň daglyk bölegi biri-birine ugurdaş uzalýan Zulfigar, Gyzgädik, Keltegaýa, Danegermap ýaly birnäçe giňişlerden durýar. Bathyzyň çäginde çöketlikler duş, gelip, olardan iň ulusy Ýeroýlanduz hasaplanýar. Onuň meýdany 500 kw. km-e barabar bolup, düýbi deňiz derejesinden 273 m ýokarda ýerleşýär. Ol gündogardan günbatara 25 km, demirgazykdan günorta 10 km uzalyp gidýär. Kölüň gündogar tarapynda çöketligiň düýbünde ýylylygy $+33^{\circ}\text{C}$ duzly termal çeşme çogup çykýar. Çöketlik günbatarda Gyzyljara çenli uzalýar. Ýeoýlanduzdan başga-da Bathyzda Şorköl, Şoraýmak, Dertliköl, Namakşor, Akrobat, Kelleliduz ýaly bir topar çöketlikler duş gelýär. Bu çöketlikler tektoniki prosesler netijesinde emele gelip, ollaryň giňelmeginde we çuňalmagynda suw errozyýasy, deflýasiýa prosesleri hem belli derejede rol oýnapdyrlar.

Bathyzyň guraksy klimaty bar. Ýöne, çöle garanynda ol has çygly. Bu ýerde ýylda maksimum 400 mm ortaça 240 mm ygal yagýar. Ortaça ýyllyk temperatura $+16,9^{\circ}\text{C}$ absolýut maksimum $+48^{\circ}\text{C}$.

Bathyz süýji suwa juda garyp. Tejen we Guşgy derýalary, şeýle hem Gugynyň goşandy bolan Egri gök akýar. Bu ýerde süýji suwly çeşmeler we guýular az.

Bathyzyň ösümlikleri Eýran-Owganystan görnüşlerinden hem-de şu raýonda duş gelýän sähraýy we ýerli görnüşlerden düzülendir. Geobotanikleriň maglumatyna görä Bathyzyň florasy 1918 görnüşli, olaryň 78-si endemikdir. Olardan Guşly çigildemi, Bathyz çakırtikeni, Bathyz çomujy we beýlekiler bellidir. Ýaz aýlary dürli otlar gülläp, käte adam boýy galýar. Territoriýada ýylak, gyrtýç şekilli dürli otlar,

ýowşan, gyrymsy ösümlikler şora we pisse agaçlary agdyklyk edýär. Pisse tokaýlarynyň meýdany ep-esli meýdany tutýar. Bathyz goraghanasynda ýer ýüzünde ýeke-täk gulanlar ýaşaýar.

Garabil belentligi.

Garabil belentligi Murgap bilen Amyderýanyň aralygynda ýerleşip, ol demirgazykda kem-kemden peselip, Obruçew sährasy we Kelkör şorluklary bilen birigýär.:

Garabiliň absolýut belentligi 960 m-e ýetýär. Ol giňlik boýunça uzalýar. Günortadan ony Murgabyň goşandy Abikaýsoryň jülgesi kesip geçýär. Gündogarda Antguýuň goşantlary hem-de birnäçe hanalar we jarlar kesip, ony aýry-aýry üzňe baýyryklara bölýär.

Bu ýerde Türkmenistanda iň çuň guýy (286 m) ýerleşýär. Süýji ýerasty suwly linzalar hem-de dürli çuňlukdaky guýular bar. Ortaça ýyllyk temperatura bu ýerde 16,8⁰C ýetýär. Ýgallaryň ýyllyk mukdary 243 mm, absolýut maksimumy +47⁰C.

Toprak örtügi tipiki mele topraga degişlidir. Ösümlik örtüginde köpýyllyk otlar we efemerler gyrtýç, ýylak agdyklyk edýär. Ýowşan köp däldir. Garabil häzirki wagtda öri meýdaýlary hökmünde peýdalanylýar.

Köýtendag.

Köýtendag Gissar dag sistemasynyň günorta-günbatar bölegi hasap edilýär. Dereler bilen güýçli dilkawlanan dagjülge relýefi bar. Köýtendag demirgazykdan günorta tarap submeridional ugra uzalyp ýatan dag gerşidir. Ol günortada Şirabat, günbatarda Köýten derýasynyň aralygynda ýerleşýär. Onuň uzynlygy 85 -100 km, ini 25 — 30 km. Bu ýerde Türkmenistanyň iň belent gerşi 3137 m bolan Aýrybaba ýerleşýär. Gowurdak dagy Köýten gerşiniň günbatarynda ýerleşýär. Onuň uzynlygy 14, ini 12 km-e deňdir.

Geologik taýdan Köýtendag günortada we demirgazykda Paleozoý, demirgazyk-gündogarda Mezozoý jynslaryndan düzüldir. Bu ýerde mel, ýura, paleogen, neogen çökündileri giňden ýaýrandyr. Sebitiň günorta bölegi çetwertik döwrüň çökündileri Amyderýanyň, Köýten, Saýhala, Kaksay derýalarynyň we wagtlaýyn akarlaryň çökdüren çökündilerinden ybaratdyr. Bu daglyk territoriýanyň çylşyrymly gadymy geologik gurluşynyň bolmagy, bu ýerde dürli minerallaryň emele gelmegine mümkinçilik döredipdir. Mysal üçin, bu ýerde kaliý duzunyň galyňlygy 400 m-e ýetýär. Gurşun hem kükürt bar, olaryň galyňlygy 1000 m-e ýetýär. Başga-da mirabilit, hekdaşy, daşkömür, daş duzy, dolomit, polimetall magdanlary, dürli minerallar, dürli reňkli mermer daşlar häzirki wagtda çykarylýar. Ýakynda altyn, kümüş we dürli bezeg daşlarynyň bardygy belli boldy.

Umuman Köýtendag epiplatforma organik oblastyna degişli bolup, gersin ýygirtlanmasynda emele gelipdir. Soňra ol güýçli ýumrulyp, tekizleşipdir, Alp ýygirtlanmasy wagtynda bolsa gaýtadan ýokary galypdyr we häzirki görnüşini alypdyr.

Köýtendag Paleozoý we Mezozoý döwürleriniň hek we çäge daşlaryndan, toýunlaryndan, gipslerinden düzülipdir. Bu ýerde karst hadysalary giň ýaýrap, 50-den köpräk gowaklaryň karst köllerini döremegine sebäp bolupdyr. Muňa Garlyk gowagy mysal bolup biler. Bu gowak Garlyk obasyndan 10 km gündogarda ýerleşip, uzynlygy 27 km-e golaýdyr.

Howanyň ortaça ýyllyk temperaturasy $+17^{\circ}\text{C}$ golaý, ýanwaryň ortaça temperaturasy noldan ýokarydyr, iýulyň ortaça temperaturasy $+31^{\circ}\text{C}$, atmosfera ygallarynyň ýyllyk mukdary 150 — 402 mm.

Sebitiň ýeke-täk derýasy Köýten derýadyr. Onuň uzynlygy 74 km bolup, suwy Amyderýa baryp ýetmeýär.

Sebit topragy açyk mele, tipiki mele, goňur mele, takyr, takyrsow, çägeli çöl we şorluklardan ybaratdyr.

Köýtendagda we dag etek düzlüklerde köp tebigy ýadygärlikler gabat gelýär. Olardan Ketde köli, Köýten obasynyň ýanyndaky Uly çynary, 500 ýaşly arça agajy, Merkezi Aziýada meýdany boýunça iň uly dermanlyk agajy bolan unaby massiwini, köp sanly gowaklar, Kyrkgyz deresi, Hojapil obasynyň golaýyndaky 1300 -1600 m belentlikde ýeleşýän “Dinozawrlaryň yzy”, 27 m belentlikden akýan Umbardere Şaglawugy, ýeriň astynda ýaşaýan gözi kör balykly köli, Gaýnarbaba mineral suwly çeşmesi, şonuň ýaly-da çuň (350 m çenli) dik diwarly kanýonly owadan jülgerleri gorkezmek bolar.

Umuman, Köýten dagy rekrasiýa resurslaryna örän baýdyr. Häzir bu ýerde Köýten obasynda kem-de Ketde kölüň kenarynda turistik bazalar döredildi.

Köýtendagda özleşdirip boljak Garlyk, Mukry, Ýylangyr, Surhy, Tallymerjen massiwleri ýerleşýär. Raýonyň klimat şerti bu ýerde ot-ýmlik, däneli, bakja ekinlerini suwaryp hem-de düme ekerançylygyny alyp barmaga mümkinçilik berýär.

II bölüm. Türkmenistanyň ykdysady we durmuş geografiýasy

§11. Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişi

Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişiniň konstitusion esaslary. Türkmenistan demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolup, onda döwleti dolandyrmak Prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar.

Her bir döwletiň meýdany dolandyryş-çäk bölünişe eýedir. Dolandyryş-çäk bölüniş ýurduň öndüriji güýçleriniň territorial ýerleşdirilişine we onuň durmuş-

ykdysady, syýasy ösüşine ygtybarly gözegçilik etmegiň zerur serişdesi bolup durýar. Şeýle bölüniş dünýäniň ähli döwletlerinde bolup, olar özleriniň atlary, emele gelişleri, möçberi boýunça dürli-dürlüdür. Meselem, käbir ýurtlarda dolandyryş-çäk birlikleri oblast, ştat, prowinsiýa, raýon, ülke we ş.m. diýlip atlandyrylýar.

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 47-nji maddasynda Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişiniň birlikleriniň welaýatlardan, etraplardan, etrap hukukly şäherlerden, şonuň ýaly-da etrapdaky şäherlerden, şäherçelerden we obalardan ybaratdygy bellenilýär.

Ýurdumyzy aýry-aýry dolandyryş-çäk birliklere bölmek 1992-nji ýylda kabul edilen “Türkmenistanyň administratiw-territorial gurluşynyň meselelerini çözmegiň tertibi hakyndaky” Türkmenistanyň kanunynda bellenilýär.

Welaýatlary, etraplary döretmek we ýatyrnak, ilatly ýerleri şäherleriň derejesine (kategoriýasyna) degişli etmek, olaryň adyny hem-de çäginü üýtgetmek Türkmenistanyň Halk Maslahaty tarapyndan amala aşyrylýar. Dolandyryş-çäk gurluşynyň beýleki meseleleri Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan çözülýär.

Türkmenistanyň dolandyryş-çäk birliğiniň ýokary derejesi welaýatlardyr. Biziň ýurdumyzda welaýata bölmek 1992-nji ýylda girizildi. Häzirki wagtda ýurdumyzyň territoriýasy 5 welaýata bölünýär. Olar Ahal, Balkan, Mary, Lebap we Daşoguz welaýatlardyr. Welaýatlar döwletimiziň içerki in uly ykdysady-durmuş bölegidir we olary emele getiriji esasy faktorlar zähmetiň territorial bölünişidir. Her bir welaýat halk hojalygynyň aýry-aýry ugurlary boýunça ýurdumyzda belli bir orny eýeleýärler hem-de ýerli tebigy, ykdysady-durmuş şertlere laýyklykda etraplara bölünýärler.

Häzirki wagtda ýurdumyzda jemi 57 etrap bolup, olaryň 50-si oba we 7-si şäher etraplarydyr. Oba etraplary özüne şäherleri, şäherçeleri, oba geňeşliklerini, obalary birleşdirýän

esasy dolandyryş-çäk birlikleriniň biridir. Welaýatlar boýunça oba etraplarynyň sanawyny, araçäklerini 1-nji we 2-nji suratlardaky diagrammadan hem-de kartadan görmek bolýar. Etraplaryň sany welaýatlar boýunça dürlüdür.

Türkmenistanyň dolandyryş-çäk ulgamynda şäherlere möhüm orun degişlidir. Şäher halk hojalyk pudaklarynyň (şäher infrastrukturasynyň*) mahsus alamatlary mese-mälim bolan, durmuş-ykdysady hem medeni merkez bolup durýar. Türkmenistanda häzir 25 şäher bolup, olar hukuklary, derejeleri boýunça üç topara (kategoriýa) bolünýärler:

1) welaýat hukukly (döwlet ähmiýetli) şäher. Ol ýurdumyzyň paýtagty *Aşgabat* şäheridir.

2) etrap hukukly (welaýat ähmiýetli) şäherler. Şeýle şäherlere ilaty 30 müň adamdan ýokary, adatça, welaýatdaky ykdysady, medeni we dolandyryş merkeziniň biri bolan şäherler degişli edilýär. Türkmenistanda olaryň sany 15-e ýetýär. Şäherleriň bu görnüşine welaýat merkezleri bolan *Türkmenabat, Mary, Daşoguz, Balkanabat*, şeýle-de uly etrabara durmuş-ykdysady we medeni merkezler bolan *Türkmenbaşy, Abadan, Baýramaly, Tejen, Serdar, Köneürgenç, Gumdag, Hazar, Garabogaz, Seýdi, Magdanly* şäherleri degişlidir.

3) etrapdaky (etrap ähmiýetli) şäherler. Olar etrap bilen bile edara edilýär. Şeýle şäherlere ilatynyň sany 8 müň adamdan geçýän, senagat kärhanalary, gurluşyk we transport guramalary, kommunal hojalygy, ýerli (munisipal) ýaşayyş jaý gory, durmuş-medeni edaralaryň, söwda hem durmuş hyzmatlarynyň kärhanalary bolan hem-de, adatça, etraplaryň dolandyryş merkezleriniň biri bolan şäherler degişli edilýär. Ýurdumyzda şeýle şäherleriň sany 9 bolup, olara *Bereket, Baharly, Gökdepe, Anew, Şatlyk, Ýolöten, Serhetabat, Atamyrat, Gazojak* şäherleri degişlidir.

Käbir ýagdaýlarda etrap hukukly we etrapdaky şäherleriň derejelerine ilatynyň sanynyň bellenen möçberden

azdygyna garamazdan, durmuş-ykdysady ösüşiniň we ilatyň sanynyň artyşynyň geljegi uly bolan şäherler we şäherçeler degişli edilip bilinýär.

Şäher ilatly ýerleriň ýene-de bir görnüşi *şäherçedir*. Şäherçelere, ilatynyň sany 2 müň adamdan geçýän, territoriýasy belli bir derejede rejeleşdirilen we abadanlaşdyrylan, öz çäginde senagat kärhanalary, gurluşyk we transport guramalary, demir ýol menzili, gidrotehniki desgalary, sanatoriýalary we beýleki ýatymlaýyn sagaldyş edaralary bolan ilatly ýerler degişli edilýär.

Häzirki wagtda Türkmenistanda 77 sany şäherçe bar (1-nji tablisa). Etrap merkezleriniň 35-si şäherçelerdir.

1-nji tablisa

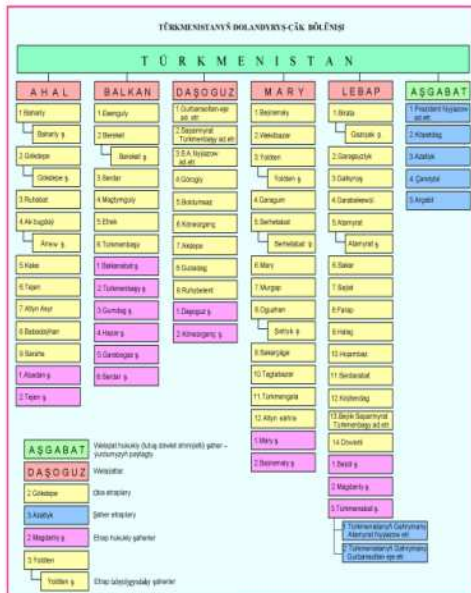
**2010-njy ýylyň maý aýynyň 10-na çenli
Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişi**

	Etraplar	Şäherler	Şäherlerdäki etraplar	Şäherçeler	Geňeşlikler
Türkmenistan	50	25	7	77	557
Aşgabat	-	1	5	1	-
Welaýatlar					
Ahal	9	5	-	12	104
Balkan	6	7	-	16	40
Daşoguz	9	2	-	8	140
Lebap	14	5	2	26	124
Mary	12	5	-	14	149

Şäherler, şäherçeler ilatynyň sany boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Ony 1-nji suratdaky kartadan aýdyň görmek bolýar.

Syrgyn tutup, bir ýere çugdamlanan, oturymly ilatynyň sany 50-den az bolmadyk ilatly ýerler *oba* hasap edilýär. Häzir Türkmenistanda 1928 sany oba bar. Bir ýa-da birnäçe obanyň territoriýasy *geňeşligi* emele getirýär. Türkmenistanda olaryň sany 557-ä ýetýär. Oba geňeşlikleri arçynlyklar tarapyndan dolandyrylýar.

Dolandyryş-çäk bölünüşindäki özgerişler. Ýurduň dolandyryş-çäk bölünüşini dürli durmuş-ykdysady şertlerde we döwürlerde üýtgap durýar. Türkmenistan patyşa Russiýasynyň düzümine girizilenden soň, oblastlara, uýezdlere bölünipdir. 1880-1890-njy ýyllarda döwletimiziň çägene Zakaspiý oblasti diýlip at berlipdir. Öňki Soýuz döwründe Türkmenistanyň çägi oblastlara we raýonlara bölünýärdi. Şol döwürde ýurdumyzyň çäginde oblastlar 3 gezek ýatyrylyp, soňra dikeldildi.

2-nji surat. Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünüşini

Ýurdumyzyň häzirki dolandyryş-çäk bölünişi Garaşsyzlyk ýyllary içinde ykdysady-durmuş talaplara laýyk getirildi. Öňki dolandyryş-çäk birlikleriniň atlary millileşdirildi: oblast-welaýat, raýon-etrap, oba soweti – geňeşlik diýlip atlandyrylýar. Watanymyzda Garaşsyzlyk ýyllary içinde 7 sany täze etrap (olaryň 4-üsi şäher, 3-üsi oba etraplary) peýda boldy. Hut 2007-nji ýylda bolsa Hormatly Prezidentimiziň ak pata bermegi bilen Daşoguz we Lebap welaýatlarynda täze özleşdirilýän oba hojalyk ýerlerinde halk häkimiýetiniň ulgamyny kämilleşdirmek, ilatyň hal-ýagdaýyny has-da gowulandyrmak, döwlet häkimiýeti we dolandyryş edaralarynyň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen Ruhubelent, Döwletli we Altyn Sähra etraplary döredildi. Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň 2008-nji ýylyň fewral aýynyň 8-indäki „Türkmenistanda käbir şäherleriň we şäherçeleriň statusyny üýtgetmek hakyndaky“ Kararyna laýyklykda Ahal welaýatynda *Tejen*, Balkan welaýatynda *Serdar*, Daşoguz welaýatynda *Köneürgenç* şäherleri etrap hukukly şäherleriň toparyna degişli edildi. Şol Karar boýunça Ahal welaýatynda *Baharly*, *Gökdepe*, *Änew*, Lebap welaýatyndaky *Gazojak* şäherçelerine etrapdaky şäherleriň derejesi berildi. Aşgabat şäheriniň düzümine girýän Arçabil şäherine Geňeş döredilmeýän şäherçäniň aýratyn statusy berildi.

Türkmenistan öz Garaşsyzlygyna eýe bolanyndan soň köp wagt geçmänkä ýurdumyz boýunça jemi 29 etrabyň we 8 şäheriň atlary üýtgedildi. Şeýle hem döwletimizde köp geografik atlar millileşdirildi, şäherler we obalar taryhy döwürlerden – ata-babalarymyzdan gelýän atlaryny aldylar. Olaryň käbirlerine Milli gahrymanlaryň, taryhy şahslaryň atlary berildi.

§12. Türkmenistanyň tebigy baýlyk mümkinçilikleri.

Mineral baýlyklary. Tebigy şertler we baýlyklar her bir döwletiň ykdysady ösüşini kesgitleýän esasy zatlardyr. Ýurduň tebigy şertleriniň hojalygy ösdürmek üçin amatlylygy, onuň çäginde tebigy baýlyklaryň dürli görnüşleriniň uly gorlarynyň bolmagy öndüriji güýçleriň çalt ösmegine ýardam edýär.

Biziň ýurdumyzyň ýerüstüniň amatly gurluşy (relýefi), klimat şertlerini, ýer-suw baýlyklaryny, oba hojalygyny ösdürmek üçin uly mümkinçilikler döredýär. Diýarymyzyň ýerastynyň dürli mineral baýlyklara, esasan-da, nebite, gaza we mineral duzlara baý bolmagy senagatyň dürli pudaklaryny ösdürmek üçin giň ýol açýar. Garaşsyzlyk döwründe şol tebigy şertlerden we baýlyklardan ýerlikli peýdalanmak netijesinde Türkmenistan durmuş-ykdysady taýdan ösüşde uly öňegidishlikleri gazandy.

Türkmenistanyň territoriýasynyň esasy bölegini Garagum çöli, Üstýurt belentliginiň günorta ulgamlary, daglyklar we belentlikler tutýar. Olaryň jümmüşinde ýangyç-energetika baýlyklarynyň (nebit, tebigy gaz, kömür), mineral himiýa çig malynyň (kükürt, ýod, brom, sulfat-natriý, nahar we kaliý duzlary), gurluşyk materiallarynyň uly gorlary bar. Olaryň gorlary boýunça biziň ýurdumyz dünýäde öňdäki orunlarda durýar. Diňe nebit-gaz babatda alanyňda Türkmenistanyň meýdanynyň 80%-iniň geljegi uludyr. Ýurdumyzyň amatly klimat şertlerinde oba hojalyk ekinlerinden ýylda 2-3 hasyl alyp bolýar. Suw üpjünçiligi çözülen ýagdaýynda döwletimiziň ekerançylyga ýaramly ýerleriniň möçberi 17 mln hektardan geçýär. Eger-de Garagum çölüniň çägeli meýdanlaryny tekizlemezden, emeli suwaryş (damjalaýyn usulda) arkaly oňat hasyl alyp bolýandygyndan çen tutsaň, onda biziň geljekde ekerançylykda ulanmak üçin ätiýaçlyk ýerlerimiziň has-da artýandygyna göz ýetirmek kyn

däl. Ägirt uly meýdany tutýan Garagum çölünde Gün şöhlesiniň intensiwliginiň ýokary derejede bolmagy, geljekde Gün energiýasyny elektrik energiýa öwürmäge mümkinçilik berýär. Garagumyň çägesi kremniniň bol gorlarynyň biridir, ýagny onuň düzüminde kremniý okisiniň 88% töweregi bar. Onuň esasynda dünýä derejesinde uly isleg bildirýän kremniý ýarymgeçirijilerini öndürýän senagaty döretmek Garaşsyz döwletimiz üçin ykdysady taýdan örän amatly bolar.

Çöllerimiz, daglarymyz oba hojalyk mallary üçin oňat öri meýdany hasaplanýar. Olarda ýylyň dört paslynda hem dowarlar, düýeler bakylýar. Derýalaryň jülgerlerini, Köpetdagyň, Köýtendagyň klimatyny, akar suwly çeşmelerini, Hazar deňiz kenarlaryny dynç alyş we kesel bejeriş maksatlary üçin peýdalanmak babatda häzir ýudumyzda uly işler geçirilýär.

Ýurdumyz dürli görnüşli mineral baýlyklara, esasan-da, ýangyja, mineral-himiýa çig-malyna, magdan baýlyklaryna (selestin, bentonit, barit, ozokerit), mineral gurluşyk materiallaryna örän baýdyr. Garaşsyzlyk şol baýlyklary öz bähbitlerimize peýdalanmaga giň mümkinçilikleri açdy. Mineral baýlyklaryň gorlaryny ýüze çykarmaga gönükdirilen geologiýa-gözleg işleri giňden ýaýbaňlandyryldy. Döwlet tarapyndan geologiýa gözleg-agtaryş işlerini geçirmäge uly maýa goýumlary goýlup başlanyldy.

Ýangyç baýlyklary. Türkmenistan nebitiň we gazyň uly gorlaryna eýedir. Bar bolan maglumatlara görä, häzirki güne çenli uglewodorod çig malynyň ýüze çykarylan gorlary 44-45 mlrd tonna şertli ýangyçdan ybaratdyr. Şol sanda 12,0 mlrd tonna nebit we 6,2 trln m³ tebigy gaz Hazar deňziniň türkmen böleginde jemlenendir.

Günorta-günbatar Türkmenistanyň nebit we tebigy gaz gorlarynyň ähmiýeti uludyr. Ýurdumyzyň nebit-gaz babatda geljegi uly ýerleriniň umumy meýdany günorta-günbatar sebitindäkiden onlarça esse uludyr. Täze nebit ýataklarynyň we

känleriniň köpüsi Merkezi we Gündogar Türkmenistanyň beýleki sebitlerinde hem açyldy. Häzirki wagtda Türkmenistanda uglewodorod ätiýaçlyklarynyň doly barlanan 130-dan gowrak gaz we 27-den gowrak nebit ýataklary bar. Olardan nebit känleriniň 39-syndan we gaz känleriniň 18-sinden ýangyç çykarylýar. Ýurdumyzyň çäginde Amyderýa gaz nebitli, Ortahazar nebit-gazly, Günorta Hazar nebit-gazly ulgamlar bar.

Häzir nebitiň bol ýerlerine Günbatar Türkmenistanda Goturdepe, Keýmir, Ak Patlawuk, Çekişler, Şatut, Nebitlije, Gündogar Çeleken, Gögerendag, Körpeje, Ekerem, Guýujyk, Nebitdag, Barsagelmez, Gamyşlyja, Hazar deňziniň ýalpak böleginde Jygalybeg, Jeýtun, Diýarbekir, Garagöl deňiz we beýlekiler degişlidir. Günorta Ýolöten, Amyderýanyň çep kenaryndaky Gökugumalak nebitiň uly ýataklarydyr. Ýurdumyzda tebigy gazyň esasy gorlary Günorta-gündogar Garagumda, Merkezi Garagumda, Amyderýanyň çep we sag kenar sebitlerinde, Bathyz-Garabil belentliklerinde ýaýrandyr. Olardan Döwletabat, Tejen, Malaý, Garaşsyzlygyň 10 ýyllygy, Üçajy, Seýrap, Samandep, Babarap, Kerpiçli, Bökürdeşik, Ojak känleri gorlarynyň ululygy bilen tapawutlanýarlar. Günbatar Türkmenistanda arassa gaz ýataklary bilen birlikde ugurdaş gazlaryň çykýan ýerleri hem köpdür. Barsagelmez, Körpeje, Ekerem, Gögerendag, Goturdepe, Gündogar Çeleken, Guýujyk, Keýmir ýataklaryndan nebit bilen ugurdaş gazlar çykarylýar. Bu sebitdäki arassa tebigy gaz känlerine Çekişler, Ekizek, Hanguýy, Ördekli, Gyzylgum ýataklary degişlidir.

Türkmenistanyň çäginde Tüwergyrda, Ýagmanda, Köýtendagyň etedinde kömrüň iki görnüşiniň gorlarynyň barlygy bellidir. Geçirilen barlaglara görä Tüwergyrda daşkömür ätiýaçlygy, Ýagman ýatagynda hem goňur kömrüň uly gorlary jemlenen. Soňky ýyllarda Gyzyлгаýa sebitinde ýokarsy goňur, aşaky gatlaklary bolsa daş kömürden ybarat uly kömür käni ýüze çykaryldy. Onuň umumy ätiýaçlygy 1 mlrd

tonna golaý hasap edilýär. Geljekde Demirgazyk- -günorta transmilli demir ýolunyň gurulmagy bilen bu sebitiň ýangyç baýlyklaryny peýdalanmaga uly mümkinçilikler döreýär.

Metal magdanlary. Ýurdumyzyň çäginde düzümi onçakly baý bolmadyk demir we reňkli metal magdanlary Köpetdagda, Köýtendagda, Uly Balkanda, Türkmenbaşy ýarymadasynda duş gelýär.

Türkmenistanda Uly Balkanyň, Tüwergyryň, Köýtendagyň aşaky we orta ýura döwruniň kömürli gatlaklarynda demir magdanynyň bardygy ýüze çykarylady. Ýöne olarda demriň mukdary 15-20% -den geçmeýär. Tüwergyrdada demirli- -marganesli gatlaklarda 5,6 %-e çenli marganes magdanynyň bardygy anyklanylady. Şeýle hem Amyderýanyň çep kenarynda, Köýtendagda marganes magdanyň uly bolmadyk gorlary bar.

Reňkli metal magdanlary hem hiliniň pesligi sebäpli senagatda peýdalanylmaýar. Düzüminde gursun, sink bolan magdanlar Köýtendagda, Günbatar Köpetdagda, Tüwergyrdada, alýuminiý çig maly Tüwergyrdada, Gyzylgayada, Bathyzda, Köýtendagda, mis magdanyň çig mallary bolsa Köýtendagda, Köpetdagyň günbatarynda Garadagda, Arçmanyň günorta - günbatarynda duş gelýär. Seýrek duşýan metallardan simaply jynslar Köpetdagda, molibden – Uly Balkanda, stronsiý (selestin) Garabogazköliň günorta-gündogar kenarynda, Merkezi Garagumda, Tüwergyrdada, Köýtendagda tapylady.

Pytraňny ýagdaýda titan-sirkoniý magdany Badhyz – Serhetabat sebitinde, Ýeroýlanduz köliňiň çäklerinde, Amyderýa jülgesinde, Türkmenbaşy ýarym adasynda, Uly Balkan, Günbatar Köpetdag eteklerinde duş gelýär.

Himiýa çig maly. Himiýa çig malyna ýurdumyz örän baý. Ol çig mallaryň arasynda esasy orny kükürt magdany tutýar. 1930-1961-nji ýyllarda Merkezi Garagumda Derwezede we Zäklide açyk usul bilen kükürt gazylp alynýardy, kükürt ätiýaçlygynyň azalandygy we Magdanlyda täze käniň

açylanlygy sebäpli, ol ojaklar ýapyldy. Magdanlydan 40 km günorta – gündogarda Köýtendag kâninde kükürt ätiýaçlyklarynyň möçberi 9 mln tonnadan gowrakdyr. Kükürt magdanynyň azda-kände Badhyzda, Garabilde, Köpetdagda we onuň eteklerinde, Günbatar Türkmenistanda ýüze çykarylan ýerleri bar.

Gündogar Türkmenistanda nebit we tebigy gaz bilen ugurdaş kükürt çykýan (Samandep, Metejan, Kükürtli we başgalar) ýataklar tapyldy.

Türkmenistanda giňden ýaýran himiki mineral çig mallara dürli duzlar degişlidir. Daş we kaliý duzlarynyň esasy ätiýaçlygy Magdanly – Köýtendag sebitinde ýerleşýär. Magdanly, Köýtendag we Merkezi Aziýada iň uly kaliý duzly ýatak bolan Garlyk kânlerinde kaliý duzlarynyň gorlary 3 milliard tonna diýlip çaklanylýar.

Ýurdumyzyň dürli künjeklerinde daş we nahar duzunyň uly gorlarynyň ýaýran ýerlerine gabat gelmek bolýar. Şolardan senagat üçin ähmiýetlisi Balkan welaýatynda ýerleşýän Guwly we Babahoja duz kânleridir. Peýdaly duzly gatlaklaryň galyňlygy 0,4-2 metr bolup, onuň 97,18 %-i nahar duzudyr. Ýylda 650 müň tonnadan gowrak duz gazylyp alynýar. Köýtendagda daş duzunyň uly ätiýaçlyklary bar. Olardan Magdanly daş duz kâninde ýeriň aşagynda eretmek usuly bilen alynýan duzdan kalsinirlenen we kaustik sodany öndürmek üçin ýaramly duzlaryň möçberi 2 mlrd tonna golaýdyr. Nahar duzunyň uly ätiýaçlygy Bathyzdaky Ýeroýlanduzda gips gatyşykly daş duzy hasaplanýar.

Himiýa senagaty üçin ýokary hilli çig mal ätiýaçlyklary boýunça Garabogaz aýlagynyň örän uly ähmiýeti bardyr. Aýlagyň suwunyň duzlulygy Hazar deňziniňkä garanda 10 esse (280-305 promille) ýokarydyr. Garabogaz aýlagynyň içinde möçberi 48 mlrd tonna golaý bolan çöken duzuň 30%-i ergin halda, galan 70 %-i kristallaşan çökündiler görnüşinde duşýar. Onuň suwy dürli mineral duzlara baýdyr. Ol ýerde esasy çig

mal bolan sulfat natriden başga-da bor, brom, kaliý, magniý, marganes, litiý, rubidiý, stronsiý, ýod ýaly gymmatly himiki elementler bar. Garabogazköl aýlagynda senagat üçin has ähmiýetli çig mal sulfat natriý hasaplanýar. Aýlagda onuň ätiýaçlygy 2,5 mlrd tonna barabar. Bu sebitde mirabilitden başga-da, kaliý, kükürtturşy magniý duzlarynyň, bromuň we ýokarda atlary agzalan duzlaryň uly ätiýaçlyklary bar.

Ýurdumyzyň hemme ýerinde diýen ýaly *ýodly-bromly ýerasty suwlaryň* bardygy ykrar edildi. Günbatar Türkmenistanyň ýerasty gatlaklary ýodly-bromly suwlara baýdyr. Hazar ýarymadasynda, Boýadagda, Balkanabat-Monjukly ýataklarda ýerasty suwlaryň düzüminde 26-35 mg/l ýod, 380-400 mg/l brom bardygy anyklanyldy. Ýodly-bromly ýerasty suwlar Demirgazyk Türkmenistanda, Merkezi Garagumda, Günbatar Köpetdagda, Murgap derýasynyň ýokary akymynda we Köýtendagda gabat gelýär. Ýöne olaryň düzümindäki ýoduň we bromuň möçberi köp däl.

Ýurdumyzyň Günbatar etraplarynda ozokeritiň gorlary ýaýrandyr. Olaryň emele gelşini öwrenen alymlar ony nebit bilen baglanyşdyrýarlar. Hazar ýarymadasynda ozokerit Aýmen-Meşed ýatagyndan gazylyp alynýar. Gatlaklaýyn halda ozokerit Dagajyk we Alygul ýataklarynda bardyr. Ol saglygy goraýyş hajatlary üçin ulanylýar.

Türkmenistanyň çäginde hek daşlarynyň uly ätiýaçlyklary bar. Hek daşlary himiýa senagatynda, soda önümçiliginde giňden ulanylýar. Onuň gorlary Köýtendagda, Magdanlyda we Garajagumalakda ýerleşýär.

Gurluşyk çig mallary. Türkmenistan gurluşyk çig mallaryna baýdyr. Ýurdumyzda gurluşyk işlerini geçirmek üçin *çäge* Änewde, Baýramaly etrabyndaky Täze Zähmetde, Abadan şäheriniň demirgazyk-günbatarynda, Garabogazda, Repetekde, Daşoguz şäheriniň günortasynda, Tejen şäheriniň demirgazyk-günbatarynda Gurydaňdan çägeliginde, Seydi şäheriniň günorta-günbatarynda we beýleki ýerlerde bar.

Aýna çägesiniň uly ätiýaçlyklary Änew şäherçesiniň demirgazyk-
-günbatarynda, Baharlynyň günorta-gündogarynda, Kelete demir ýol menziliniň golaýynda bar.

Çäge gatyşykly çagyl Türkmenistanyň günortasynda Köýtendag, Köpetdag, Uly we Kiçi Balkan, Badhyz, Şagadam sebitlerinde, dag eteklerinde köp möçberde duş gelýär. Onuň uly känlerine Kelete, Garmansagat, Abadan, Belek, Gökdepe, Duşak, Galaýmor degişlidir.

Yol, jaý gurluşygy we keramzit kerpijini öndürmek üçin zerur bolan *toýnuň* Türkmenistanyň köp ýerlerinde uly gorlaryna duş gelip bolýar. Keramzit üçin çig mal Baharlyda, Uly Balkanda, Dänişerde (Birata etrabynda), Gabaklyda jemlenendir.

Gurluşyk üçin zerur bolan *çagyl daşy* Türkmenbaşyda, Gubadagda (Daşoguz welaýatynda), Kelifde (Amyderya boýunda), Abadanda gazylyp alynýar. Bulardan başga-da Türkmenbaşy şäheriniň golaýynda, Jebelde, Keletä golaý Kernaýda (Daşoguz welaýatynyň Saparmyrat Türkmenbaşy etrabynda), Balkanabadyň demirgazyk-günbatarynda we beýleki ýerlerde çagyl daşynyň uly ätiýaçlyklary bar.

Ýurdumyzda *byçgylanyp, kesilip alynýan daş* Türkmenbaşy şäheriniň golaýynda, Garabogaz şäheriniň demirgazygynda, Mukry (Magdanly şäheriniň golaýynda) ýataklarynda bolup, hojalyk hajatlary üçin ulanylýar.

Bezeg üçin diwara tutulýan daşlar Gökdepe, Gaýly demir ýol menziliniň demirgazygynda (Balkan welaýaty), Türkmenbaşy ýataklarynda bar. Gurluşyk kärhanalary üçin gerek bolan *gips* Türkmenbaşy käninden gazylyp alynýar. Başga-da, Borjakly (Belek demir ýol menziliniň demirgazyk-gündogarynda), Magdanly şäheriniň demirgazyk-günbataryndaky ýataklarda gipsiň ätiýaçlyklary uludyr.

Türkmenistanyň klimat baýlyklary. Klimat şertleri oba hojalyk önümçiligini ösdürmäge amatly täsir edýär. Diýarymyzyň meýdan- çägi üçin gurak, kontinental klimat häsiýetlidir. Şeýle klimat ýagdaýynyň emele gelmegi ýurdumyzyň dünýä ummanlaryndan uzakda ýerleşmegi, onuň demirgazyk, gündogar, günbatar bölekleriniň açyklygy, ýagny düzlük bolmagy, günortasynda, günorta-gündogarynda daglaryň bolmagy bilen hem baglanyşyklydyr. Demirgazyk we demirgazyk-günbatarda daglaryň we belentlikleriň ýoklugy sebäpli bu ýere aram we sowuk guşaklyklardan howa akymlary çalt aralaşyp bilýär. Howa ýagdaýynyň çalt üýtgemegine getirýär. Günortada, günorta-gündogarda dag gerişleriniň bolmagy bolsa Hindi okeanyndan çygly howanyň gelmegine päsgel berýär.

Sonuň üçin Türkmenistanyň klimat şertleriniň özboluşly aýratynlyklary ýüze çykýar. Oňa ýagtylygyň we ýylylygyň, aýazsyz günleriň köp bolmagy, ygalyň azlygy we bugaryşyň ýokary bolmagy, howanyň bolsa has guraklygy häsiýetlidir. Gün şöhleleriniň dowamlylygy boýunça Türkmenistanyň günorta bölegi Merkezi Aziýa ýurtlarynyň arasynda birinji orunda durýar. Gün şöhlesiniň ýiti bolan günleriniň her ýyldaky dowamlylygy Hazar deňziniň türkmen kenarlarynda 106 günden, Türkmenistanyň günorta-gündogarynda 150 güne ýetýär. Tomsuna, ýylyň bulutsyz döwründe her aýda Gün şöhlesiniň dowamlylygy 340-400 sagada ýetýär we bu babatda Türkmenistan Afrikanyň tropiki ýurtlary bilen bäsleşip bilýär.

Gün radiasiýasynyň mukdarynyň köp bolmagy Türkmenistanyň has günortada geografik ýerleşişine baglydyr. Bu ýerde her sm² meýdana ortaça 105- -132 k/kaloriýa gün radiasiýasy düşýär.

Howanyň ortaça temperaturasy bütün ýylyň dowamynda +15,0 gradusdan +16,1 gradusa çenlidir. Ýanwar aýynda her gije-gündizde ortaça temperatura +1,0 , +5,2 gradusa deň, iýul aýynda bolsa +28,9 , +32,1 gradusa barabardyr. Şeýlelikde, 10

gradusdan ýokary temperaturanyň ýyl boýunça jemi 5268 gradusdan - 5655 gradusa çenli bolýar. Ýylyň dowamynda aýazsyz günleriň dowamlylygy 216-267 güne ýetýär, ýurduň günorta-günbatarynda (Etrekde) bolsa 350 güne barabardyr. Gurakçylyk Türkmenistanyň günortasynyň klimatynyň häsiýetli alamatydyr. Howanyň köp ýyllar boýunça ortaça otnositel çyglylygy 48%-den - 64%-e çenli üýtgäp durýar. Klimatyň guraklygy atmosfera ygallarynyň az ýagmagy bilen düşündirilýär. Ygallar, köplenç, gyş, bahar passyllarynda köp bolýar. (Her ýylda 135-186 mm). Mart aýyndan oktyabr-noýabr aýyna çenli dowam edýän wegetasion döwürde ygal has hem ujypsyz ýagýar (45-88 mm).

Türkmenistanyň, aýratyn-da, onuň günorta etraplarynyň klimat şertleri ýylylygy halaýan oba hojalyk ekinlerini ösdürip ýetişdirmek üçin amatlydyr. Onuň klimat şertleri Garagum derýasynyň geçýän ugrunda we günortada gowaçanyň gymmatly inçe süýümlü görnüşini ösdürip ýetişdirmäge mümkinçilik berýär. Günorta sebitlerde ýorunjany 5-6 gezek orup bolýar. Miweli agaçlardan we üzümde ýokary hasyl, bakjadan iki gezek hasyl almak bolýar. Günorta-günbatar Türkmenistanda, gurak subtropik sebitde nar, hurma, zeýtun, injir agaçlaryny, şeýle hem açyk toprakda bütün ýylyň dowamynda gök ekinleri ösdürip ýetişdirip bolýar.

Türkmenistanyň dürli künjeklerinde kesel bejermek we adamlaryň dynç almagy üçin ýaramly tebigy şertler we baýlyklar bar. Diýarymyzyň tebigy şertleri adamlaryň beden saglygy üçin amatlydyr. Onuň gurak klimaty demgysma, guragyry we başga-da birnäçe keseller üçin melhem hasaplanýar. Yssy klimaty bilen böwrek kesellerini bejerýän Baýramaly şypahanasy, ýyly we kükürtli suw bilen aşgazan kesellerini bejerýän Arçman şypahanasy, palçyk we şor suw bilen dürli keselleri bejerýän Mollagara şypahanasy ýurdumyzyň çäginde daşarda hem bellidir. Döwlet tarapyndan şol şypahanalaryň durkuny täzelemek we döwrebaplaşdyrmak

boýunça uly işler alnyp barylýar. Köpetdagyň jana ýaramly klimatly we gözeli tebigatly ýeri bolan Gökdere jülgesinde çagalar üçin dynç alyş we sagaldyş merkezleri işe girizildi. Köpetdagda, Köýtendagda, Uly Balkanda we beýleki daglyk ýerlerde dynç alyş baýlyklary, çeşmeler, tokaý zolaklary bar.

Hazar deňziniň türkmen kenarynyň dynç alyş-kesel bejeriş tebigy baýlyklary has uludyr. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Hazaryň kenarynda “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny döretmek barada Karar kabul etdi. Ol häzir üstünlikli durmuşa geçirilýär.

Türkmenistanyň suw baýlyklary. Suw adamzat üçin uly ähmiýeti bolan tebigy baýlykdyr. Gurak klimatly guşaklykda ýerleşip, suwarymly ekerançylyga ýöriteleşýän Türkmenistan üçin suw baýlyklary ilatyň ýaşayşyny we ykdysadyýetiň ösmegini üpjün etmegiň esasydyr. Onuň çäginde 1 ýylda atmosfera ygallarynyň hasabyna bary-ýogy 1 km³-e golaý suw ýygnaýar, bu bolsa onuň meýdanynda özbaşdak emele gelýän ýerüsti suw akarlarynyň bolmazlygyna getirýär. Ýurduň ähli ýerinde suw baýlyklary gyra deň paýlanan däl. Ýerüsti suw çeşmelerindäki suwuň möçberiniň 88%-i Amyderýanyň paýyna düşýär, galan bölegi kiçi we ulurak derýalar we çeşmelerdir. Amyderýanyň bir ýyllyk akymy 60-80 km³ barabardyr. Derýanyň hanasynda suwuň derejesi 90%-e ýetende ol - 55,2 km³-e bolýar. Murgap, Tejen we Etrek derýalarynyň suw mümkinçilikleri juda azdyr. Galan kiçi derýalaryň we çeşmeleriň suwy hojalyk-durmuş maksatlary üçin ulanylýar we suw akymynyň juda pesligi bilen häsiýetlendirilýär.

Türkmenistanda sarp edilýän suwuň 90%-den gowragy suwaryşa, suwlulandyrmaga we oba hojalyk suw üpjünçiligine ulanylýar. Häzirki güne çenli hojalyklardaky suwaryş ulgamy kämil däl we oba hojalygynda suwuň ýitgisi uludyr. Şonuň üçin ýurdumyzda suwaryş ulgamyny we suw tutmagyň tehnikasyny düýpli täzeçe gurnamagy, suw tygşytlajy tehnologiýany ornaşdyrmagy, suw baýlyklary rejeli ulanmagy hem-de suwuň

täze goşmaça çeşmelerini gözläp tapmagy göz önünde tutýan suw hojalygyny ösdürmek boýunça işler alnyp barylýar.

Ýurduň az suwly günbatar we günorta-günbatar etraplarynyň suwa bolan isleglerini kanagatlandyrmak üçin Amyderýanyň suwy Garagum derýasy arkaly bütin ýurduň ýeriniň üsti bilen 1300 km aralyga geçirildi. Garagum derýasy ýurduň ähli iri senagat şäherlerini – Aşgabady, Maryny, Balkanabady, Türkmenbaşyny suw bilen üpjün edýär. Ol Türkmenistanyň öndüriji güýçleriniň ösmeginde wajyp orna eýedir we derýalary bir bitewi suw hojalyk ulgamyna birikdirmäge mümkinçilik berýär.

Garagum derýasynyň uly suw ýolunda umumy göwrümi 2 mlrd m^3 -e barabar bolan birnäçe suw howdanlary guruldy. Olaryň esasy wezipesi – oba hojalyk ekinleriniň ösüş döwründe ulanmak üçin derýalaryň gýşky akymyny ýygnamakdyr. Türkmenistanda jemi 15 sany, umumy göwrümi 3 mlrd m^3 – den gowrak bolan emeli howdanlary bar.

Şäherleri we ilatly ýerleri agyz suwy bilen üpjün etmek üçin süýji ýerasty suwlaryň gorrly atýaçlyk hyzmatyny edýär. Türkmenistanda ýerasty süýji suwlarynyň anyklyan gorrly 81-e ýetýär. Şol gorrlyň mukdary 1 gije-gündizde 3475,7 müň m^3 -e barabardyr. Olardan maksatly suw alnyşy bolsa 30%-e golaýdyr. Häzirki wagtda ýurdumyzyň dag etek düzlüklerinde, Garagum çölünde, Günbatar etraplarda ýörite guýular gazylyp, ýa-da skwažinalar burawlanyp, ýerasty süýji suwlar peýdalanylýar. Geljekde ýerasty suwlary hojalyk hajatlary üçin peýdalanmagyň möçberi has-da artar. 2007-nji ýylyň dekabry aýynda kabul edilen “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda oba ilatyny agyz suwy bilen üpjün etmek we mellek ýerlerinde oba hojalyk önümlerini öndürmekleri üçin dik suw guýularyny gazmagyň gerimini giňeltmek göz önünde tutulýar. Şu maksat bilen

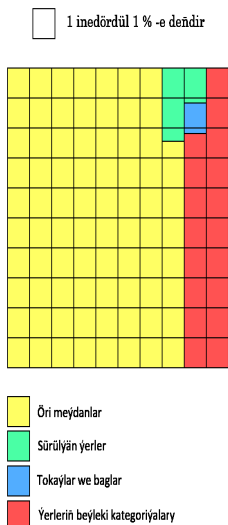
guýularyň 2774-sinde 259,8 mlrd manatlyk gurluşyk we düýpli abatlaýyş işleri alnyp barylýar.

Ýerleriň melioratiw ýagdaýyny gowulandyrmak hem-de ýaramsyz sowma suwlary gaýtadan ulanmak maksady bilen zeýkeşler ulgamyny gurmak boýunça uly işleri amala aşyrmak zerurdyr. Bu ugurda Garagumda gurulýan Türkmen köli möhüm netije berer. Türkmen köli ýurduň demirgazyk-günbatarynda ýerleşen Garaşor tebigy çökertligiň esasynda döredilýär. Bu taslamanyň amala aşyrylmagy ýurduň suw ätiýaçlyklaryny ep-esli derejede artdyrmaga, olary halk hojalygynyň hajatlary üçin gaýtadan ulanmaga mümkinçilik berer.

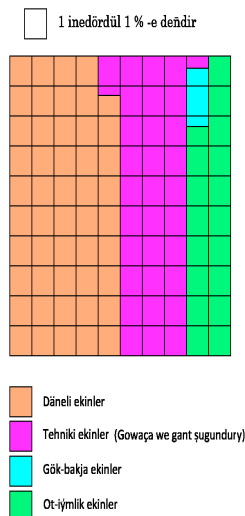
Toprak we ýer baýlyklary. Ýer üstüniň gurluşy boýunça Türkmenistan düzlük we daglyk zonalara bölünýär. Her bir zona üçin häsiýetli toprak görnüşleri bar. Ýurdumyzyň düzlük we dag eteginiň peslikleri mele topraklydyr. Düzlüklerde şeýle hem çöl-çäge, takyr, takyrsow, şor we şorlaşan takyrlar bar. Belentliklerde, gyrlarda melementil-goňras, ekerançylyk ýerlerde, esasan-da, derýa jülgelerinde çemen toprak agdyklyk edýär. Bu topraklaryň aglabasy ekerançylyk üçin ýaramlydyr, ýöne Diýarymyzyň çäklerinde ýaýran bu topraklarda çüýrüntgiler kän däl, olar 0,2-2% çemesidir. Şoňa görä-de oba hojalyk ekinlerinden ýokary hasyl almak üçin mineral dökünleri topraga goşmaça dökmek zerur.

Türkmenistan ummasyz ýer baýlyklaryna eýedir. Ýurdumyzyň her bir raýatyna ortaça 7,5 gektara golaý ýer düşýär. Bu görkeziji boýunça biziň ýurdumyz dünýäde öňdäki orunlarda durýar.

TÜRKMENISTANYŇ ÝER RESURLARYNYŇ DÜZÜMİ
(2006ç.)

TÜRKMENISTANDAKY EGIN MEÝDANLARYNYŇ
EGINLERIŇ GÖRNUŞLERINE GÖRA BÖLÜNIŞI
(2006ç.)

3-nji surat. Türkmenistanyň ýer gorunyň düzümi

Türkmenistanyň ähli ýer gory 49121 müň gektara barabardyr. Bizde oba hojalygyna ýaramly ýerleriň 39933,5 müň gektary (ähli ýeriň 69,4%-i), şonuň daýhan birleşiklere berkidilen oba hojalyk maksatly ýerler 68,3%-ini, döwlet gorunyň ýerleri 20,1%-ini, tokaý zonasynyň ýerleri 4,5%-ini, senagat, ulag, aragatnaşyk, energetika, goranmak we gaýry maksatly ýerler 3,3%-ini tutýar. Ýurdumyzyň çäginde tebigaty goraýyş, sagaldyş, dynç alyş we taryhy-medeni maksatly ýerler 781,6 müň gektar, suwly ýerler 508,0 müň gektara deňdir.

Türkmenistanyň ýer gory hojalykda ulanylyşy boýunça dürli hilidir. Ekerançylyk ýerleriň düzümine oba hojalyk ekinleri ekilýän ýerler girýär. Oňa sürülýän ýerler, köp ýyllyk

agaçlaryň tutýan meýdanlary, boz ýerler degişlidir. Oba hojalygynda peýdalanylýan 39933,5 müň gektar meýdanyň 1778 müň gektar sürülýän ýerler, 38100 müň gektar bolsa öri meýdanlarydyr.

Ýurdumyzda suw ýetmezçiligi sebäpli oba hojalygyna ýaramly ýerleriň bary-ýogy 2 mln gektary ekilýär, bu bolsa ähli ýaramly ýerleriň diňe 6%-ini tutýar. Türkmenistanda ekerançylykda peýdalanmaga ýaramly ýerleriň möçberi 17 mln gektardan hem köpdür.

Türkmenistanyň ekerançylyga ýaramly ýerleriniň 5-6 mln gektary 1-nji nobatda özleşdirmäge degişlidir. Täze özleşdirilmeli ýerler Lebap welaýatynyň çäginde Köýtendagyň eteklerinde, Amyderýanyň sag kenarynda we Obruçew sähralygynda, Mary welaýatynda Hanhowuz we Şyhmansur düzlüklerinde, Ahal welaýatynda Tejen derýasynyň gadymy deltasynda, Köpetdagynyň eteginde, Balkan welaýatynda Maşat – Misserian düzlüginde, Demirgazyk Türkmenistanda Şasennem massiwinde ýerleşýär. Bu ýerlerde ekerançylyga ýaramly takyr görnüşli, takyr, takyrsow mele, takyrsow çemen topraklar giňden ýaýrandyr. Täze ýerleri özleşdirmek bilen birlikde ýerleri işläp bejermegi kämilleşdirmegiň hasabyna olaryň hasyllylygyny ýokarlandyrmak meselesine uly üns bermek gerek. Bu babatda Hormatly Prezidentimiziň özleşdirilýän tarp ýerlerde täze oba-hojalyk etraplaryny döretmek hem-de obalaryň durmuş-ykdysady ösüşini çaltlandyrmak baradaky kararlary aýratyn ähmiýete eýedir.

Suwarymly ýerlerden netijeli peýdalanmak hem-de oba hojalyk ekinlerinden, miweli agaçlardan ýokary hasyl almak ýerleriň melioratiw ýagdaýy bilen bagly bolup durýar.

Ekinlere berilmeli suwuň ylmy tarapdan esaslandyrylan möçberi, suwarmagyň usullary, ekin dolanyşygy, açyk we ýapyk zeýkeşleriň gurluşygy we olaryň ulanylyşy kadalaşdyrylmasa, suwarymly ýerleriň melioratiw ýagdaýy ýaramazlaşýar.

Türkmenistanyň suwarymly ýerleriniň umumy meýdanynyň 10,5%-i öte şorlaşan, 45,5%-i orta şorlaşan, 31%-i gowşak şorlaşan, 13%-i bolsa şorlaşmadyk ýerlerdir. Şonuň üçin ýurdumyzda ýerleriň melioratiw ýagdaýyny gowulandyrmak babatda uly işler amala aşyrylýar. Ähli welaýatlarda öňki hereket edýän şor suw akabalarynyň durky täzelenýär, täze şor suw akabalary gazylýar.

Biologik baýlyklar, olary goramak we tygşytlý peýdalanmak.

Türkmenistanda tebigaty goramak. Türkmenistan ösümlik örtüginin dürlüligi bilen tapawutlanýar. Munda ýabany ösýän ösümlikleri ýaşaýyş döwrüniň dowamlylygy (endemik ýa-da birýyllyk, efemeroidler, ýa-da köpýyllyk), niýetlenilişi (mal oty, dermanlyk otlar, odunlyk gyrymsylar), geografiki ýaýraýyşy (çöl we medeni zolakda ösyän ösümlikler) boýunça toparlara bölmek mümkin.

Türkmenistanyň çäginde ýaýran ösümlikler we haýwanlar biologik baýlyklara degişlidir. Ösümlikler ýurdumyzyň toprak örtüginde bezeýär, ony ýeliň tozатmagyndan, suwuň ýuwup äkitmeginden gorap saklaýar. Olaryň ilat üçin hem ähmiýeti uludyr. Olar mallar üçin oňat hilli iýmit bolup hyzmat edýärler. Garagum çölünüň, belentlikleriň, daglaryň tebigy ösümlikleri öri meýdanlardaky mallar üçin oňat iýmitdir. Ösümlikleriň dermanlyk ähmiýeti-de örän uludyr.

Türkmenistanyň ösümlik örtüginin dürlüligi. Ýurdumyzda 2600-den gowrak görnüşli ösümlik bolup, 105 maşgala degişlidir. Ot ösümlikleriň 2137 (1149-sy köpýyllyk, 988-si birýyllyk), agaçlaryň 463 (47-si gyrymsy agaçlar) görnüşi bar.

Ösümlikleriň geografiki ýaýraýyşy toprak-klimat şertlerine baglydyr. Atmosfera ygallarynyň azlygy, bugaryşyň köplügi sebäpli ösümlikleriň wegetasiýasy pasyllaýyn häsiýete eýe bolýarlar. Olaryň käbiriniň ösüş döwri güýzde başlanyp, ýazyna yssy bolanda tamamlanýar.

Gyrymsy agaçlar (sazak, çerkez, gandym, sözen we ş.m.) kök ulgamynyň güýçli bolany üçin guramaýar. Türkmenistanyň daglyk we oasis böleklerinde, derýalaryň jülgelerinde topragyň çyglylyk ýagdaýynyň ýokarydygy sebäpli ösümlikleriň ösüş döwri dowamly bolýar.

Goraghanalardan we ekerançylyk meýdanlardan beýleki ýerleriň ösümlik örtügi mallar üçin tomsuna öri meýdany bolup hyzmat edýär. Olaryň umumy meýdany 41 mln gektara golaýdyr. Tutýan meýdany boýunça (26 mln ga köpräk) çäge-çölly ýerler has tapawutlanýar. Oňa Garagum, Çilmämmetgum, Uçtagan, Gümsepişen, Maşat, Kaspiý boýundaky çägeli çöller degişlidir. Bu çöllerde ojar, sazak, gandymdyr çerkeziň dürli görnüşleri, sözen, borjak ýaly ösümlikler çöl tokaýlaryny emele getirýärler. Olardan başga-da siňren, selin, bozagan, ýylak ýaly ösümlikler öri meýdany üçin örän ähmiýetlidir. Bu öri meýdanlaryň her gektarynyň – mal iýmit ätiýaçlygy 0,6-2,3 sentner aralygyndadyr.

Ýurdumyzyň demirgazyk-günbatarynda (Üstýurt bölegi) gipsli çölde 5 mln gektardan gowrak öri meýdany bardyr. Ol ýerlerde ýarym gyrymsylar (ýowşan, tetir, köwreýik, biýurgin, boýalyç) köp ýaýrandyr. Ygal gowy düşen ýyllary arpagan, börek, ýapyr, ýepelek we buýnuz ýaly ösümlikler mallar üçin gowy iýmit hasaplanylýar. Bu öri meýdanlarynyň hasyllylygy gektarda 2,5-3 sentnere ýetýär.

Ösümlik örtügi boýunça çöller (Maşat-Messerian, Tejen-Murgap aralygy, Sarygamış kölüniň töweregindäki düzlükler) özboluşlydyr. Olaryň umumy meýdany 4 mln gektar töweregi bolup, olar üçin gyrymsy we birýyllyk ösümlikler häsiýetlidir. Toýunsow çölleriniň ösümlik örtügi oba hojalyk mallaryna güýz we gýş aýlary oňat öri bolup hyzmat edýär. Öri meýdanlaryň hasyllylygy 0,8-4,2 sentner aralygyndadyr.

Amyderýanyň, Murgabyň, Tejeniniň, Etreginiň we dag derýalarynyň çaylymlarynda toraňny, ýylgyn, ýandak, çayyr, topalak ýaly ösümlikler giň ýaýrandyr. Ol ýerler oňat öri

meýdanly hasaplanylýar. Beýleki öri meýdanlaryna garanda bu ýerlerde otlaryň hasyllylygy birneme ýokary bolup, 5-9 sentner möçberindedir.

Dag etegi etraplarda 3 mln ga öri meýdany bolup, gyrtyç, gara ýylak, epelek, çetir, saryja ot we başga-da birnäçe ösümlikler mallar üçin gowy ot-ým bolup hyzmat edýärler. Ygal gowy düşen ýyllary Uly we Kiçi Balkan, Köpetdag, Garabil, Bathyz, Köýtendag eteklerinde ot ýatymaga mümkinçilik döreýär. Öri meýdanlaryň hasyllylygy geklarda 1,5-3,1 sentner, käbir ýyllarda bolsa 4-5 sentnere hem ýetýär.

Daglyk sebitler (Uly we Kiçi Balkan, Köpetdag, Köýtendag) mallar üçin oňat öri hasaplanylýar. Olaryň mal bakmak üçin ýaramly ýerleriniň möçberi 2 mln geklardan gowrak. Daglaryň beýikligine görä olaryň ösümlik örtügi dürli-dürlüdür. Deňiz derejesinden 2000 m beýiklige çenli çöl ösümlikleri (arpagan, dele, ýylak, ýowşanyň her hili görnüşleri), gyrymsy agaçlar köp duş gelýär. Bu ösümlikler diňe bir maldarçylyk üçin ähmiýetli bolman, eýsem dag gerişlerini, eňnitlerini suwuň ýuwmagyndan we ýeliň tozatmagyndan hem goraýar. Olaryň içinde pisse, hoz, alça, armyt, üzüm, injir ýaly miweli agaçlaryň ösýän ýerlerine-de duş gelmek bolýar. Agaçlaryň dürli görnüşlerine Köpetdag beýlekilere garanda has baýdyr. Bathyz gerşinde 75 müň geklara golaý pisse tokaýy bar. Pisse tokaýlary Köýtendagda (5000 ga), Köpetdagda hem duşýar. Agaç tokaýlarynyň ýaýran ýerleriniň öri meýdany dürli-dürli otlara baý bolýar. Şonuň üçin olaryň meýdanyny artdyrmak zerurdyr.

Haýwanat dünýäsi. Türkmenistanyň tebigy we ekologiýa şertlerine baglylykda özboluşly haýwanat dünýäsi bar. Olaryň içinde zyýan berijiligi göz önünde tutulyp, zyýankeşler we gurçuklar has gowy öwrenilendir. Olaryň adamlara we haýwanlara zyýan berýänleriniň 600-e golaýy, ösümliklere zyýan ýetirýänleriniň 100-den gowrak görnüşleri bar. Ýöne mör-möjekleriň ösümlikleri tozanlandyrmakda,

topragy ýumşatmakda we çüýrüntgi emele getirmekde ähmiýetiniň uludygyny hem ýatdan çykarmaly däl.

Ýurdumyzyň çäginde süýrenijileriň 78, şol sanda ýylanlaryň 27 görnüşi bar. Olardan 4 sanysy zäherli ýylanlardyr. Ýylanyň zäheri derman senagatynda dürli dermanlary ýasamak üçin uly ähmiýetlidir. Şonuň üçin Bathyz, Sünt-Hasardag, Köpetdag goraghanalarynda ýylanlaryň saklanylýan, idedilýän ýerleri (serpentariler) döredildi.

Türkmenistanda guşlaryň 372, süýdemdirijileriň 90-dan gowrak görnüşi ýaýrandyr. Olaryň tebigy biogeosenozlaryň sazlaşygynda we adamyň durmuşynda uly ähmiýeti bar.

Ösümlik we haywanat dünýäsiniň hojalyk ähmiýeti. Türkmenistanyň çäginde dermanlyk otlar örän köp ýaýrandyr. Oköpüsini gadym döwürlerden bäri ýerli halk dürli keselleri bejermekde ulanyp gelipdirler. Merkezi Aziýada, şol sanda Türkmenistanda ir döwürlerden bäri halk medisinasy ösüpdür. Bu sebitde gadymy Maryda, Köneürgençde dünýä belli alymlar-lukmanlar nähoşlan adamlary dürli otlardan derman ýasap bejeripdirler. Dermanlyk ösümliklerinden dirgoraýyşököpüsi medisina we farmakologiya nukdaý nazardan doly öwrenilen däl. Şol sebäpli ýurdumyzda Türkmenistanyň Milli derman serişdeleri instituty döredildi. Ol institutyň işgärleri döwletimiziň çägindeki dermanlyk häsiýetli otlaryň köp görnüşlerini öwrenýärler. Olaryň aglabasy bolsa dürli derman serişdelerini taýýarlamakda giňden peýdalanylýar. ynbölümSligiTebigy otlardan taýýarlanylman dermanlaryň himiki serişdelere garanda, adamyň bedeni tarapyndan ýeňil özleşdirilýändigini hemmelere mälimdir. Olary nähoş adamlar ulananda hiç hili zyýan bermeyär.

Buýan ýurdumyzyň esasy dermanlyk ösümliigidir. Buýan köki diňe bir saglygy goraýyşda dermanlyk serişde hökmünde peýdalanylman, eýsem, senagatyň we oba hojalygynyň dürli pudaklarynda giňden peýdalanylýar. Onuň himiki düzümi 20-den gowrak biologiki işjeň birleşmeleri özünde saklaýar.

Buýan, esasan, Amyderýanyň jülgesinde ýaýrandyr. Häzirki wagtda onuň tutýan meýdany 15-16 müň gektara ýetýär. Ýurdumyzda buýan kökünden dürli derman serişdeleri taýýarlanylýar. Türkmenabat şäherinde “Buýan” obasenagat birleşigi hereket edýär. Häzir belli hytaý kompaniýasy bu ýerde häzirki zaman tehnologik enjamlary bilen üpjün edilen derman zawodynyň gurluşygyny alyp barýar. Buýan ösümliginiň köp ösýän ýerleri Murgap we Tejen derýalarynyň jülgeleridir.

Türkmenistanyň çäginde tokaýlaryň tutýan meýdany uly däl. agaçlary ekin meýdanlaryny tomsuň epgek ýelinden, gýşyň aňzak sowugyndan goraýar. Miwe berýän agaçlary köpräk ekmek bähbitlidir. Miweli agaçlar ilatyň miwe önümlerine bolan isleglerini kanagatlandyryrlar. Agaçlar ekinleriň hasyllylygyny artdyrmaga hem kömek edýärler. Alymlaryň hasaplamalaryna görä ekerançylyk meýdanlaryň arasynda ekilen agaçlar gowaçanyň we beýleki ekinleriň hasyllylygyny 2-5 sentnere çenli artdyrýar. Ekin meýdanlarda ekilen agaçlaryň ýapraklarynyň suwy köp bugardýanlygy zerarly ýerasty suwlaryň derejesi peselýär. Tokaý agaçlary ekilen ýerlerde ýerasty suwlaryň derejesi ýokary galmaýar.

Türkmenistanyň esasy tokay baýlygy Amyderýanyň, Murgabyň, Tejeniň, Etregiň we Köpetdagdan gözbaşyny alýan derýajyklaryň jülgelerinde ýerleşýär. Garagum çölüniň köp ýerlerinde ojarly, sazaky, gandymlý, çerkezli, sözenli tokaýlar bar.

Häzirki wagtda Türkmenistanda tokay agaçlaryny gorap saklamak, köpeltmek babatda uly işler alnyp barylýar.

Ata-baba ýörelgelerden ugur alyp, Türkmenistanyň Prezidenti tapyndan 1992-nji ýylyň noýabr aýynyň 9-da “Ýurdumyzy bagy-bossanlyga öwürmek barada” Karar kabul etdi. 1999-njy ýylda “Gök guşak” paýdarlar jemgyýeti döredildi. Aşgabadyň, beýleki şäherleriň we etrap merkezleriniň töweregine 6 hatarly gorag tokaý zolaklaryny döretmek boýunça işler ýaýbaňlandyryldy. 1998-nji ýyldan bäri

döwletimiziň ähli welaýatlarynda 63 million düýpden gowrak pürli, ýaprakly, miweli agaçlar oturdyldy. Şonuň 24 million düýpden gowragy Aşgabat şäherine we onuň töweregindäki baýyrlyklara ekildi.

Ýurdumyzyň çäginde senagat ähmiýetli haýwanlary köpeltmek mümkinçilikleri uludyr. Diýarymyzyň derýalarynda, köllerinde we suw howdanlarynda balyklaryň 60-dan gowrak görnüşleri bar. Olaryň içinde bütündünýä ähmiýetli tirana we gyzyl balyk (Hazar deňzinde), ak amur, tüňni maňlaý (Amyderýa, Murgap, Tejen, Garagum derýasy) balyklaryň uly hojalyk ähmiýeti bar. Döwletimizde ýöriteleşdirilen balyk hojalyklary döredilen. Olary ösdürmeklige, halkymyzyň balyk önümlerine bolan islegini kanagatlandyrmaga ýurdumyzda uly üns berilýär.

Biologiýa (ösümlik we haýwanat dünýäsiniň) baýlyklaryň adamyň hojalyk işinde, ýaşaýşynda, esasan hem ekologiýa meselelerini çözmekde örän uly ähmiýeti bar. Şonuň üçin olaryň sanynyň azalmazlygy üçin göreşmelidiris. Olaryň hojalyga peýdaly görnüşleriniň baş sanyny artdyrmak barada alada etmelidiris.

Türkmenistanda tebigaty goramak. Tebigatdan tygşytly peýdalanmak – häzirki döwrüň derwaýys meseleleriniň biridir.

Şu maksat bilen ýurtda tebigy baýlyklary aýap saklamaga we tygşytly ulanmaga gönükdirilen birnäçe kararlary kabul edildi. 1991-nji ýylda kabul edilen “Tebigaty goramak hakyndaky” Kanun durmuş-ykdysady we ekologik hukuk kadalaryny düzgünleşdirýän esas goýujy resminamadyr.

Türkmenistan daşky gurşawy goramak boýunça birnäçe halkara konwensiýalaryna goşuldy.

Häzirki wagtda daşky gurşawy goramak – Türkmenistanyň döwlet syýasatynyň mizemez esaslary bolup durýar. Şu maksat bilen 2002-nji ýylda “Türkmenistanyň daş-töweregi goramak hereketleriniň milli meýilnamasy” işlenilip

düzüldi. Meýilnama daşky gurşawa adam tarapyndan ýetirilýän täsirleriň derejesine baha berýän häzirki zaman ylmy-tehniki usullary ösdürmegi, tebigatdan rejeli peýdalanmagyň häzirki zaman tärlerini we usullaryny ornaşdyrmagy, çölleşmäge garşy göreş boýunça dünýä tejribesini ulanmagy, biodürlüligi gorap saklamagy, tebigaty goraýyş kanunçylygyny kämelleşdirmegi we ş.m. göz önünde tutýar.

Türkmenistan ummasyz ýer we mineral çig-mal baýlyklarynyň eýesidir. Şu nukdaýnazardan tebigatdan rejeli peýdalanmak hem-de bozulan ýerüsti görnüşleriniň önümliligini dikeltmek ileri tutulýar.

Ýurdumyzyň ösümlik dünýäsi gorag hyzmatyny ýerine ýetirýär. Çöllügiň adatdan daşary şertlerinde tokaýlar we ekilen tokaý agaçlary ýeliň güýji bilen topragyň örtügini sowrup hem-de ýeliň we sil gelmegi netijesinde ýuwlup hem-de süpürilip äkitmekden gorap saklaýar. Ot-iým we tokay agaçlary biologik zeykeş bolýar. Olar ýerasty suwlaryň derejesini peseltýär. Ilatly ýerleri we ekin meýdanlaryny ýalynly epgekden hem-de tozanly harasatdan goraýarlar.

Senagatyň giň möçberde ösmegi bilen baglylykda Türkmenistan üçin daşky gurşawy goramak, howanyň tämizligini üpjün etmek 1-nji derejeli ähmiýete eýe bolýar. Sebäbi, häzirki wagtda ýurdumyzda senagat kärhanalarynyň sanynyň artmagy asmana sowrulýan zyýanly jisimleriň mukdarynyň köpelmegine getirip biler.

Senagat kärhanalaryň aglabasy tozan we gaz arassalaýjy enjamlary bilen abzallaşdyryldy. Ýöne köp desgalar tehniki taýdan kämil däl we täzeçe guralmaga mätäçdir. Şu maksatlara eýerip, hereket edýän senagat kärhanalaryny tehniki taýdan täzeden abzallaşdyrmak we ýañadan täzeçe gurnamak amala aşyrylýar.

Tebigaty goramagyň başga-da netijeli çäreleri işlenilip taýýarlanylýar. Şolaryň biri ilatly ýerleri doly gazlaşdyrmakdan ybarat. Şonuň netijesinde odun üçin gyrymsy agaçlary çapmak

we tebigata agram salmak ep-esli azaldy. Tokaýlaryň tebigy taýdan dikelmegi artdy, ýurtda ekologiýa ýagdaýy gowulaşdy.

Aral deňziniň we onuň suw aýtymynyň ekologiýasy meseleleri öňden bäri bar. Ýöne olar XX asyryň 60-njy ýyllarynda has ýitileşdi. Soňky 30 ýyldan gowrak wagtda Amyderýanyň we Syrderýanyň akymynyň suwaryşa we başga hajatlara giňden ulanylmagy netijesinde deňiz özüniň ululygynyň ýarysyndan gowragyny ýitirdi. Deňziň guran düýbünüň uly meýdanlary ýele aňsatlyk bilen sowrulýan çägeli-toýunly şorluga öwrüldi.

Türkmen aralýakasynyň çäkleri ýurduň demirgazyk böleginde 90 müň km² meýdany tutýar. Tebigy gurşawyna gitdigiçe köp täsir eden Aral deňziniň guramagyna alyp gelen ýagdaýlar, şeýle hem daşky gurşawa tehnogen taýdan köp zor salynmagy Aralýakasynda ekologiýa taýdan heläkçilik zolagynyň döremegine getirdi.

Aral deňziniň guran düýbünden göterilýän duz – tozan külkesiniň täsiriniň artmagy topragyň şorlaşmagyna, suwuň hapalanmagyna, sebitiň ilatynyň saglygynyň ýaramazlaşmagyna getirýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzyň demirgazyk sebitiniň ekologik ýagdaýyny gowulandyrmak boýunça uly möçberli durmuş-ykdysady maksatly çäreler amala aşyryldy. Bu bolsa, gysga wagtyň içinde öz oňyn netijelerini berdi.

§13. Türkmenistanyň ilatynyň geografiýasy.

Ilatyň sany we artyşy. Döwletiň esasy baýlygy onuň ilatydyr. Şonuň üçin kadaly ilat ösüşini üpjün etmek, olaryň durmuş şertlerini, maddy hal-ýagdaýyny mundan beýläk-de gowulandyrmak Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň ykdysady syýasatynyň baş ýörelgesidir.

Ilat öndüriji güýç hökmünde döwletiň durmuş-ykdysady ösüşiniň esasy girewidir. Şonuň üçin ykdysady ösüşiň geljekki

sepgitleri kesgitlenende ilatyň umumy sanynyň, onuň sebitler we çäkler boýunça bölünişi, jyns we ýaş toparlary boýunça düzümi, territoriýa boýunça gürlük derejesi hakyndaky maglumatlar uly ähmiýete eýedir. Olar ykdysadyýetiň haýsy pudaklarynyň ösdürilmeginiň ileri tutulmalydygy, ýurduň haýsy sebitleriniň durmuş-ykdysady ösüşine aýratyn üns berilmelidigi ýaly meseleleriň ylmy taýdan esaslandyrylan görnüşde çözülmegine ýardam edýär. Şeýle hem ilatyň ýurtda öndürilen önümleri esasy sarp ediji bolup durýandygy üçin ilat bilen baglanyşykly maglumatlary haýsy önümleriň we harytlaryň näçe mukdarda öndürilmelidigi, haýsy görnüşli hyzmatlaryň geriminiň giňeldilmegine üns berilmelidigi ýaly meseleleriň doly çözümlerini tapmaga mümkinçilik berýär.

Ilatyň sany we artyşy. Islendik ýurduň, sebitiň, etrabyň ilatyna häsiýetnama bermek şol ýerde ýaşaýan adamlaryň umumy sanyny kesgitlemekden başlanýar. Adatça, ilat baradaky maglumatlaryň esasy çeşmeleri hökmünde ählumumy ilat ýazuwlarynyň, şeýle-de döwlet dolandyryş edaralary tarapyndan dogulýan we ýogalýan adamlary, nika baglaşmalary we nika bozulmalary, ilatyň göçüp-gonuş hereketleri (migrasiýa) baradaky gündelik maglumatlar hyzmat edýär. Biziň ýurdumyzda şu maglumat çeşmeleriniň ikisi hem giňden peýdalanylýar. Türkmenistan özüniň Garaşsyzlygyny gazanandan soň, ozalky SSSR-iň düzümine giren respublikalaryň arasynda ilkinji bolup, 1995-nji ýylyň Ýanwary aýynyň 12-17-sine ýurdumyzda ilkinji gezek ilat ýazuwy geçirildi. Ilat ýazuwynyň maglumatlarynyň ylmy-amaly ähmiýeti uludyr. Onuň maglumatlary Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň gysga döwürleýin ýa-da uzak möhletleýin maksatnamalary düzülende giňden peýdalanylýar.

Ýurdumyzyň ilatynyň sany çalt depginler bilen artýar. Ilatyň artyşyna taryhy-geografik nukdaý nazardan göz aýlasak, onda onuň depgininiň soňky döwürde ýokarydygyna göz ýetirmek kyn däl (4-nji suratdaky diagramma). 2009- -nji

ýylyň Ýanwary aýynyň 1-ine Türkmenistanyň ilatynyň sany 6,5 mln adama ýetdi. Soňky 96 ýylyň içinde (1913-2009-njy ýyllar) ilatyň sany 4360 müň adam, ýa-da 5,2 esse artdy. Garaşsyzlygyň 18 ýylynyň içinde bolsa onuň artyşy 1968 müň adama, ýa-da 1,5 essä barabar boldy. Bu bolsa ýurdumyzyň ilatynyň her ýylda ortaça 80 müň adam töweregi, ýa-da 1,5% artýandygyny görkezýär.

Ilatyň şeýle ösüşi dürli durmuş-ykdysady sebäpler bilen baglanyşyklydyr. Öňi bilen ýurdumyzda ilatyň sanynyň artmagyna itergi berýän demografik syýasatyň* ýöredilýändigini bellemek gerek. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň durmuşa geçirýän, ilatyň ösüşini üpjün edýän oňaly demografik syýasaty netijesinde ilatyň sany çalt depginler bilen artýar.

*Demografik syýasat – bu döwlet tarapyndan ilatyň kadaly ösüşini üpjün etmäge gönükdirilen çäreleriň jemidir.

Ýurtda şeýle demografik ýagdaýyň emele gelmegine ilatyň durmuş derejesiniň ýokarlandyrylmagyny üpjün edýän we halkyň maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga gönükdirilen durmuş-ykdysady we medeni özgertmeleriň geriminiň barha giňelmegi oňyn täsir edýär. Döwlet tarapyndan bu ugurda geçirilýän çäreler sagdyn durmuş keşbini üpjün etmäge we ilat üçin lukmançylyk hyzmatlarynyň hemme görnüşleriniň elýeterli we olaryň hiliniň ýokary bolmagyna, esasanam, çagalaryň we eneleriň saglygyny goramak bilen baglanyşykly işleriň netijeliliginiň artmagyna, beden taýdan sagdyn nesli terbiýeläp ýetişdirmäge gönükdirilendir. Türkmenistanda eneleriň çaga dogurmaklaryny döwlet tarapyndan höweslendiriji çäreler, ýagny ykdysady we durmuş ýeňillikleri bellenilýär. 2007-nji ýylda kabul edilen “Durmuş üpjünçiligi hakynda” Türkmenistanyň Bitewi Kanuny bu babatda uly çäreleri göz önünde tutýar.

Umuman, ilatyň ösüş meselesi ýurduň durmuş-ykdysady ösüşiniň hemişe esasy ugurlarynyň biri bolup

durýardy. Garaşsyzlyk ýyllarynda bu mesele döwletiň iňňän uly ähmiýet berýän ugurlaryna öwrüldi. Ýurtda geçirilýän durmuş-ykdysady özgertmeler öňi bilen ilatyň durmuş hal-ýagdaýlaryny gowulandyrmaga gönükdirilýär. Bu bolsa Watanymyzda oňalylyk ilat ösüşini üpjün etmegiň ygtybarly ýoludyr. Bu meselä döwletimiziň uzak möhletleýin ösüşiniň baş ugurlarynyň biri hökmünde garalýar.

Türkmenistanyň sebitler boýunça ilatynyň artyş depgini barada aýdylanda, onda onuň birsydyrgyndygyny bellemek bolar. Ilatyň sany hemme welaýatlarda hem çalt artýar.

Ilatyň tebigy köpelişi. Türkmenistanda ilatyň sanynyň artyşy, esasan, tebigy köpelişiň hasabyna bolup geçýär. Ilatyň tebigy köpelişi – bu dogulýanlar bilen ýogalyýanlaryň arasyndaky tapawut bolup, ilatyň köpelişiniň esasy görkezijisidir.

Halkara kabul edilen koeffisiýente laýyklykda, dogluş, ýogalyş we tebigy artyş hersi aýratynlykda her 1000 adama düşýäni bilen hasaplanylýar we promillerde ($‰$) aňladylýar. Bu koeffisiýent dogulýanlaryň, ýogalyýanlaryň, tebigy köpelişiň sanyny ilatyň ortaça, bir ýyldaky sanyna bölmek bilen hasaplanylýar.

Soňky ýyllarda durmuş-ykdysady ösüşiň bazar şertlerine geçmegi bilen biziň ýurdumyzda ilatyň dogulyş koeffisiýenti birneme durgunlaşdy we $15,4 ‰$ -e deň boldy. Şeýle-de bolsa Türkmenistan ilatyň köpeliş derejesi boýunça GDA-nyň ýurtlarynyň arasynda öňdäki orunlaryň birini eýeleýär.

Soňky ýyllarda ýurdumyzda ilatyň ýogalyş koeffisiýentiniň derejesi hem görnetin peseldi. Ol bolsa gönüden-göni Hormatly Prezidentimiziň ýurdumyzda durmuşa geçirýän “Saglyk” maksatnamasy we durmuş-ykdysady özgertmeleri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Soňky 60 ýylyň içinde ilatyň ýogalyş koeffisiýenti 3,5 esse azaldy we häzir $5,5 ‰$ -e barabardyr.

1980-nji ýyllarda Türkmenistan öňki SSSR-iň düzümindekä çaga ölümniň ýokary derejesi bilen häsiýetlendirilýärdi. Doglan her 1000 çaganyň 53-üsi 1 ýaşyna ýetmän ýogalýardy. Esasan hem dem alyş organlarynyň sowuklamasy we ýokanç garyn-ıçege keselleri çagalaryň ölümüne sebäp bolýardy. Ýogalan çagalaryň köp bölegi oba ýerlerine degişli. Çaga ölümniň ýokary derejede bolmagyna respublikanyň ekologik ýagdaýynyň ýarazmalaşmagy hem uly täsir edýärdi. Bu ýagdaý, esasan, Daşoguz welaýatynda bolupdy.

4-nji surat. Türkmenistanyň ilatynyň sanynyň ösüş depgini

Geçirilen uly durmuş-ykdysady özgermeler çaga ölümniň derejesiniň üzüň-kesil peselmegine getirdi. Onuň esasy sebäbi ýurdumyzda ilatyň saglygyny goramak, ekologik

ýagdaýy gowulandyrmak, ilatyň durmuş-hal ýagdaýyny ýokarlandyrmak babatda uly çäreleriň durmuşa geçirilmegidir. Egerde 1988-nji ýylda Türkmenistanda çaga ölüminiň koeffisiýenti $53,3 \text{ }^0_{100}$ bolan bolsa, onda 2009-njy ýylda bu görkeziji $12,1 \text{ }^0_{100}$ -e çenli peseldi. Ýurdumyzyň welaýatlary boýunça ilatyň tebigy köpelişinde uly tapawutlar duýulmaýar. Ýöne şäherler bilen deňeşdirilende oba ýerlerinde tebigy köpelişiň derejesi birneme ýokarydyr.

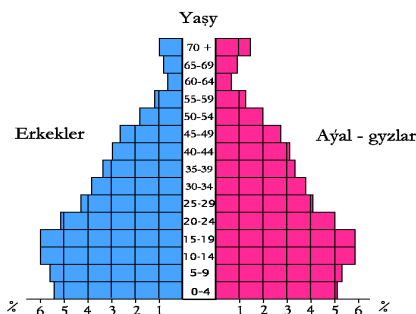
Ilatyň göçüp-gonuş hereketi. Ilatyň köpelişinde ýurdumyzyň çäginde bolup geçýän göçüp-gonuş hereketiniň (migrasiýanyň) ähmiýeti uly däl. Onuň umumy möçberinde döwletiň içindäki göçüp-gonuşlar esasy orny eýeleýär. Welaýatlaryň içinde ilatyň göçüp-gonuşlarynyň iň köpüsi şol welaýatlaryň öz içindäki ilatly ýerleriň aralarynda bolýar. Ýurduň ilatynyň içerki göçüp-gonuş hereketinde ýokary işjeň ýagdaý şäherleriň arasynda bolup geçýär. Şäherleriň we obalaryň arasyndaky ilatyň göçüp-gonşunyň möçberi birneme ondan pesdir.

Ilatyň jyns, ýaş we maşgala düzümi. Türkmenistanda ilatyň umumy sanynyň 50,2%-ini aýallar düzýär, şunlukda, bu görkeziji oba we şäher ýerlerinde deňeçerräkdir. Ýurdumyzda erkekleriň we aýallaryň san taýdan tapawudy kem-kemden azalýar. Eger-de 1990-njy ýyllarda ähli ilatyň 49,7%-i erkekler bolan bolsa, 2009-njy ýylda ol 49,8%-e ýetdi.

Türkmenistanda häzirki zaman maşgalasynyň häsiýetli sypaty köp çagalylykdan ortaça maşgala sanyna degişli toparlara geçmekdir. Soňky döwürde ýurdumyzda orta ululykdaky maşgalalaryň sanynyň artýandygy aýdyň görünýär. 1995-nji ýylda geçirilen ilat ýazuwy boýunça, 4-6-adamdan ybatrat bolan ortaça ululykdaky maşgalalar 47%, uly (7 we ondan hem köp adamly) maşgalalaryň sany 31%-e barabar boldy. Soňky ýyllarda az çagaly maşgalalaryň (maşgalada 2-3 çaga) hem sany kem-kemden ýokarlanýar. Türkmenistanda ortaça maşgalanyň sany 5,3 adama deňdir, şol sanda şäher

ýerlerinde 4,6 adam, oba ýerlerinde bolsa 6,0 adamdyr. Şäherde we obada ýaşaýan maşgalalaryň adam sany boýunça tapawudy oba ilatynyň milli düzümi we olaryň köp çagalylyk döplerini saklaýandyklary bilen baglanyşyklydyr.

Türkmenistanyň ilatynyň
jyns we ýaş alamatlary boýunça düzümi, görnüşde
(2007 y.)

5-nji surat. Türkmenistanyň ilatynyň jyns we ýaş alamatlary boýunça düzümi

Çaga dogluşynyň artyşy köp babatda ýurtda emele gelen nika baglaşmak ýagdaýy bilen şertlenendir. Ýurdumyzda ilatyň durmuş taýdan goraglylygyny üpjün etmäge gönükdirilen syýasat adamlara ertirki güne bolan ynamy döretmäge ýardam berdi. Ilatyň durmuş taýdan

kepillendirilmegi, adamlaryň özläriniň geljegine we öz nesilleriniň geljegine bolan ynamly garaýşy täze maşgalalaryň döremegi üçin amatly ýagdaýy döredýär. 1991-nji ýyldan 2009-njy ýyla çenli döwrüň içinde ýurtda 394 müňden gowrak nika

baglaşyldy. 2009-njy ýylda nikalaşmagyň umumy koeffisiýenti $6,9^{0}_{00}$, nika bozulmalaryň umumy koeffisiýenti bolsa baryýogy $1,0^{0}_{00}$ -e deň boldy.

Ilatyň ýaş düzüminiň üýtgeýşi Türkmenistanyň amatly demografik ýagdaýa we ilatynyň barha artýan köpelişe eýedigini görkezýär. 5-nji suratdan görnüşi ýaly, ýurdumyzyň ilatynyň ýaş düzüminde çagalar we ýaşlar agdyklyk edýär. 0-dan 24 ýaşa çenli ýaş toparlarynyň hersiniň ilatyň umumy sanyndaky paýy 5%-den, 10-14 we 15-19 ýaş toparlary bolsa 6%-den hem geçýär. Bu ýagdaý jyns toparlarynyň (erkekler we aýallar) ikisinde hem görünýär. Ilatyň has uly ýaş toparlarynyň paýy bolsa azalýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurtda emele gelen demografik ýagdaýlar adam ömrüniň ortaça dowamlylygynyň artmagynyň möhüm aýratynlygydyr. Bu görkeziji milletiň durmuş hal-ýagdaýynyň derejesini kesgitleýän esasy görkezijileriniň biridir. 1991-2009-njy ýyllaryň içinde Türkmenistanda adam ömrüniň ortaça dowamlylygy 65,8 ýaşdan 69,5 ýaşa çenli artdy.

Ýurtda adam ömrüniň ortaça dowamlylygynyň artmagyna Türkmenistanyň gazanan ägirt uly ykdysady üstünlikleri we Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň durmuşa geçirýän netijeli durmuş syýasaty ýardam berdi.

Ilatyň milli düzümi. Gol-zähmet resurslary we olaryň peýdalanylyşy.

Milli düzümi. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan demografik we milli syýasaty ýurdumyzda ilatyň milli düzüminiň dürlüliliginiň saklanmagyny, Türkmenistanyň çäginde ýaşaýan ähli halklaryň agzybirlikde, asuda durmuşda ýaşamagyny üpjün edýär.

Türkmenistanda häzirki wagtda 40-dan gowrak milletiň wekilleri ýaşaýar. 1995-nji ýylda geçirilen ilat ýazuwynyň

maglumatlaryna görä ýurduň ilatynyň 88%-e golaýyny türkmenler düzýär.

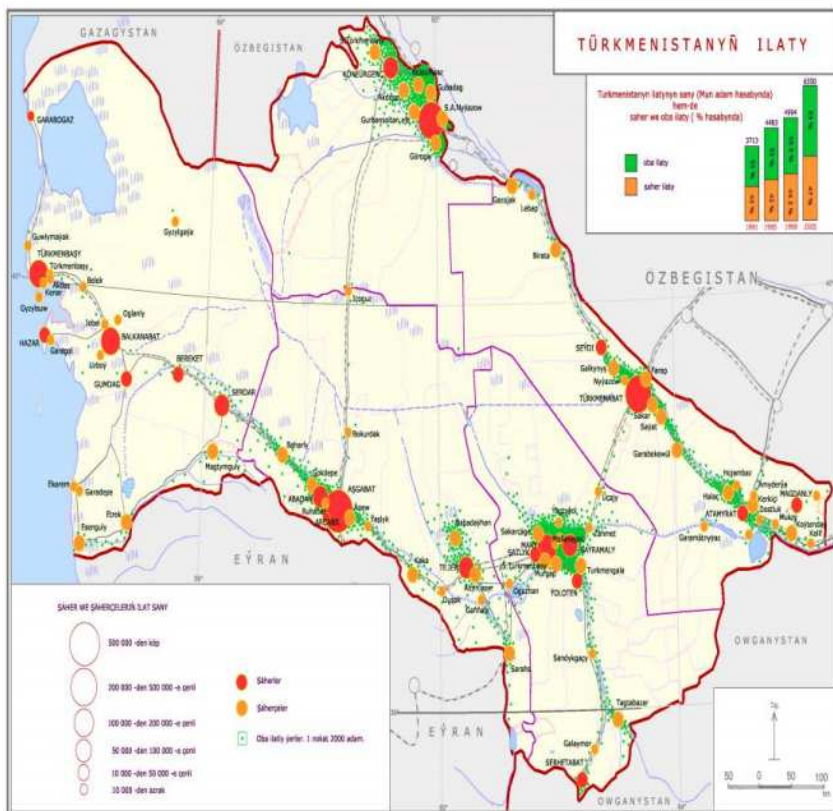
Türkmen milleti Altaý dil maşgalasynyň türki diller toparyna degişlidir. Türkmenistanda 1990-njy ýyldan başlap türkmen dili döwlet dili hökmünde ykrar edildi. Türkmenler döwletiň çäklerinden daşarda hem uly etniki topar bolup ýaşaýarlar. 1995-nji ýylyň maglumatlaryna görä Özbegistanda 125 müň, Russiýada 40 müň, Täjigistanda 22 müň türkmen ýaşaýar. Türkmenleriň uly topary Eýranda (850 müň), Owganystanda (700 müň), Yrakda (235 müň), Türkiýede (150 müň), Siriýada (60 müň), Hytaýda (85 müň) bar. Umuman, daşary ýurtlarda ýaşaýan türkmenleriň sany 2,2 mln adama golaýdyr.

Daşary ýurtlardaky ildeşlerimiziň ýaşaýyş durmuşyny has çuňňur öwrenmek, olar bilen dostluk gatnaşyklaryny gowulandyrmak maksady bilen Dünýä Türkmenleriniň gumanitar birleşmesi döredildi. Her ýylda şol guramanyň konferensiýalary geçirilýär.

Sany boýunça türkmenlerden soňra özbekler uly etniki topary emele getirýärler (9,2%). Olar, esasan, Daşoguz we Lebap welaýatlarynyň çäginde ýaşaýarlar. Türkmenistanyň ilatynyň 6,7%-i ruslardyr. Olar, esasan, şäherlerde we şäherçelerde jemlenendir. Türkmenistanda ýaşaýan gazak milleti döwletiň ilatynyň umumy sanynyň 2,0%-ine barabardyr. Olaryň aglaba bölegi Günübatar Türkmenistanda we Daşoguz welaýatynda ýaşaýar. Mary welaýatynyň birnäçe etraplarynda buluçlar uly etniki topary emele getirýärler.

Beýleki milletleriň arasynda tatarlar, ermeniler, azerbaýjanlar, ukrainler sany boýunça tapawutlanýarlar. Olar ýurdumyzyň şäherlerinde we şäherçelerinde ýaşaýarlar.

Döwletimiziň çäklerinde ýaşaýan dürli milletlerden bolan halklaryň ählisine hem öz ene dillerini ösdürmäge hiç hili päsgelçilik ýokdur.

Häzir ýurdumyzyň dürli ýerlerinde ilatyň isleglerini nazara alyp, rus, özbek, gazak, buluç dillerinde okadylýan mekdepler işleýär.

Zähmet baýlyklary. Adamlaryň ýaşayan we işleýän gurşawy hökmünde tebigat olaryň köpdürli maddy we ruhy talaplaryny kanagatlandyrmagyň esasy çeşmesi bolup hyzmat edýär. Yöne şol talaplary kanagatlandyrmak zähmet resurslary bolmazdan mümkin däldir. Ähli ilatyň zähmetini dogry peýdalanmak üçin ýurduň zähmet resurslaryny, ýagny ilkinji nobatda, zähmete ukyply ilatyň sanyny, onuň düzümini we ýurduň sebitleri boýunça paýlanyşyny bilmek gerek.

Ýurdumyzyň ilatynyň umumy sanynda zähmete ukyply kiçi ýaşlylar 35,6%--ini, zähmete ukyply ýaşdakylar 58,7%--ini we diňe 5,7%--ini garrylar düzýär. Türkmenistanyň ilatynyň umumy sanynda çagalaryň we ýaşlaryň sanynyň köplügi zähmet resurslarynyň durnukly köpelişini hem-de nikalaşmada we dogluşda ýokary derejeliligi üpjün edýär.

Kadaly ilat ösüşini üpjün edýän esasy sebäpleriň biri-de ilatyň iş üpjünlik meselesidir. Köp babatda zähmet baýlyklarynyň netijeli peýdalanylyşy ilatyň tebigy ösüşine täsir edýär. Şonuň üçin ýurdumyzda ilaty iş bilen üpjün etmek meselesine uly üns berilýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Galkynyşlar we täze özgərişler zamanasynda ýurdumyzy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň ileri tutulýan ugry hökmünde täze önümçilik desgalarynyň gurluşygynyň gerimini artdyrmak, şäherleriň we obalaryň binagärçilik keşbini özgertmek, oba ýerleriniň durmuş-medeni desgalar bilen üpjünçiligini gowulandyrmak meselelerini çözmek boýunça uly möçberli işleri amala aşyrýar. Bu bolsa ilatyň iş orunlary bilen üpjünligini görnetin artdyrmaga mümkinçilik beryär.

Durmuş-ykdysady özgertmeleriň möçberi, alnyp barylýan maliýe-karz bermek we maýa goýmak syýasaty diňe bir iş bilen üpjün etmegiň oňaly derejesini saklamaga däl,

eýsem, ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda hem goşmaça iş orunlaryny döretmäge ýardam etdi.

Ykdysadyýetde işleýänleriň sany, esasan, hususy, bilelikdäki kärhanalaryň, şahsy telekeçiligiň, başga kärhanalaryň hem-de olaryň döwlet tarapyndan goldanylmagynyň hasabyna ösdi. Soňky 16 ýylda ykdysadyýetiň döwletiň garamagyna girmeyän ulgamda işleýänleriň sany tas 2 esse artdy.

Şahsy kömekçi hojalyk ýurduň ilatynyň ykdysady işinde, aýratyn-da oba ýerinde, möhüm faktorlaryň biri bolmagyna galýar.

Ýurtda zähmet resurslarynyň peýdalanylyş derejesini görkezýän wajyp görkezijileriň biri-de iş bilen meşgullanýan ilatyň ykdysadyýetiň pudaklary boýunça bölünişidir.

7-nji suratda 2009-njy ýylda ýurdumyzda iş bilen meşgullanýan ilatyň sanynyň halk hojalyk pudaklary boýunça bölünişi görkezilýär. Häzirki güne çenli işleýänleriň sany boýunça oba hojalygy esasy pudak bolmagyna galýar. Ykdysady işjeň ilatyň 48,5%-i bu pudakda zähmet çekýär. Senagatyň pudaklarynda bolsa işleýänler 14,7%-e deňdir. Onuň möçberi soňky ýyllarda artýar. Ýurdumyz boýunça halk hojalygynyň önümçilik däl toplumyna degişli pudaklarda iş bilen meşgullanýan ilatyň 30%-ine golaýy işleýär.

Ilatyň meýdan-çäkler boýunça ýerleşiş aýratynlyklary.

Türkmenistan oba hojalyk önümçiliginiň ösen ýurtlarynyň biri hasaplanýar. Önümçiligiň meýdan-çäk guralyşy we beýleki sebäpler ýurdumyzda ilatyň 57,9%-i -iň oba ýerlerinde jemlenmegine getirýär. Ilatyň 42,1%-i bolsa şäherlerde we şäherçelerde ýaşaýarlar. Oba ilaty ýurdumyzyň çäginde ýerleşýän 1928 sany obalarda, şäher ilaty bolsa 25 şäher we 77 şäherçede jemlenendir. Türkmenistanyň etraplary we şäherleri boýunça ilatyň sany düýpli tapawutlanýar. Bu barada kitabyň

ýurdumyzyň aýry-aýry ykdysady sebitlerine bagyşlanan bölümlerinde giňişleýin maglumat berilýär.

2-nji tablisa

Türkmenistanyň sebitleriniň tutýan meýdany, ilaty we ortaça gürlügi (2009-njy ýylyň ýanwary aýynyň 1-inde çenli)

	Meýdany, mün km²	Hemişelik ilatyň sany, mün adam	1 km²-e düşýän ilatyň sany, adam
Türkmenistan	491,2 1	5402,2	11,0
Aşgabat şäheri	0,47	598,0	127 2,3
Welaýatlar:			
Ahal	97,16	807,2	8,3
Balkan	139,2 7	421,4	3,0
Daşoguz	73,43	1171,3	15,9
Lebap	93,73	1133,9	12,1
Mary	87,15	1270,4	14,6

Ýurdumyzyň çäginde ilat örän biendýgan ýerleşendir. Ilatyň ortaça gürlügi umumy territoriýa boýunça 1 km² meýdandan 11 adama deňdir. Ýöne ilatyň esasy bölegi derýa jülgelerindäki oazislerde, dag etek düzlüklerinde, ýagny işlenilip bejerilýän ýerlerde jemlenendir. Ol ýerlerde ilatyň gürlügi ýokary bolup, tersine uly meýdany tutýan Garagum çölünde, belentliklerde we daglyk sebitlerde ilatyň ortaça gürlügi juda pesdir, ýagny 1 km² meýdana 2,3 adamdandan geçmeýär.

Etraplaryň medeni zolaklarynda ilatyň gürlügi 1km² meýdana 200-300 adama çenli ýetýär. Ýurdumyzyň paýtagty

Aşgabat şäheriniň we welaýat merkezleriniň töweregindäki ýerlerde bu görkeziji 500-600 adama çenli artýar.

Şäher we oba ilatly mesgenleri, esasan, uly suw çeşmeleriniň boýlarynda, demir we gara ýollaryň gýralarynda ýerleşýärler. Soňky ýyllarda täze tarp ýerleriň özleşdirilmegi, çölde we beýleki ýerlerde nebit we gaz ýataklarynyň açylmagy netijesinde ilatýň geografik ýerleşişinde üýtgeşmeler bolup geçýär. Ýurdumyzda garaşsyzlyk ýyllarynda gurlan demir ýollaryň ugrunda täze ilatly mesgenler peýda bolýar. Bu bolsa geljekde ýurdumyzyň territoriýasynda ilatýň oturymlaşmak hadysasynyň has hem işjeňleşmegine getirer.

Türkmenistanyň halk hojalygynyň umumy häsiýetnamasy

§14. Türkmenistanyň halk hojalygy bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde

Halk hojalyk toplumynyň döremegi we ösüşi. Her bir döwletiň çäginde bitewi halk hojalyk toplumy döreyär. Dürli taryhy döwürlerde onuň ösüş depgini çaltlanýar ýa-da haýallaýar. Düzümi bolsa uly özgerişlere sezewar bolýar. Halk hojalygynda köpsanly kärhanalar we guramalar hereket edip, döwletiň hojalyk, sosial-medeni we syýasy durmuşynyň ähli ugurlarynyň işini üpjün edýärler.

Kärhanalaryň, edaralaryň we guramalaryň bir böleginiň işi maddy gymmatlyklary döretmeklige ýa-da olary öndürijilerden sarp edijilere ýetirmeklige, beýlekileriň işi bolsa – medeni we durmuş häsiýetli dürli görnüşli hyzmatlary ýerine ýetirmäge, dolandyryşa, ylma we bilime we ş.m gönükdirilendir.

Birinji toparyň kärhanalary maddy önümçilik toplumyny, ikinji toparyň kärhanalary – önümçilik däl toplumy döredýärler. Jemgyýetiň ösmegi üçin maddy we önümçilik däl

sferalaryň ikisi-de aýgytlaýjy ähmiýete eýedir. Olaryň .arasynda jebis baglanyşyk saklanýar.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanda hem bitewi halk hojalyk toplumy hereket edýär. Halk hojalygynyň döremegi ýurdumyzyň bütin taryhy ösüşi bilen baglanyşyklydyr. Onuň ösüşi soňky ýüz ýyllykda has uly özgerişlere sezewar boldy.

70 ýyldan hem köp döwrüň içinde SSSR-iň düzüminde bolan Türkmenistan respublikasynyň hojalygynyň ähli pudaklary, hojalyk işleriniň ählisi çenden aşa merkezleşendi. Merkezden dolandyrylýan ulgamyň netijeleri ozalky Soýuzyň, aýratyn-da Türkmenistan respublikasynyň ykdysady taýdan yza galmagyna getirdi. Türkmenistan merkeziň, esasan, çig mal ýapjasyňa öwrüldi. Öz territoriýamyzda gazma baýlyklary çykarmak we oba hojalyk önümçiligi has agdyklyk edýärdi, çig mallary taýýar önüm görnüşine çenli gaýtadan işleýän iri kärhanalar juda azdy.

Hojalyk taýdan Türkmenistan respublikasynyň yza galaklygynyň sebäpleriniň biri Soýuz respublikalaryň syýasy we ykdysady taýdan öz ygtyýarlylygynyň çäklendirilmegidi. Hojalygy alyp barmaga we ony dolandyrmaga, beýleki jemgyýetçilik-ykdysady gatnaşyklary alyp barmaga diňe merkezden plan we görkezme berilýärdi.

Şol döwürdäki ýetilen sepgitleriň gerimine hem möçberine göz ýetirmek üçin uzak taryha ýüzlenip oturmagyň hajaty ýok. Garaşsyzlygynyň ön ýanyndaky, ýagny Türkmenistanyň SSSR-iň düzüminde bolan soňky 20 ýylyny mysal alyp göreliň. Şol 20 ýylyň dowamynda Türkmenistanda 66,6 mln. tonna nebit, 1,3 trln. m³ gowrak gaz, 7,5 mln. tonnadan gowrak pagta alyp gidilendigine, ýa-da başgaça aýdylanda, umumysoýuz gaznasyna diňe ýokarky agzalan çig mallaryň hasabyna ýylda 15 mlrd. dollara golaý girdeji getirilenligine garamazdan, Türkmenistan soýuzyň iň yza galak respublikalarynyň biriligine galýardy. Ähliumumy sowatlyk, bilimlilik, dünýä medeniýetine aralaşmak ýaly meseleler

babatynda belli bir sepgitlere ýetilen-de bolsa, sowet döwründe Türkmenistanyň ilatynyň durmuş taýdan üpjünçilik derejesi pes ýagdaýdady. Ýekeje bir mysal. Soýuzyň merkezinde milliardlarça m³ gaz berýän Türkmenistanyň obalarydyr şäherleriniň tebigy gazdan peýdalanmaga mümkinçiligi ýokdy. Geň galmaly zat, hatda şeýle mümkinçilige tas üstünden diýen ýaly, ýa-da golaý-goltumyndan uly gaz geçirijisi geçýän ilatly mesgenler-de eýe däldi.

Täze senagat kärhanalaryny döretmeklige, öndürilýän çig maly ýerinde gaýtadan işlemäge düýbünden diýen ýaly üns berilmeyärdi. 1990-njy ýylda Türkmenistanda ýygňalan pagta hasylynyň bary-ýogy ýüzden üç bölegi ýurduň öz içinde gaýtadan işlenilýärdi.

Şunlukda, garaşsyzlygyna eýe bolan Türkmenistan özüniň durmuş-ykdysady ösüşine tarap gönükdirilen ilkinji gadamlaryny tarp ýerden başlamaly bolupdy.

Bu ýagdaý bilen baglylykda, dogrusy, ähli pudaklarda düýpgöter özgertmeleriň zerurdygy baradaky mesele örboýuna galdy. Şeýle maksat bilen bazar ykdysadyýetine geçmegiň özüme mahsus ýoluny işläp düzüldi. Onuň esasy, baş ýörelgeleri kem-kemden, başgaça, ewolýusion ýol bilen özgertme geçirip, ykdysadyýeti dolandyrmakda esasy ornuň döwlete degişlidigini, ykdysadyýetiň köp taraply gurluş häsiýetiniň bardygyny, özgertmeleriň durmuşy ugra gönükdirilendigini ykrar etmekdi.

Bu garaýyşlar uzak möhletli “ 10 ýyl abadançylyk”(2000-nji ýyla çenli) milli maksatnama girizildi we “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-njy ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda we beýleki maksatly toplumlaýyn maksatnamalarda ösüş dowamyny tapdy.

Geçiş döwriň çylşyrymlylygyna garamazdan, olarda göz önünde tutulan çäreleriň yzygiderli durmuşa geçirilmegi önümçiligiň pese gaçmagyna hem-de ilatyň durmuş derejesiniň

peselmegine ýol bermezlige, jemgyýetde durnuklylygy saklamaga mümkinçilik berdi.

Ýurduň ykdysadyýetiniň heniz sowet döwründe emele gelen oba hojalygyna ýöriteleşmesi 1990-njy ýyllarda jemi önümiň düzüminde oba hojalygynyň uly paýynyň (40%) bolmagyny şertlendirdi, senagatyň paýy bary-ýogy 17% - den geçmeýärdi. Şonda onuň 80%-den gowragyny çig mal taýýarlaýan pudaklar tutýardy. Senagatda taýýar görnüşdäki önümleri çykarýan köp kärhanalar içerki isleglere gönükdirilmän, esasan, başga respublikalaryň talaplaryna görä işlediler. Oba hojalyk önümleri tehniki ekinleri ösdürip ýetişdirmäge (pagta öndürmäge) ýöriteleşdirildi. Bu ýagdaý tebigy şertleri amatsyz bolan ýyllarda bu ekiniň hasylynyň azalmagyna we jemi içerki önümiň pese gaçmagyna getirdi. Ýurtta iş ýüzünde azyk toplumy ösmedi.

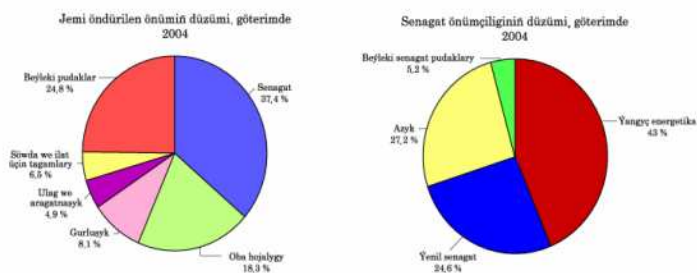
Ýurduň ykdysadyýetiniň daşardan gelýän önümlere we hyzmatlara bolan ýokary derejedäki garaşlylygy, çig mal serişdeleriniň daşary çykarylmalagynyň agdyklyk etmegi, garaşsyzlygyň şol ýyllarda sezewar bolnan uly kynçylyklara getirdi. Geçiş döwründe geçirilen guramaçylyk we ykdysady özgertmeler, maya goýum syýasatynyň kämilleşdirilmegi ýurduň halk hojalyk toplumynyň düzüminde senagat önümçiliginiň, esasan-da onuň işläp bejerýän pudaklarynyň ähmiýetiniň artmagyna getirdi.

Eýýäm 1999-2009-njy ýyllarda senagatyň jemi içerki önümiň* (IJÖ) möçberindäki paýy 37% boldy. Şonda senagatyň düzüminde çig mal taýýarlan pudaklaryň tutýan orny tas iki esse azaldy we 36% boldy. Ýeňil we azyk sebatlaryň paýy 45%-e çenli ýokarlandy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda döwlet tarapyndan giň möçberli ýer reformalary geçirildi. Oba hojalygynda ileri tutulýan pudak bolan pagtaçylygy saklap galmak bilen birlikde, däneçilik hojalygy döredildi we maldarçylygy çalt ösdürmek üçin esas goýuldy. Bu bolsa ýurduň öz önümçiliginiň hasabyna

esasy iýmit önümleri bilen ilaty üpjün etmek meselesini çözmäge mümkinçilik berdi. Häzirki wagtda oba hojalygy ýurduň jemi içerki önüminiň düzüminde 18.8%-i tutýar. İçerki jemi önümiň düzümini 8-nji suratdan görmek bolýar.

Ykdysady ösüşiň ýokary depginleri ykdysadyýetiň ähli böleklerinde maýa goýum işiniň güýçlendirilmegi netijesinde üpjün edildi, bu bolsa JIÖ-niň möçberinde gurluşynyň uly paýynyň emele gelmegine ýardam etdi. Özgertmeler geçirilen ýyllarda onuň paýy 5-6% möçberinde durnukly saklanýar.

8-nji surat. Jemi öndürilen önümiň we senagat önümçiliginiň düzümi.

Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşinde ýetilen sepgitler. Türkmenistanyň daşary we içeri syýasaty, oňyn

Bitaraplyk, kanunçylyk esasynda berkidilip geçirilýän özgertmeleriniň yzygiderliligi durmuş-ykdysady ösüşde ýokary netijeleriniň gazanylmagyna ýardam etdi. Munuň özi ähli önümçilik mümkinçiligini tutuşlygyna düzüm taýdan üýtgedip gurmaklygyň, işjeň senagat we maýa goýum syýasatyny durmuşa geçirmekligiň hasabyna üpjün edildi. Bu çäreler, ilkinji nobatda, senagatyň önümçilik ugruny üýtgetmeklige, ýagny gaýtadan işleýän pudaklary çig mal bilen üpjün etmeklikden ahyrky taýýar önümleri öndürmeklige, köp zähmet talap edýän pudaklaryň ösüşini çaltlaşdyrmaklyga gönükdirildi.

IJÖ-niň emele gelmeginde, ykdysadyýetiň ýokary depginde ösmegini üpjün etmekde ähmiýeti barha artýan döwlete dahylsyz bölege aýratyn orun degişlidir. Eýýäm 1999-njy ýyla çenli söwdada, durmuş taýdan hyzmat etmekde, jemgyýetçilik iýmiti we syýahatçylyk we dynç alyş pudaklarynda eýeçiligiň hususylaşdyrylmagy iş ýüzünde tamamlandy. Kanunçylyk we hukuk esasyňyň bolmagy, hususy kärhanalary döretmäge we ýekebara zähmet işi bilen meşgullanmaga, hususy telekiçiligiň örüsini giňeltmäge mümkinçilik berdi. Hususy bölek oba hojalygynda 60%, söwdada – 70%, ulagda – 56% möçberinde has uly orun tutýar.

IJÖ-niň möçberiniň soňky ýyllarda gazanylan durnukly ösüşi jan başyna düşýän ortaça girdejiniň artmagyna getirdi. Eger 1994-nji ýylda Türkmenistan boýunça IJÖ-niň jan başyna düşýäni 2968 amerikan dollary bolan bolsa (satyn alyş ukybynyň deňeçerligi boýunça), 2009-njy ýylda 9300 amerikan dollaryna deň boldy. IJÖ-niň sarp etmäge gönükdirilen paýy barha artýar, bu bolsa ilatyň ýaşaýyş derejesiniň ýokarlanmagyna ýardam edýär.

Häzir Türkmenistan “açyk gapylar” syýasatyny ýöredýär, milli kanunçylygyny dünýä standartlaryna laýyklykda kämilleşdirýär hem-de nebit-gaz pudagynda, saglygy goraýyşda, bilim ulgamynda oba hojalygynda, syýahatçylykda we beýleki ugurlarda düýpli reformalary amala aşyrmaga

başlady. Ýurdumyzda ýokary derejede ösen döwlet üçin senagatyň ileri tutulýan häzirkiki zaman pudaklary bolan nebiti

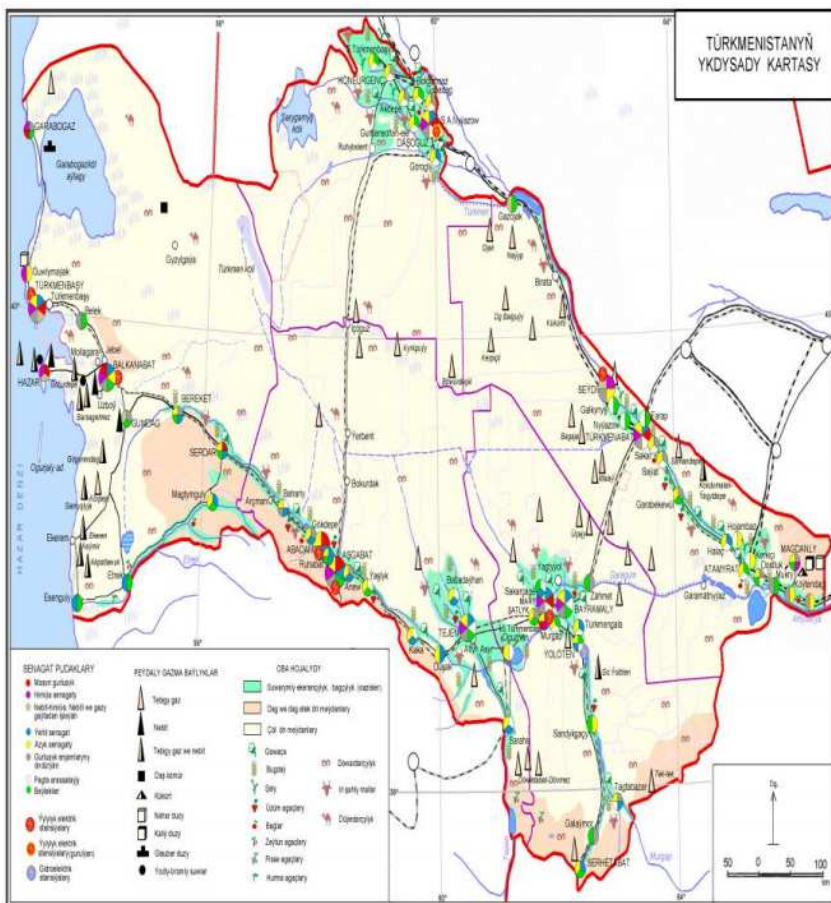

9-njy surat. Türkmenistanda satyn alyjylyk ukuby boýunça jan başyna düşýän milli girdeji.

we gazy gaýtadan işleýän, dokma, derman senagaty, azyk, gurluşyk industriýasy pudaklary döredildi.

Önümçilik pudaklarynyň sazlaşykly ösdürilmegi, çig maldan ahyrky önümi öndürmäge ugur alynmagy, senagatyň, oba hojalyk önümçiliginiň ösüşiniň ynamly depginleri, gurluşygyň çalt depginler bilen ösüşi Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzda häzirkiki geçirýän ykdysady reformalarynyň esasy bolup durýar.

2006-njy ýyl bilen deňeşdirilende 2009-njy ýylda hakyky jemi
içerki önümiň ösüşi 116%, jemi öndürilen önümiň ösüşiniň

depkini bolsa 121 % boldy, bu jemi alnanda 35,9 milliard amerikan dollaryna barabadyr.

Garaşsyzlyk ýyllarynda maddy önümçiligiň esasyny düzýän senagat uly depginler bilen ösýär. Baý we köpdürli mineral resurslara esaslanýan nebit-gaz, himiýa, gurluşyk materiallary pudaklary onuň çalt ösýän ugurlarydyr. Ykdysadyýetimizniň ileri tutulýan ugurlarynyň biri-de nebit-gaz pudagydyr. 2009-njy ýylda ýurdumyzda gazyň çykarylyşy 72,3 mlrd. m³, nebitiň çykarylyşy bolsa 9,8 mln. tonna barabar boldy.

Türkmenistanyň içerki jemi önüminiň düzüminde oba hojalyk önümçiliginiň paýy 20% golaýlaýar. Şunda däneçilige we pagtaçylyga esasy orun degişlidir. Pagtanyň we dänäniň öndürlişi ýyl-ýyldan artýar. 2009-njy ýylda 1 845 mün tonna pagta, 1 085 mün tonna bugdaý öndürildi. Ekerançylygyny beýleki ugurlarynda hem mese-mälim öňegidişlikler görünýär. Şeýle hem teplisa hojalygyny ösdürmäge aýratyn üns berilýär. Maldarçylyk önümleriniň öndürlişi ep-esli artdy. Umuman, ýurdumyzda azyk howpsyzlygyny üpjün etmek babatda uly sepgitlere ýetildi.

Oba hojalygynyň gaýtadan işleýän senagaty, şol sanda pagtany, pagta çigidini we bugdaýy gaýtadan işlemek, gök önümleri we miwereli gaplamak, maldarçylyk önümlerini öndürmek çalt depginler bilen ösdürilýär.

Garaşsyzlygymyzy alanymyzdan soň, dokma pudagy Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ileri tutulýan pudaklarynyň birine öwrüldi. Onuň düzüminde nah ýüplügi, dürli görnüşli matalary, yüpegi gaýtadan işleýän kärhanalar, göni we ýüňi ilkinji işleýän kärhanalar hem-de aýakgap fabrikleri bar. Soňky ýyllaryň dowamynda dokma senagatynda önümçiligiň ösüşiniň durnukly ýokary depkini – 20% ösüş üpjün edilýär. Pudagyň kärhanalarynyň her ýylda öndürýän önümleriniň möçberi 640 million amerikan dollaryndan geçýär.

Munuň özi 2007-nji ýylyň mart aýynda bolup geçen XX halk maslahatynda oba hojalygyny, şol sanda ilaty azyk

önümleri bilen üpjün edýän pudaklary ösdürmek babatda uly wezipeleriň belenilmegi bilen baglanyşyklydyr. Şol wezipeleriň durmuşa geçirilmegi bolsa ýurdumyzyň ykdysady kuwwatynyň ösmegine, onuň möhüm pudagy bolan oba hojalyk ulgamynyň işleriniň kämilleşmegine we netijeliligine, halkymyzyň ýaşayş derejesiniň mundan beýläk-de ýokarlanmagyna şert döredýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň Hazar deňziniň kenarynda ýerleşýän “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny döretmek baradaky maksatnamasy köpsanly maýadarlarda gyzyklanma döreden iri taslamalaryň biridir. Bu ýerdäki desgalaryň gurluşygyny, hususy eýeçiligi, maýdarlary salgytlardan boşatmagy düzgünleşdirýän hem-de beýleki ýeňillikli şertleri göz önünde tutýan resminamalaryň toplumy kabul edildi. Häzirki wagtda Türkmenistan bu taslama bir milliard amerikan dollary möçberde maýa goýumalaryny goýdy. Ýewropanyň, Russiýanyň, Amerikanyň, Türkiýanyň belli kompaniýalary we firmalary tarapyndan hem bu taslama bir ýarym milliard amerikan dollary möçberde maýa goýumlary goýlar.

Türkmenistan ulag infrastrukturasyňy ösdürmäge uly üns berýär. Türkmenistanyň demir ýol pudagy ýurdumyzyň ulag ulgamynyň esasy düzümi böllekleriniň biridir. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda täze demir ýol ulgamlary, şol sanda uzynlygy 308 km bolan Tejen-Sarabs-Maşat demir ýoly, uzynlygy 203 km bolan Türkmenabat – Atamyrat demir ýoly, uzynlygy 540 km bolan Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýoly guruldy. Häzirki wagtda “Demirgazyk-Günorta” (Gazagystan-Türkmenistan-Eýran) demir ýolunyň gurluşygyna hem başlandy.

Türkmenistanda ilatyň durmuş goraglylygyny üpjün etmek boýunça uly göwrümlü çäreler durmuşa geçirilýär. Indi 18 ýyldan bäri ýurdumyzyň ilaty gazdan, elektrik energiýasyndan, suwdan we beýleki hyzmatlardan mugt

peýdalanýar. Ýaşayyş jay, ulag hyzmatlary, azyk önümleriniň käbir görnüşleri üçin diňe ujypsyz tölegleri bellenilýär. Oba hojalyk önümlerini öndürijiler üçin salgytlar alynmaýar.

Ýurdumyzda ilata hyzmat ediş ulgamy kämilleşdirilýär. Bilim we ylym ulgamynda uly özgertmeler amala aşyrylýar. Ösüp gelyän ýaş nesle dünýä ülnülerine laýyk gelyän bilimi üpjün etmek maksady bilen häzirkizaman, multimedîya ulgamy ornaşyrylan döwrebap mekdepler, ýokary okuw mekdepleri, çagalar baglary gurulýar. Ýurdumyzyň ýaşlarynyň bir bölegi daşary ýurtlaryň öňdebaryjy ýokary okuw jaýlaryna bilim almaga ugradylýar. Häzirkizaman stadionlary we sport desgalary, teatrlar, muzeýler we beýleki medeni maksatly desgalar gurulýar.

Ýurdumyzda medisina pudagyny dünýädäki ýokary görkezijilere ýetirmek maksady bilen, saglygy goraýyşy we derman senagatyny ösdürmäge uly ähmiýet berilýär. Ýurdumyzyň saglygy goraýyş ulgamyny häzirki zaman medisina enjamlarynyň has täze görnüşleri bilen üpjün etmek we ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamak boýunça daşary ýurt kompaniýalary bilen hyzmatdaşlyk edilýär. Aşgabat şäherinde we welaýat merkezlerinde täze onlarça häzirkizaman saglygy goraýyş edaralary- keselhanalar, anyklaýyş merkezleri, saglyk öýleri gurulyp ulanylmaga berildi. Bu bolsa beýik Galkynyşlar we özgerişler zamanasynda halkymyzyň ýaşayyş durmuşynyň ýokarylanmagyna ýardam eder.

Senagat önümçiligi.

§15. Ýangyç – energetika toplumy.

Senagatyň pudaklaýyn düzümi. Türkmenistan garaşsyzlygy gazanmak bilen, özbaşdak senagat syýasatyny amal etmek mümkinçiligini aldy, bu bolsa tutuş milli ykdysadyýeti döretmegiň iň möhüm alamatydyr.

Başlangyç döwürde ykdysady howpsyzlygy üpjün etmek hem-de senagat taýdan ösen ýurtlaryň derejesine laýyk gelyän pudaklaryň özara deňölçeçligini saklap, senagat önümçiliginiň düzüminde gyssagly özgeriş geçirmek birinji derejeli wezipe boldy.

Ozal senagatyň düzüminde çig mal ugry agdyklyk edýärdi. Tutuş senagat boýunça harytlyk önümleriň bahasynda ýangyç-energetika toplumyň hem-de oba hojalyk çig malyny ilkinji gezek işläp bejermegiň tutýan orny 60%-e, gaýtadan işläp bejerýän bölümiňki bolsa 30%-e barabardy.

Köpçüligiň isleg bildirýän önümini öndürmegi guramak ýeterlik däl, senagatyň umumy göwrümünde onuň paýy 20%-e barabardy, şol sanda azyk pudaklary 9%-e golaýdy. Öndürilýän pagta süýminiň diňe 3%-i ýüpek çig malynyň we ýuwan ýüňüň 25%-i taýýar önüm hökmünde işlenilip bejerilýärdi. Önümçiligiň şeýle deň ölçegsiz düzüminde ykdysadyýetiň içerki talaplary we durmuş ulgamynyň senagat önümine bolan islegi başga sebitlerden getirilmeginiň hasabyna üpjün edilýärdi. Yurdumyzda öndürilýän oba hojalyk çig malynyň az bölegi taýýar önüm hökmünde işlenilip bejerilýärdi.

Emele gelen hakyky ýagdaý bazar gatnaşyklaryna geçmegiň başlangyç şertlerini örän kynlaşdyrýady.

Şunuň bilen baglanyşykda, amala aşyrylýan üýtgeşmeler, öňi bilen, gaýtadan işläp bejerýän pudaklaryň çaltlandyrylan ösüşine, olaryň daşary ýurtlara çykaryş kuwwatyny ýokarlandyrmaga, önümçiligiň döwrebap kämilleşdirilmegine höwes döretmäge, täze pudaklary açmaga gönükdirilýärdi.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde oňde baryjy tehnika we kämil tehnologiýa bilen abzallaşdyrylan 150-den hem gowrak täze senagat kärhanalary guruldy. Bu bolsa olaryň öndürýän önümleriniň içerki hem-de daşarky bazarlarda bäsleşmegine

ukybynyň artmagyna ýardam etdi. Ozalky hereket edýän kärhanalaryň aglabasy döwrebap kämilleşdirildi.

Häzirki wagtda ýurdumyzyň senagat önümçiliginiň düzüminde ýangyç energetika pudaklary (49,1%), azyk we ýeňil senagaty esasy orun tutýar. Olaryň paýyna tutuş senagat önüminiň 94,3 %-i düşýär.

Senagat önümçiliginiň sebitler boýunça düzümi hem üýtgeýär. Soňky ýyllarda Aşgabat şäheriniň, Mary we Lebap welaýatlarynyň senagat önümçiligindäki paýy artýar.

Ýangyç-energetika toplumy. Türkmenistanyň senagat pudagara toplumlarynyň arasynda ýangyç-energetika toplumy möhüm orun eýeleýär. Türkmenistanyň senagat önümleriniň arasynda onuň tutýan paýy 1970-nji ýylda 29,3%, 1980 –nji ýylda 25,5%, 1997-nji ýylda 34,1 %, 2001-nji ýylda 47,3 %, 2009-njy ýylyň başynda 43% boldy. Senagat önümçiliginde onuň tutýan paýynyň azalmagy beýleki senagat pudaklarynyň hem çalt depginler bilen ösýändigini bilen düşündirilýär.

Ýangyç-energetika toplumyna:

- dürli ýangyç çig-mallary - nebit we tebigy gazlary gözleýän;

- burawlaýan, gazyp alýan;
- nebit we tebigy gazlary geçirijiler arkaly gerekli ýerlerine iberýän;
- elektrik energiýasyny öndürýän, ony gerekli ýerlere ýetirýän;
- nebiti gaýtadan işleýän;
- gaz senagaty we ilaty gaz bilen üpjün edýän;
- we olara hyzmat edýän kärhanalar degişlidir.

Ýangyç-energetika toplumyny ösdürmeklige Garaşsyzlygymyzyň ilkinji günlerinden başlap uly üns berilýär. Toplumy ösdürmegiň döwlet syýasaty alnyp barylýar. Bu syýasaty durmuşa ornaşdyrmakda birinjiden-nebit we gaz baýlyklary anyklamak, onuň gazlyp alnyşyny ýokarlandyrmak;

ikinjiden oňa işewür öňde baryjy daşary ýurt kompaniýalaryny çekmegi guramak; üçünjiden-gazylyp alynjak nebiti, nebit önümlerini, tebigy gazy dünýä bazarynda ýerleşdirmek wezipeleri durýar.

Bu toplumyň ähmiýetiniň artmagy baý uglewodorod gorlarynyň bolmagy bilen baglanyşyklydyr. Döwletimizde nebiti we tebigy gazy gazyp almak, daşamak, olary täzedan işlemek häzirkiki döwürde dünýä derejesine laýyk gelýär.

Baý ýangyç resurslarynyň esasynda ösýän ýangyç-energetika toplumy ýurduň senagatynyň özenidir. Onuň düzümine ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklary bilen baglanyşykly nebit-gaz pudagy we elektroenergetika girýär. Türkmenistanyň tebigy-ykdysady şertlerinde bu toplum nebit we gaz çykarmagyň, gaýtadan işlemegiň, daşamagyň we saklamagyň, elektrik energiýasyny öndürmegiň, paýlamagyň we halk hojalygynda, ilatyň gündelik durmuşynda peýdalanmagyň çylşyrymly we köp ugurly ulgamydyr.

Häzirkiki wagtda ýangyç-energetika toplumynyň düzüminde gaz senagaty 63.2%-ni, nebit çykarmak 26.2%-ni tutýar.

Dünýä ähmiýetindäki uglewodorod serişdelerine eýe bolan Türkmenistan öz halkynyň we bütin adamzadyň bähbitlerine özüniň ägirt uly energetika potensialyny netijeli durmuşa geçirmek meselelerini çözmäge örän jogapkärli we konstruktiv çemeleşmäge ygrarly bolup galýar. Döwletiň ýakyn on ýyllyklarda uglewodorod ýangyjynyň çykarylyşynyň, gaýtadan işlenilişiniň we daşary ýurtlara iberilişiniň möçberini köp esse artdyrmagy göz önünde tutýan täze energetika syýasaty ýurdumyzyň barlanylan we geljegi uly baý uglewodorod gorlaryna esaslanýar. Garaşsyz we Bitarap ýurdumyzyň ekspertleriniň bahalary boýunça Türkmenistanyň uglewodorod serişdeleri 20,8 milliard tonna nebite we 24,6 trillion kub metr gaza barabardyr. Ýurdumyzda bar bolan

resurslaryň ýarysyna golaýy – şertli ýangyjyň 18,2 milliard tonnasy Hazaryň türkmen ýalpaklygynyň paýyna düşýär.

Häzirki güne çenli ýurdumyzda, gury ýerde we deňizde geljegi uly nebit we gaz düzümleriniň müňden gowragy ýüze çykarylady, ýataklaryň 150-den gowragy açyldy we häzir olaryň diňe 50-si işlenip taýýarlanylýar. Nebitgaz sebatatyny ösdürmegiň maksatnamsyna laýyklykda 2030-njy ýyla çenli nebitiň çykarylyşyny 110 million tonna, tebigy gazyň çykarylyşyny bolsa 250 milliard kub metre ýetirmek göz önünde tutulýar.

Nebit senagaty. Nebiti çykarmak we gaýtadan işlemek.

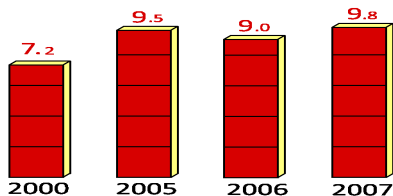
Türkmenistanda nebit we gaz çykarylyşynyň özboluşly taryhy bar. Onuň çäginde nebitiň we tebigy gazyň öz-özünden ýeriň ýüzüne çykýandygy gadym döwürlerden bäri belli bolupdyr. Biziň eýýämimizden öň birinji asyrdan gadymy grek geografi Strabon häzirki Türkmenistanyň çäginde nebitli ýerleriň bolandygy barada ýazypdyr. Taryhy maglumatlar biziň eýýämimizden öň birinji asyrdan Parfiýa döwletine degişli bolan Astauena welaýatynda (Günbatar Türkmenistan) nebitiň barlygy barada şaýatlyk edýär. Nebiti parfiýalylar uruş maksatlary üçin hem ulanypdyrlar. Çeleken ýarym adasyndan tä Eýran araçagına çenli bolan Hazar deňiziniň gündogar kenarynyň bütün boýunda diýen ýaly nebitdir, tebigy gazyň bardygynyň köpçüligine giňden malim bolupdyr.

Türkmenistan respublikasy döredilenden soňra 1930-njy ýylda magdan senagatynyň ilkinji ojaklarynyň esasynda Türkmenistanda nebit çykaryjy trest döredilipdir. Şeýlelikde nebitiň çykarylyşy kem-kemden artyp başlaýar. Nebit-gaz senagatynda abatlaýyş işleri geçirilipdir. Uruş ýyllarynda nebitiň çykarylyşy öňkä garanda artdyrylyp 1945 –nji ýylda 629 müň t. ýetirilipdir. Nebitiň öndürilişi ýuwaş-ýuwaşdan artyp başlapdyr. Onuň esasy sebäbi häzirki Türkmenbaşy şähre 1942 –nji ýylda Tuapse şäherinden göçürilip getirilen nebiti gaýtadan işleýän zawodyň işläp başlamagy nebit

senagatynyň ösmegine sebäp boldy. Onuň gurluşygy dine 1960 –njy ýylda tamamlanypdyr. Ol zawodyň göçürilip getirilmegi bilen täze nebitli ýerler özleşdirilip başlanypdyr. 1948-njy ýylda Gumdag, soňra Çelekende -Dagajyk we Alyguly, 1956-njy ýylda Goturdepe, 1960-njy ýylda Barsagelmez nebit ýataklary işe girizilipdir. 1961-nji ýylda Ekeremde, 1964-nji ýylda Barsagelmezde nebitli ýerler açylyp, ulanylmaga berilipdir. Goturdepeden 1967 –nji ýylda 8 mln t. nebit alynypdyr. Netije-de Türkmenistanyň nebitçileri 1975-nji ýylda ýer astyndan 15,5 mln tonna nebit çykarypdyrlar. Geçen asyryň 80-nji ýyllaryndan başlap Türkmenistanda nebit gazylyp alnyşy peselip ugrady. Onuň hem sebäbi şol ýyllarda Russiýanyň Günbatar Sibir sebitinde ýeriň astyndan atylyp çykýan (fontan usuly boýunça) nebitiň tapylmagy bilen, Soýuz respublikalardaky nebitli ýerlere üns berilmedi. Şol sanda biziň döwletimiziň hem nebit çykarylýan ýerleri ünsden düşürildi. Nebit çykaryjy guýylaryň wagtynda durky täzelenmedi. Olaryň durkuny täzelemäge serişde göýberilmedi. Şol sebäpli Türkmenistanda nebitiň çykarylyşy pese gaçdy.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap, ýurduň hökümeti nebit çykarmaklyga, guýylaryň durkuny täzelemeklige uly üns berildi. Netije-de soňky ýyllarda nebitiň çykarylyşynda uly üstünlikler gazanylýar. 2009 –njy ýylda döwletimizde 10 million tonnadan gowrak nebit çykaryldy.

Türkmenistanda nebitiň çykarylyşy,
mln.tonna

10-njy surat. Türkmenistanda nebitiň çykarylyşy.

Nebiti gaýtadan işleyän pudagyň gelejegi. Nebit senagatyny ösdürmeklige Türkmenistanda uly mümkinçilikler bar. Sebäbi, döwletimiziň hemme ýerinde diýen ýaly nebitiň bardygyny ýüze çykaryldy. Soňky ýyllarda Merkezi Garagumyň dürli ýerlerinde, Baharly, Gökdepe etraplarynda, Duşagyň demirgazygynda, Tejen derýanyň aşak akymlarynda, Ýolöten, Serhetabat etraplarynda, Bathyzyň, Garabiliň eteklerinde, Baýramalynyň demirgazyk-gündogarynda nebitli-gazly ýerler açyldy. Lebap welaýatynda, Amyderýanyň sag kenary tarapynda gaz bilen ugurdaş nebitiň bardygyny anyklanyldy. Daşoguz welaýatynyň çäklerinde Sarygamyşda, Tärimgaýada, Balkan welaýatynda Garabogazgolyň töwereginde, Serdaryň demirgazygynda, dag içinde Tersakanda, Hazar deňziň ýalpaklarynda birnäçe ýerlerde nebitiň uly ätiýaçlyklary tapyldy.

Türkmenistanda çykarylýan nebit Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda we Seýdiniň nebiti gaýtadan işleýän zawodynda gaýtadan işlenilýär. Ýurdumyzda nebit Goturdepeden, Barsagelmezden, Kelkör şorlugyndan(Nebitdagdan, Burundan), Gumdagdan, Çeleken ýarym-adasyndan (Gunbatar Çeleken, Alagöl, Dagajyk), Güýjükdən, Gamyşlyjadan, Gögerendagdan, Keýmirden, Ördekliden, Ekeremden, Çekislerden, Günorta Gamyşlyjadan, Nebitlijeden, Şatutdan, Akpatlawukdan, deňiziň ýalparlarynda Jygalybeg, Diýarbekir, Jeýtun, Magtymguly, Öwez ýataklardan çykarylýar.

Türkmenbaşydaky zawoda nebit Wyška-Balkanabat, Gumdag-Balkanabat, Goturdepe-Belek-Türkmenbaşy, Goturdepe-Hazar, Körpeje-Gumdag-Balkanabat nebit geçirijileriniň kömegi bilen eltilýär. Hazar şäherinden deniz ýoly we Balkanabatdan demir ýollary arkaly äkidilýar.

Hazar deňziniň türkmen kenary ýalpaklarynda nebit-gaz boýunça gözleg işleri dowam etdirilýär. Bu meselede belli daşary ýurt kompaniýalary bilen hyzmatdaşlyk edilýär.

2009-njy ýylda Mary welaýatynda ilkinji nebitli ojak Ýolöten şäheriniň golaýynda açyldy. Ondan gazylyp alnýan nebit demir ýol ulgamy arkaly Seýdiniň nebiti gaýtadan işleýän zawodyna eltilýär.

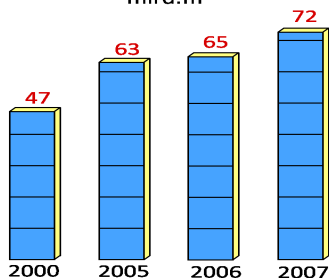
Gaz senagaty. 1966-njy ýylda Ojak gaz kâniniň açylmagy bilen, döwletimizde gaz senagat pudagy emele geldi. Gazyň öndürilişi 1965-nji ýylda Türkmenistanda 1 mlrd 157 mln kub. metre, 1970-nji ýylda 13 mlrd. kub metre, 1989-njy ýylda 90 mlrd. kub metre ýetirildi. 25 ýylyň içinde tebigy gazyň gazylyp alnyşy 90 essä golaý artdy. Munuň çalt depginler bilen ösmegi SSSR-iň Fransiýa, Italiýa ýaly Günbatar Ýewropa döwletlerine gazyň satylmagy bilen baglanyşyklydy. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap tebigy gazyň gazylyp alnyşy daşky bazara bagly boldy. 2004-nji ýylda tebigy gazyň

alnyşy 58,6 mlrd. kub metre barabar boldy. Ol Döwletabat, Dönmez, Böwrideşik, Kükürtli, Kerpiçli, Balguýy, Sakar, Malaý, Gyzylgum, Garadegiş, Samandep, Tejen, Mollaker, Seyrap, Naýyp, Baýramaly ýataklardan çykarylýar. Ol tebigy gaz geçirijiler: Türkmenistan-Russiýa-3087 km (1-nji şaha-Ojakdan başlanýar); ikinji şahasy-2259 km (ol hem Ojakdan başlanýar); üçinji şahasy-2530 km. (Gumdagdan başlanýar); dördünji şahasy-2644 km (Şatlykdan başlanýar) arkaly Russiýa, Ukraina, Kawkaz döwletlerine iberilýär.

Tebigy gazyň gözleg we burawlaýyş işlerine Garaşsyzlyk ýyllarynda köp üns berildi. Täze tebigy gaz ýataklary tapyldy. Mary welaýatynda ýerleşýän Günorta Ýölöten – Osman uglewodorod ýatagynyň geljegi diýseň ulydyr. Bu ýatak Mary şäheriniň 50 km ýerleşýär. Hünärmenleriň pikirine görä, Osman ýatagynda ýüze çykarylan tebigy gaz gurlary we Ýölöten uglewodorod gurlary nebitiň we gazyň toplanan bitewi zolagydyr. Başgaça aýdylanda, munuň özi umumy meýdany 1800 km² barabar bolan uly ýatkdyr. Bu ýerde önümlü gatlagyň galyňlygy 600 metrden, ýatagyň umumy potensialy bolsa, 3 trillion kubometr gazdan ybaratdyr.

1997-nji ýylda uzynlygy 140 km bolan Körpeje-Gurtguýy (Eýran) gaz geçirijisiniň gurluşygy tamamlandy. Ol garaşsyzlyk ýyllary içinde daşary döwletlere gurlan ilkinji gaz geçiriji hasaplanylýar. 2005-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 14-inde Körpejedäki nebitgaz ýatagynda gaz basyşly stansiýa işe girizildi. Bu stansiýa Germaniýaly hünärmenleriň kömegi bilen guruldy. Bu ýerde “Mawy ýangyjy” arassalamak, guratmak, sowatmak işleri dünýä ülnüne laýyk gelýär. Edilmeli işleriň awtomatik usulda dolandyryş merkezi, suw arassalaýjy desga, iş dolandyryjy kärhana binasy, durmuş hyzmaty kärhanalary guruldy. Bu toplum ýylda 4 milliard kub metr gazy arassalap bilýär.

Türkmenistanda gazyn çykarylasy,
mlrd.m³

11-nji surat. Türkmenistanda tebigy gazyn çykarylasy.

Tebigy gaz bilen ugurdaş çykýan nebiti arassalamak işi hem ýola goýulýar. Bu meseläni çözmek üçin uzynlygy 160 kilometrden gowrak Körpeje-Balkanabat nebit geçirijisi guruldy. Täze nebit geçirijiniň taslama boýunça kuwwatlylygy ýylda 3 million tonna barabardyr.

Garaşsyzlyk ýyllarynda gaz senagatynyň esasy gazanan üstünlikleriniň biri hem gysga wagtyň içinde Türkmenistanyň ähli obalarynyň, şäherçeleriniň we şäherleriniň ilatynyň mugt tebigy gaz bilen üpjün edilmegidir. Şol döwürde gurulan birnäçe gaz geçirijileri arkaly obalara, şäherlere, şäherçelere tebigy gaz berilýär. Daşoguz, Mary, Balkan welaýatlarynyň ähli obalary, şäherçeleri, şäherleri gaz geçirijiler arkaly tebigy gaz bilen üpjün edildi. Bu geçirijiler ýokary basyşly(55-75 kg/sm²), diametri 100-den 1020 mm. bolan turbalar arkaly gaz akdyrylýar.

2007-nji ýylda Daşoguz welaýatyndaky “Derýalyk” we “Ýylanly” gaz kompressor stansiýalary ulanylmaga berildi. Bu stansiýalaryň işe berilmegi Ýewropa döwletara gazgeçirijileriniň geçirijilik ukybyny artdyrar. Döwletabat gaz ýatagynyň önümçilik infrastrukturasynyň durkuny täzelemek boýunça işler amal edildi. Sebäbi, häzirki wagtda Russiýa akdyrylýan tebigy gazyň esasy bölegi Döwletabat gaz ýatagyndan iberilýär. 2006-njy ýylda Russiýa bilen Türkmenistanyň arasynda gaz meselesi boýunça gepleşikler geçirildi. “Gazprom” açyk paýdarlar jemgyýeti bilen Türkmenistanyň arasynda baglaşylan 25 ýyllyk şertnama laýyklykda her ýylda 30 mlrd. m³ . tebigy gaz iberiler. Şeýlelikde, 2004-2028 –nji ýyllarda Russiýa 1,5 trillion kubmetrden gowrak tebigy gazy ibermek niýetlenilýär.

Ýurdumyzda gaz senagatynyň ösüşini çaltlandyrjak desgalaryň biri-de 2006 –njy ýylda Lebap welaýatyndaky iň bir geljegi uly bolan Bagaja gaz kondensat ýatagynda gazy gaýtadan işleýän toplumyň işe girizilmegidir. Toplumyň desgalary bir gije-gündüzde 3 million kub metr(1 ýylda 1 milliard kub metrden köpräk) tebigy gazy gaýtadan işlemäge, 60 tonna suwuklandyrylan gaz we 50 tonna gaz kondensatyny çykarmaga niýetlenendir. Öňdebaryjy tehnologiýalaryň ulanylmagy netijesinde önümiň hili dünýäniň häzirki zaman talaplaryna laýyk gelýär. Suwuklandyrylan gaz Türkmenistandan daşary döwletlere iberilýän önümleriň arasynda öňdäki orunlaryň birini eýeleýär. Suwuklandyrylan gazy öndürmekligiň möçberi garaşsyzlyk ýyllary içinde 20 esseden gowrak artdy. Bu Türkmenbaşy şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda häzirki zaman tehnologiýa desgalarynyň işe girizilmegi we ýurdumyzyň gündogarynda gaz ýataklarynyň ulanylmaga berilmegi netijesinde mümkin boldy. Häzirki wagtda Üňüz aňyrsy Garagumyň baý çig mal gorlarynyň binýadynda Naýybyň gazy gaýtadan işleýän toplumy hereket edýär. Ol ýerde Kanadanyň

we Italiýanyň kompaniýalarynyň täze enjamlar bilen enjamlaşdyrylan senagat desgalarynyň 3-si bina edildi. Olaryn umumy kuwwatlylygy bir ýylda 112,5 müň tonna suwuklandyrylan gaza deňdir.

Naýypdaky toplum işe girizilenden bäri suwuklandyrylan gazyň öndürilişi 350 müň tonna ýetdi. Bu göz önüne tutulanyndan 40 müň tonna artyk diýmekdir. Bulardan başga-da Naýypdan gaz kondensatynyň ýüz münlerçe tonnasy Seýdiniň nebiti gaýtadan işleýän zawodyna iberilýär. Bagajadaky toplumyň işe girizilmegi bilen, bu möhüm önümiň öndürilişi ep-esli artýar. Dünýä bazarlarynda uly isleg bildirilýän suwuklandyrylan gazyň Türkmenistanda öndürilişini 2020-nji ýylda 2 million tonna ýetirmek göz önüne tutulýar.

Ýurdumyzda nebit-gaz toplumyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin maksatnamasy we onuň durmuşa geçirilişi. 2006-njy ýylyň okýabraýynda Türkmenistanyň XVII Halk Maslahatynda ýurdumyzyň nebit-gaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasy kabul edildi. Maksatnamada tutuş çäreleriň toplumyny, ýagny çuňňur gatlaklary öwrenmek, ýurduň günortasynda, günbatarynda geljegi uly bolan nebit we gaz ýataklaryny ýüze çykarmak, olary buraw işleri taýýarlamak göz önüne tutulýar. Bu çäreler nebit boýunça gorylaryň 3,56 milliard tonna, tebigy gazyň 5,5 trillion kub metr artdyrylmagyny üpjün eder.

Nebiti we gazy gaýtadan işlemek boýunça önümçilik kuwwatlyklaryny artdyrmak pudagyň önünde durýan gaýragoýulmasyz wezipeleriň biridir. Maksatnamada Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynyň durkuny täzelemek we öndürilýän önümleriň dünýä ülnüne gabat gelmegini gazanmak esasy meseleleriň biri hasaplanýar. Şeýlelikde bu toplumda gaýtadan işlenilýän çig malyň möçberi 2015–njy ýyla 15 million tonna, 2020-ä çenli 20 million tonna ýetirmek göz önünde tutulýar. Önümleriň täze görnüşleri

hoşboý ysly eredijiler, lukmançylyk we azyk parafini öndüriler. Dünýä bazarlarynda uly isleg bildirilýän polipropileniň öndürilişi artdyrylar.

2030-njy ýyla çenli Seýdi şäherindäki nebit-himiýa toplumyň dürky doly täzelener. Toplum häzirki zaman ülnüne laýyk gelýän tehnika we tilsimatlar bilen üpjün edilýär. Türkmenistanyň gündogar sebitlerinde öndürilýän nebiti we onuň bilen ugurdaş çykarylýan gaz kondensatyny işlemek, tebigy gazdan suwuk ýangyç öndürmek işleri göwnejaý ýola goýlar. Döwlet Baştutany maslahatda eden çykyşynda nebit-gaz pudagyňyň önünde goýlan wezipeler barada jikme-jik durup geçip, 2007-nji ýyldan 2030 –njy ýyllara çenli Türkmenistanda 1 milliard 190 million tonna nebitiň çykaryljakdygyny, şonuň 648 million tonnasynyň daşary döwletlere satyljakdygyny aýtdy. Şol döwürde “Gara altynyň” daşary ýurtlara satylmagyndan alynjak sap girdeji ABŞ-nyň 259,2 milliard dollaryna barabar bolar. Şol ýyllarda ýurdumyzda 4 trillion 91 milliard kub metr gaz çykarylýar. Şonuň 2 trillion 884 milliard kub metri daşary ýurtly alyjylara satylýar. Şonuň netijesinde Türkmenistan 288 milliard dollar girdeji alar. Saparmyrat Türkmenbaşynyň aýdyşy ýaly, 2007-2030-njy ýyllarda ýurdumyzyň nebiti gaýtadan işleýän kärhanalary nebitiň 398 million tonnasyny gaýtadan işläp. Şondan alynjak girdeji ABŞ-nyň 132,2 milliard dollaryna barabar bolar. Şol döwürde ýurdumyzda suwuklandyrylan gazyň 41 million tonnasy öndüriler, onuň 28,5 million tonnasy daşary ýurtlara iberiler. Şunda girdeji 10 milliard amerikan dollaryna deň bolar.

Halkara ähmiýetli taslamalar. Türkmenistanyň ýangyç senagatynyň geljegi uly. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly ýurdumyzda onuň baý gurlary bar. Şol sebäpli dünýäniň köp döwletleri Türkmenistandan nebit we tebigy gaz almaklyga isleg bildirýärler. Türkmen-Hytaý gepleşikleri esasynda, Özbegistanyň, Gazagystanyň üsti bilen, 2009-njy ýyldan başlap

Hytaýa ýylda 30 mlrd kub. metr tebigy gaz göýbermek meýilnamalaşdyrylýar. Owganystanyň, Pakistanyň üsti bilen Hindistana, Eýranyň üsti bilen Türkiýä we Günbatar Ýewropa tebigy gaz akdyrmak meselesi gün tertibinden aýrylanok.

Türkmenistan özüniň halkara energetika-strategiýasyna hut şu ýagdaýy nazara alyp gurýar, şol strategiýasyny maksady bolsa türkmen energetika çig malyny dünýä bazaryna durnukly we uzak möhletli esasyda çykarmak üçin turba geçirijileriň köp ugurly ulgamlaryny ösdürmekden ybatardyr. Şeýle strategiýa syýasy bähbitleri aramaga hem, hiç bir tagzym ýörelgelerine esaslanmaýar.

Häzirki wagtda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow XXI asyra mahsus täze ykdysady energetika gatnaşygynyň ugruny öňe sürýär. Ol Hazar ýakasyndan gidip, Türkmenistan-Gazagystan-Russiýa ugru boýunça türkmen mawy ýangyjyny dünýä çykarmaga niýetlenen düýpgöter täze başlangyçdyr.

Şeýlekikde, umumy bahasy 1 milliard dollar möçberindäki 500 km uzakjak Hazarýaka gaz geçirijisi gurlup ulanylmaga berilse, ugradylýan türkmen gazynyň ýyllyk möçberini ýene-de 20 mlrd kub metr artdyrmaga mümkinçilik döreýär.

Türkmenistan häzir tebigy gazyny uly ykdysady giňişlige çykrmak üçin ägirt uly taslamalary öňe sürýär. Diňe Hazarýaka däl, Türkmenistan-Hytaý, Türkmenistan – Owganystan-Pakistan-Hindistan hem-de türkmen gazyny ýewropa bazaryna çykarjak Hazarüsti gaz geçirijisiniň gurulmagynyň ähmiýeti uly bolar.

2009-njy ýylyň ahyrynda gurlup, işe başlan transmagistral Türkmenistan – Hytaý gaz geçirijisi Amyderýanyň sag kenaryndan başlap, Özbegistanyň we Gazagystanyň çäginde geçip, Hytaýyň uýgur awtonom etrabynda tamamlanýar.

Bu taslamany maliýeleşdirmek üçin 7,31 mlrd amerikan dolary harçlanyldy. Bu gaz geçirijisiniň umumy uzynlygy 7 müň kilometre golaý bolup, şonuň 188 km-i Türkmenistanyň çäginde geçýär.

Elektroenergetika. Elektroenergetika senagatyň esasy pudaklarynyň biridir we onuň kuwwaty ýurduň hajatlaryny kanagatlandyrmak we elektrik energiýasyny daşary ýurtlara çykarmak üçin ýeterlikdir.

2009-njy ýylda ýurdumyz boýunça 14,9 mlrd. kWt sagat elektrik energiýasy öndürildi. 2000-nji ýyl bilen deňeşdirilende onuň öndürilişi 1.5 esse artdy. Öndürilen elektrik energiýasynyň 4,3 mlrd kWt sagady senagatda, 2,2 mlrd kWt/s jemagat hojalygynda, 2,4 mlrd kWt sagady oba hojalygynda sarp edildi. Türkmenistanyň çäklerinden daşary göýberilen elektrik energiýasynyň möçberi 2,2 mlrd kwt sagada barabar boldy.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde elektrostansiýalaryň kuwwatlylygy 3106MWt ýetdi. Bu diňe bir ykdysadyýetiň ähli pudaklarynyň ösýän isleglerini doly üpjün etmän, eýsem elektroenergiýanyň eksportynyň göwrümini ymykly artdyrmaga mümkinçilik berýär. 1998-nji ýylda Seýdi-Daşoguz 500 kWt LEP-iniň gurulmagy we ulanylmaga berilmegi bilen Türkmenistanyň bitewi energetika ulgamynyň döremegi tamamlandy.

Elektroenergetika pudagynyň esasy tebigy gaz bilen işleýän ýylylyk elektrik stansiýalary düzýär. Häziriki wagtda ýurduň energetika ulgamynyň düzüminde 8 sany elektrik stansiýasy bar: Marynyň DES-i (döwlet elektrik stansiýasy), Aşgabadynyň DES – i, Abadanyň DES-i, Balkanabadynyň DES-i, Daşoguzynyň DES-i, Türkmenbaşynyň ÝEM-i-2 (ýylylyk elektrik merkezi), Türkmenabadynyň ÝEM-i, Seýdiniň ÝEM-i.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde elektrik energiýasyny öndürýän kärhanalaryň täzeden enjamlaşdyrylmagy we goşmaça kuwwatlyklarynyň oturdylmagy, täze ýokary woltly

geçirijileriň gurulmagy netijesinde, Türkmenistanyň energiýa ulgamynyň işiniň durnuklylygy we ygtybarlylygy ýokarlandy.

Abadan GES-niň döwürleýin döwrebaplaşdyrylmagy geçirildi. 1998-nji ýylda ilkinji gaztrubina blogy oturdyldy, netijede elektrostansiýanyň kuwwatlylygy 125MWt-den 248MWt-a; 2003-nji ýylda ikinji blok işe girizildi. Häzirki wagtda bu stansiýanyň kuwwatlylygy 371MWt-a ýetýär. Enjamlary бүтін dünýäde belli “Jeneral Elektrik” amerikan kompaniýasy oturttdy. Şu kompaniýa Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda 3 gaztrubinaly kuwwatly elektrostansiýany işe girizdi. Şol trubinalaryň umumy kuwwatlylygy 126,4MWt-a barabar, önürilen elektroenergiýanyň 50%-den gowragy şäheriň hajatlaryna gönükdirilýär. 2003-nji ýylda Balkanabat GES-inde amerikanyň “Jenaral Elektrik” kompaniýasy täze üç sany gaztrubina bloklary işe göýberdi. Olaryň umumy kuwwatlylygy 129,6 MWt, bu bolsa köne TES-iň kuwwatlylygyndan 3 esse ýokarydyr.

“Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin” baş ugry Milli maksatnamasynda ony ösdürmegi diňe bir ýurduň hajatlaryny doly kanagatlandyrmak derejesine çenli däl, eýsem Eýrana, Owganystana, Türkiýe, pakistana, Merkezi Aziýanyň täze garaşsyz döwletlerine elektroenergiýanyň eksportynyň göwrümini artdyrmak göz önünde tutulýar. Bu meseleleri çözmek üçin esas eýýäm elektroenergetika pudagynyň ösüşiniň häzirki döwründe goýuldy.

Elektrik energiýasyny ýurduň daşyna çykarmak maksady bilen Owganystanyň çäginde, soňra Pakistana çykmak maksadyny göz önünde tutup, kuwwatly ýokary woltly elektrik geçiriji liniýasy guruldy. Türkmenistanyň, Eýranyň we Turkiýanyň energiýa ulgamlaryny birleşdirýän elektrik geçiriji liniýa Eýranyň üstünden geçirildi. Häzir Eýrana we Turkiýa elektrik togunyň eksporty Balkanabat (Türkmenistan) –

Gonbad (Eýran) – Hoý – Başkala(Turkiýa) liniýasy boýunça berilýär.

Pudagyň mümkinçiliklerini doly ýerine ýetirmek üçin Türkmenistanda 2011-nji ýyla çenli elektrik energiýasynyň öndürmegiň baş meýilnamasy işlenilip düzüldi. Ol özüne Mary, Türkmenbaşy, Balkanabat, Aşgabat şäherlerinde hereket edýän stansiýalary döwrebaplaşdyrmagy we täzelerini gurmagy göz önünde tutýan uly taslamalary birleşdirýär. Munuň üçin 600 mln. amerikan dollary harçlanylýar.

Türkmenistanda elektroenergiýanyň öndürilişi ýakyn 3-4 ýylda uly ösüşe eýe bolýar. Şol wagtda pudagyň infrastrukturasyny iki sany täze elektrostansiýalar bilen – Aşgatada we Awazada doldurylýar (kuwwatlylygy 254MWt). Balkanabatdaky GES-iň hem kuwwatlylygy artar, şeýle hem sebitdäki iň uly elektrostansiýalaryň biri bolan Mary GES-iň kompleksleýin modernizasiýasy dowam etdirilýär. Bu bolsa türkmen energetilerine tok öndürmekde täze ýokary çäklere çykмага – 20 mlrd KWt sagatda, ýagny 2007 ýyldan rekord görkezijilerden 1/3 esse artmaga mümkinçilik berer.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň energetika pudagy öz ösüşinde kuwwatly impuls aldy, bu kesgitli faktlarda öz şöhlelenmesini aldy. Ýurtda 5 täze gaztrubinaly elektrik stansiýalary “Jeneral Elektrik” kompaniýasynyň enjamlary bilen guruldy. Onuň soňkysy geçen ýylyň güýzünde Daşoguzda açyldy, şonuň bilen birlikde Seýdi GES-niň we Mary GRES-niň önümçilik kuwwatlylyklary hem artdy. Bularyň hemmesi energiýany sarp etmegiň içerki hajatlarynyň köp bolmagy, şeýle hem ýyl-ýyldan onuň eksportynyň artmagy bilen baglanyşyklydyr.

Has takygy, Aşgabadynyň demirgazyk-gündogarynda gurulýan elektrostansiýasy paýtagtda elektrik energiýasyny bermegi artdyrmaga mümkinçilik berer, bu bolsa döreýän megapolisiň energoulgamynyň awariýasыз işlemegi üçin şert döreder. Edil şonuň ýaly Köpetdagynyň eteginde we Abadan

GES-i ýaly elektrostansiýalary bilen bir hatarda ol ýurduň baş şäherini 10 ýyl önünden elektrik energiýasy bilen ygtybarly üpjün etmäge ýardam eder.

Şeýle wezipe Awazadaky geljekki GES-e çözmek bellenilýär, bu ýerde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň inisiatiwasy bilen halkara ähmiýetli deňiz kurorty gurulýar. Sözüň gelişine görä aýtsak, bu ýurdumyzdaky nobatdaky 11-nji elektrostansiýadyr.

Balkanabat GES-iniň önümçilik kuwwatlylygyny artdyrmak barada aýdylanda bolsa, bu care Türkmenistanyň gübatorynda ýangyç-energetika toplumynyň täze senagat obýektlerini üznüksiz elektrik energiýasy bilen üznüksiz üpjün etmekligi ýola goýmagyň zerurlygyndan gelip çykýar. Pudagyň potensialyny ösdürmegiň bellenen sepgitleri türkmen elektrik energiýasynyň eksportynyň marşrutlarynyň köp ugurly sistemasyny döretmäge täze mümkinçilikleri açýar. 2007-nji ýylda Täjigistan biziň ýurdumyzda öndürilýän elektrik energiýasyny import edýän 4-nji döwlet boldy. Onuň 2 mlrd KWt sagada golaýy, şeýle hem Owganystana, Eýrana, Türkiýä iberildi. Häzirki wagtda eksport Türkmenistanda öndürilýän elektrtik energiýasynyň 12%-inden hem gowragy boldy. Geljekde energetikler elektrik togunyň eksport iberilişini has hem artdyrmagy meýilleşdirýärler, şonuň ýalyda diňe bir goňşy döwletlere däl, eýsem, has uzakdaky sebitlere: Pakistana we Günbatar Ýewropa. Pudagy ösdürmegiň ähmiýet berilýän ugry – elektrik üpjünliginiň häzirki zaman içerki sistemasyny döretmek, ilkinji nobatda ýurduň çalt ösýän ykdysady toplumynyň we paýtagtyň we sebitleriň durkuny üýtgetmegiň uly möçberli maksatnamalaryny ýerine ýetirmegi hasaba almagy esasynda. Meselem, Aşgabatda 18 podstansiýa gurmak we howa elektrik liniýalaryny kabel seti bilen çalyşmak bellenilýär.

2006-njy ýylyň ferwal aýynyň 13-ine döwletimiziň paýtagty Aşgabat şäheriniň eteginde täze ýylylyk

elektrostansiýasynyň dabaraly açylyşy boldy. Elektrostansiýanyň iki turbinasynyň kuwwaty 254MWt sagada deň. Bu desgalar uzynlygy 874 km bolan Mary – Aşgabat – Balkanabat 220 kW elektrik geçiriji ulgamyna birleşdirildi. Marydan gelyän täze elektrik köpri, halkalaýyn elektrik geçiriji ulgam, şäheriň günortasyndaky elektrik stansiýa we täze podstansiýalar elektrik energiýasynyň berilýän möçberini artdyrar. Şäheriň gurulýan täze böleginiň elektrik energiýasy ulgamynyň bökdençsiz işlemegi üçin oňaýly şertleri döreder. Energetikleriň hasaplamalaryna görä, Aşgabatda elektrik energiýasynyň sarp edilýän möçberi 2009-njy ýylyň ahyrynda 700 megabatta golaý bolar. Aşgabat şäheriniň we Ahal welaýatynyň elektrik üpjünçiligini gowulandyrmak maksady bilen “Türkmenenergo” döwlet elektroenergetika korporasiýasyna bellenilen kuwwaty 254 MWt bolan gaz turbinaly elektrik stansiýasynyň taslamasyny düzmek we ony ulanmaga doly taýýar edip gurmak barada halkara bäsleşiginiň tassyklan netijelerine laýyklykda goşulan baha üçin salgyt hasaba alynmanda umumy bahasy 120 mln ýewro bolan şertnamany baglaşmaga ygtyýar berildi. Bu elektrik stansiýasy 2010-njy ýylyň fewral aýynda ulanylmaga berildi.

Täze Aşgabat elektrik stansiýasynyň ygtybarly we ýokary öndürijilikli işini tehnologiýa desgalarynyň tutuş toplумы üpjün eder. Taslamada kuwwatly nasoslar bilen üpjün edilen dizel ýangyjyny geçiriji ulgamy, elektrik stansiýa çenli, şeýle hem onuň çäginde demir ýollaryny gurmak göz önünde tutulýar. Mundan başga-da, her haýsy dizel ýangyjynyň 5 müň kub metrini saklamak üçin niýetlenen çekekleriň ikisini ýerleşdirmek, ýangyjy demir ýol sisternalaryndan ätiýaçlykdaky çeklere akdyrmak üçin niýetlenen nasos stansiýasyny gurmak bellenildi. Täze energetika merkezleriniň bökdençsiz işlemegini, şeýle hem näsazlyga garşy awtomatiki ulgam, telemehaniki we telesignalizasiýa ulgamy, gyşyna bolsa howa filtrlriniň doňmagyna garşy ulgam üpjün eder.

§16. Himiýa senagat toplumy.

Himiýa senagatynyň pudaklaýyn we meýdan-çäk düzümi. Himiýa senagat toplumy Türkmenistanyň senagatynyň umumy önüminiň 1,2 % (2009 ý.) berýär. Bu senagat çig mallaryň görnüşlerine, öndürilýän önümlere, kärhanalaryň tilsimat aýratynlyklaryna baglylykda 5 sany pudaga bölünýär: 1. Dag himiýa senagaty; 2. Esasy himiýa; 3. Nebit himiýa senagaty; 4. Durmuş himiýa senagaty; 5. Derman himiýa senagaty. Bu pudaklaryň ýerleşşi, olaryň energiýa, çig mal, zähmet ätiýaçlyklary bilen üpjünçiligine, taýýar önümleriň ýerleşdirilişine we önümçilik gatnaşyklaryna baglydyr.

Türkmenistanda himiýa senagatynyň döremegi we ösüşi 1924-nji ýylda Garabogazda natriý sulfatynyň gazylyp alynmagy bilen baglydyr. Ol ýerde döwletimizde uly “Garabogazsulfat” kombinatynyň döredilmegi netijesinde natriý sulfaty, glauber duzy, epsomit, bişofit öndürilýär. 2008-nji ýylda “Garabogazsulfat” önümçilik birleşigi ýokary hilli natriý sulfatynyň 17,6 müň tonnasyny öndürdi. Balkan welaýatynda 2008-nji ýylda tehniki ýoduň 430 tonnasy öndürildi. Munuň özi 2005-nji ýyl bilen deňeşdirilende 104,4% ýokarydyr.

Dag himiýasy . Dag himiýa senagaty kükürdiň, kaliniň, nahar we daş duzlaryň dürli görnüşlerini gazyp alýan, hem-de gaýtadan işleýän kärhanalary özüne birleşdirýär. Türkmenistanyň çäklerinde ilkinji kükürt zawody 1928-nji ýylda akademik A.ÝE. Fersman tarapyndan ýolbaşçylyk edilen ekspedisiýanyň maslahat bermegi bilen Garagumyň jümmüşinde Derweze gurlup, 1961-nji ýyla çenli işledi. Geçen asyryň 30-njy ýyllarynda Magdanlyda (öňki Gowurdak) kükürt, Hazarda (Çelekende) ýod öndürýän ilkinji kärhanalar işläp başlady.

Dag himiýa senagatynyň ähmiýetli magdanlarynyň biri hem mineral duzlardyr. Gazylyp alynýan daş we nahar

duzlaryndan soda, hlor, aşgar, duz kislotasy öndürilýär. Daş duzy keramika, gön-deri, sabyn, metallurgiýa, elektroenergetika senagatlarynda, oba hojalygynda, medisnada giňden ulanylýar. 1895-nji ýyldan bäri Guwlymaýakda we Babahojada nahar duzy gazylyp alynypdyr. Nahar duzunyň baý gorlary Soltan Sanjarda, Ýeroýlanduzda, Garaşorda, Sarygamyşda, Uzboýuň gury hanalarynda, Köýten etrabynda (Öküzbolakda, Magdanlyda) bar.

Kaliý duzy oba hojalyk ekinleri üçin döküniň çig maly hökmünde ulanylýar. Onuň esasy gorlary Köýtendagda (Garlykda) Magdanlydan 35 kilometrlikde ýerleşýär. Bu ýerde örän kuwwatly kombinat gurmaklyk göz önüne tutulýar. Çig mala baý käniň binýadynda kaliý dökünlerini öndürýän täze senagat kärhanalarynyň döredilmegi ýurdumyzyň oňa bolan islegini doly üpjün eder. Ony daşary ýurtlara hem uly möçberlerde ibermäge-de mümkinçilik dörär.

Türkmenistanyň Ministrler kabinetiniň 2007-nji ýylyň Mart aýynda bolan soňky mejlisinde bu meselä aýratyn üns berildi.

Dag himiýa senagatynyň iri kärhanalarynyň biri S.A. Nyýazow adyndaky “Garabogazsulfat” önümçilik birleşigidir. Bu kärhana sulfat natriý, epsomit, bişofit, glauber duzlaryny öndürýär. Garaşsyzlyk ýyllaryndan başlap bu kärhanada “Ekstra” nahar duzuny, kaliý sulfatyny, magnini, granurirlenen natriý sulfatyny öndürmek ýola goýuldy.

“Guwlyduz” kombinaty ýurdumyzyň himiýa industriýasynyň möhüm pudaklarynyň biridir. Ol başga bir gymmatly önümi – dürli sortlardaky tehniki we nahar duzlaryny öndürmäge ýöriteleşdirilen. 2008-nji ýylda bu ýerde 29 müň tonnadan gowrak ýodlanan nahar duzy öndürildi. Munuň özi ýurdumyzyň ilatynyň bu önüme bolan islegini doly kanagatlandyrýar.

Türkmenistan öz ilatyny ýodlanan nahar duzy bilen mugt üpjün edýän dünýäde ýeke-täk döwletdir. Mälim bolşy ýaly, şol duzuň ýokary hili 2005-nji ýylda Bütündünýä saglygy goraýyş guramasynyň abraýly halkara güwänamasy bilen bellendi. Ykdysady we tehnologiýa mümkinçilikler dörese geljekde nahar duzundan kaustik we kalsinirlenen soda önümçiligini gurnap bolar.

Esasy himiýa önümçiligi. Tebigy gazy gaýtadan işläp, azot dökünlerini, sintetik ammiagy, suwuklandyrylan gazy, fosforitden superfosfat dökünlerini, arassa kükürtden kükürt kislotasyny öndürmeklige ýöriteleşen kärhanalar esasy himiýa senagatyna degişlidir.

Soýuz döwründe Türkmenistanyň oba hojalygynda pagtaçylygyň ösmegi bilen baglanyşykly Türkmenabat(öňki Çärjew) şäherinde 1960 –njy ýylda superfosfat zawody işläp başlady. Zawod 1968-nji ýyla çenli ekinler üçin peýdaly maddalary az bolan ýönekeý superfosfat dökünini öndürýärdi. 1968-nji ýyldan başlap zawod fiziki-himiki häsiýeti we ýokumly maddalaryň möçberi boýunça has oňat hilli ammonizirlenen superfosfat öndürmäge girişdi. Bu zawodda Magdanlydan getirilýän kükürtden kislota öndürilýärdi. Şeýlelikde zawod ammonizirlenen superfosfat dökünini, kükürt kislotasyny, florly alýuminini, tehniki kislorody, polietilen plýokasyny öndürip hojalygyň dürli pudaklaryna iberip başlady. Bu zawoda daşary döwletlerden çig mal getirmek üçin „Türkmenökün“ paýdarlar jemgyýetine 2007 –nji ýylyň ýanwary aýynda şertnamalar baglaşmaga rugsat edildi. Ýurdumyzda fosfor dökünlerini öndürmegiň infrastrukturasyny ösdürmegiň ýolunda bu möhüm ädim bolar.

Fosforitleriň ýerli gorlaryny özleşdirmek häzirki wagtda esasy meseleleriň biri bolup durýar. Fosfor dökünlerini öndürmegi artdyrmakda ýerli çig-mallara möhüm orun degişlidir. Olaryň kânleri, hususanda, Balkan welaýatynda

Tüwergyr meýdançasynnda we Lebap welaýatynyň Pitnek sebitinde ýüze çykaryldy. Geologiýa-gözleg işleriniň maglumatlaryny nazara alyp, şol känleriň gorralaryny tassyklamak boýunça işler dowam etdirilýär. Şeýle hem ýerli çig maly baýlaşdyrmagyň we gaýtadan işlemegiň tehnologiýasy işlenilip taýýarlanylýar. Hünärmenleriň pikiriçe, ýerli önümçiligi nebiti we tebigy gazy gaýtadan işlemegiň hasabyna fosfor dökünleriniň zerur komponenti bolan kükürt bilen üpjün etmek mümkindir. Mälim bolşy ýaly, Türkmenistanda nebitiň we gazyň ägirt uly gorrary bar. Türkmenbaşydaky Nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda kükürt öndürýän enjamyň gurulmagy bu ugurda ilkinji ädim boldy. Şol ýerden kükürt Türkmenabatdaky Türkmenistanyň Prezidenti S.Nyýazow adyndaky himiýa kärhanasyna gelýär we gaýtadan işlenilýär. Ilki kükürt kislotasy işlenilip, soň bolsa fosfor döküni öndürmekde ulanylýar. Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda ugurdaş nebit bilen gelýän tebigy gazyň hasabyna karbamid zawodyny gurmak niýet edilýär.

Oba hojalyk ekinlerini mineral dökün bilen üpjün etmek üçin Maryda 1976-njy ýylda azot dökünlerini öndürjek zawodyň gurluşygy başlanýar. Marynyň azot dökünlerini öndürýän zawody Mollaker ojagyndan gelýän tebigy gazy ulanýar. Her ýylda ortaça 13 müň tonna golaý dökün öndüripdir.

Häzirki wagtda bu zawodyň durkuny täzelemeklige girişilýär. Himiýa senagatynda hyzmatdaşlyk etmek boýunça Türkmenistan bilen Hytaý Halk Respublikasynyň arasynda hökümetara ylalaşygynyň çäklerinde Türkmenistanyň Energetika we senagat ministrliğinde Mary şäherinde kuwwaty her ýylda 400 müň tonna önüm öndürmäge barabar bolan karbamid zawodyny gurmak we “Maryazot” önümçilik birleşiginde hereket edýänönümçilik desgalarynyň durkuny özgertmek boýunça uly ylalaşyga gol çekildi. Şu maksat bilen

Hytaýyň işewür toparlarynyň wekilçilikli delegasiýasy Aşgabada gelip, ykdysady hyzmatdaşlygy berkitmäge we giňeltmäge gyzyklanma bildirdi. Uly möçberli taslama “CITIC GROUP” hytaý kompaniýasy tarapyndan amala aşyrylar. Ýlalaşyga laýyklykda işleri maliýeleşdirmegiň 90 % Hytaý Halk Respublikasynyň Hökümeti tarapyndan berlen ýeňillikli karz serişdeleriniň hasabyna, galan 10 % bolsa buýrujynyň hususy serişdeleriniň hasabyna amala aşyrylar. Buýrujy hökmünde ýapyk görnüşli “Türkmenökün” Paýdarlar jemgyýeti çykyş edýär. Şonda alnan karz pul taýyn önümi dünýä bazarynda ýerlemekden alnan girdejileriň hasabyna üzlüşiler. Hytaýly hünärmenler bu wajyp ähmiýetli desgadaky ähli işleri 3,5 ýyldan soň tamamlarlar. Hytaýly hyzmatdaşlar eýýäm bu şertnamany amala aşyrmak üçin 2007 –nji ýylyň başynda taýýarlyk işlerine girişdiler.

Häzirki wagtda ekinleriň hasyllylygyny artdyran dökünleriň çykarylyşyny artdyrmak “Türkmenökünhimiýa” Paýdarlar jemgyýetiniň işinde ileri tutulýan ugur bolup durýar. Şeýlelikde “Maryazot” önümçilik birleşiginiň ýanynda täze karbamid toplumy gurulýar. Bulardan başga-da häzirki wagtda hereket edýän önümçilikler we enjamlar bejerilip, döwrebaplaşdyrylandan soňra ammiak selitrasynyň çykarylýan möçberi ep-esli artdyrylar. Şeýlelikde, Türkmenistanyň himiýa senagaty täze önümçilik kuwwatlyklaryna eýe bolar. Ýurdumyzyň oba hojalygynyň ýokary hilli mineral dökünlere bolan islegi doly kanagatlandyrylar. Olary daşary ýurtlara çykarmak mümkinçiligi hem dörär.

Gepleşikleriň barşynda türkmen tarapy “CITIC GROUP” hytaý kompaniýasyny Lebap welaýatynda Garlyk şäherçesiniň golaýynda (Magdanlydan 35 kilometrlikde) önümçilik kuwwatlyklaryny gurmak boýunça yglan edilen halkara bäsleşigine gatnaşmaga çagyrdy. Bu teklibi uly gyzyklanma bilen kabul edip, hytaýly hünärmenler oňa ýakyn wagtlarda seretjekdiklerine ynandyrdylar.

Ýurdumyzyň ilatyny arassa agyz suwy bilen üpjün etmek maksady bilen, “Türkmen dökün himiýa” paýdarlar jemgyýetiniň kärhanalarynda – Türkmenabatdaky Türkmenistanyň Prezidenti S.A.Nyýazow adyndaky himiýa kärhanasynda we “Maryazot” önümçilik birleşiginde koagulyantyň täze görnüşi bolan demir sulfatyny öndürmek özleşdirildi. 2008–nji ýylda onuň 2 müň tonnadan gowragy öndürildi. Bu ýokary tehnologiýa preparata arassa agyz suwuny öndürýän täze zawodlarda we ýurdumyzyň beýleki senagat kärhanalarynda uly işleg bildirilýär.

2005 –nji ýylyň mart aýynyň 18 –inde Tejende kuwwaty 350 müň tonna deň bolan karbamid zawody işe girizildi. Bu zawodda ammiak we karbamid öndüriji, suwy himiki taýdan taýýarlamak, suw üpjünçilik we lagym toplumlary bar. Zawod doly güýjüne girende 800 –e golaý adam işlär. Bu kärhananyň işe girizilmegi bilen döwletimizde azot dökünleriniň ýetmezçiligi aradan aýrylýar. Dökün öndürmek üçin Mary welaýatyndan çykarylýan tebigy gaz çig mal bolup hyzmat edýär. Zawodyň öndürýän döküniniň hili ýokarydyr. Zawodda Garagum derýanyň suwy ulanylyp, öndürilýän buguň energiýasyny tygşytly ulanmagyň hasabyna elektrik energiýany işläp çykarmaklyk meýilnamalaşdyrylýar. Şu niýet bilen zawodyň ýanynda kuwwatlylygy 18 MWT sagat bolan ýörüte elektrostansiýa gurlup, ol bir ýylda 144 müň MWT sagat elektrik energiýasyny öndürer. Bu öndürilýän elektroenergiýa zawodyň işlegini doly kanagatlandyryp, oňa özbaşdak işlemäge mümkinçilik berýär. 2008-nji ýylda ýurdumyzyň himiýa industriýasynyň bu uly kärhanasy düzümde 46,2 % azot bolan, ýokary derejede konsentrirlenen karbamid döküniniň 318 müň tonnasyny öndürdi. Ol özüniň taslama kuwwatynyň 91 %-e deň. Dünýä tejribesiniň görkezişi ýaly, täze kärhana adaty işe girizilenden soň 2-3 ýylyň dowamynda taslama kuwwatyna ýetýär. 2009-njy ýylda „Türkmenkarbamid“ bir ýylda 350 müň tonna dökün öndürer we doly taslama

kuwwatyna ýeter. Türkmenbaşy şäherindäki nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda nebit arassalananda emele gelýän ugurdaş gazy peýdalanmak arkaly täze karbamid dökünini önürýän zawody gurmak niýet edilýär. Tejendäki karbamid zawodyň ýanynda ýene-de bir karbamid zawody gurmaklyk göz önünde tutulýar. Şu meýilnamalar durmuşa ornaşdyrylsa döwletimiziň oba zähmetkeşleriniň azot dökünine bolan islegi doly kanagatlandyrylar. Ony dünýä bazaryna çykarmaklyga mümkinçilik dörär.

Häzirki wagtda himiýa industriýasynyň esasy himiýa kärhanalary çalt ösýär. Ykdysadyýetiň bu pudagynyň geljegi uly. Ol sazlaşykly ösýän pudaklarynyň biridir. Mysal üçin, 2009 –njy ýylda Türkmenistanyň Energetika we senagat ministrliginiň „Türkmenökün“ paýdarlar jemgyýetiniň kärhanalarynda tütüşlygyna alnanda 764 müň tonnadan gowrak mineral dökünler öndürildi. Bu 2005-nji ýyldaka garanyňda 17,4 % köpdür. Olaryň 587 müň tonnasy azot, 177 müň tonnasyndan gowragy fosfor dökünleridir. 2000 –nji ýylda bolsa jemi 100 müň tonna golaý mineral dökün öndürilipdi.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde Magdanlyda kebsirleýiş elektrodларыny çykarýan zawod işe girizildi. Bu ýerde küzegärçilik, bezeg daşларыny ýasamak, kalsiý-karbidini, heki öndürmek hem ýola goýulan. Bu şäherde ýakyn ýyllarda kalsinirlen we kaustik soda, reňkleýji maddalary öndürmeklik göz önüne tutulýar. Balkanabatda, Hazarda, Monjuklyda ýod-brom senagat-kärhanalary bar. 2008-nji ýylda tehniki ýoduň 430 tonna golaýy öndürildi.

Nebit-himiýasy. Nebit arassalaýan zawodlarymyzda geljekde sintetiki smola öndürmeklik ýola goýulsa, ondan sintetiki süýümi öndürmek mümkin. Döwletimizde dokma senagatynyň ösýänligi sebäpli, geljekde pagta süýümi bilen sintetiki süýümi garyp has çeyе we berk matalary öndürmek bolar. Şu aýdylanlardan ugur alyp Türkmenbaşy we Seydi nebit

arassalaýjy zawodlaryň geljegi has hem uly. Ol zawodlarda nebit we ugurdaş tebigy gazdan dürli himiki önümleri öndürüp boljak.

Durmuş-himiýasy kärhanasy(zawody) Aşgabatda ýerleşýär. Bu ýerde plastmassadan gap-çanaklary, öýde ulanylýan enjamlary, polietilen önümleri öndürilýär. Plastmassa gap-çanaklary Aşgabat nebit maşyn gurluşyk zawody hem

taýýarlaýar. Ahal welaýatynyň Ruhabat etrabynda häzirki zaman enjamlar bilen enjamlaşdyrylan polipropilen plýonkasyny öndürýän zawodyň gurluşygy häzir işläp duran turba zawodyň ýanynda gurmak göz önüne tutulýar. Yyllyk kuwwatlylygy 21 müň tonna polipropilen plýonkasyny öndürer. Zawodyň gurluşygy Fransiýanyň DMT kompaniýasy tarapyndan amala aşyrylýar. Ol 2008 –nji ýylyň sentýabr aýynda işe giriziler. Bu zawod üçin çig maly Türkmenbaşydaky nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynyň polipropilen önümleri ulanylar.

Türkmenistanyň derman-himiýa senagaty ýaş pudak hasaplanýar. Ýurdumyz dürli dermanlary ýasamak üçin gerek bolan ösümlüklere örän baýdyr. Derman-himiýa senagatynyň ilkinji pudagy Aşgabatdaky Farmasewtika zawody hasaplanýar. Bu zawodda medisnada köp ulanylýan dürli dermanlar ýasalýar. 1997-nji ýylda “Türkmenderman” döwlet ylmy-önümçilik birleşigi bilen Hindistanyň “Ajanta farm LTD” firmasy tarpyndan uly farmasewtika zawody Aşgabatda guruldy we ulanmaga berildi. Bu zawod ilkinji türkmen-hindi kärhanasy hasaplanýar. Zawodda ýerli çig mallardan analgetikler, antibiotikler, spazmalitikler we her hili dermanlar ýasalýar. Ýakyn ýyllarda medisina enjamlaryny öndürmek işi hem göz önüne tutulýar.

Türkmenabatdaky buýan köki zawodynda dermanlyk buýan toşaby öndürilýär. Geljekde bu ýerde dürli dermanlary öndürmek hem meýilleşdirilýär.

Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligiň “Türkmendermansenagat” önümçilik birleşiginiň düzümine girýän “Saglyk” derman zawody, “Tenekar”, “Türkmenderman Ajanta Farma Limited” bilelikdäki türkmen-hindi kärhanasy we S.A.Nyýazow adyndaky “Buýan” agrosenagat toplумы ýaly iri kärhanalar bar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhammedow ýaňy-ýakynda buýan köküniň ekstratyny taýýarlamak boýunça täze zawodyň gurulmagy barada görkezme berdi. Ýakyn wagtlarda Türkmenabat şäherinde şol zawodyň gurluşygyna girişiler.

Buýan köküne il içinde “Altyn kök” diýilýär. Ony medisnada dürli derman ýasamakda ulanýarlar. Ondan başgada ony azyk, metallurgiýa, boýag senagat pudaklarynda hem peýdalanýarlar. Buýan köküniň ajaýyp şypa beriji häsiýetleriniň baryp gadym eýýämlardan bäri mälim bolandygyny bellemek ýerliklidir. Mysal üçin, hytaý we tibet lukmançylygynda bu ösümligi meşhur ženşene deňäpdirler. Buýan sagaldyş serişdeleriniň ählisiniň diýen ýaly düzümine giripdir. Adamzadyň köp kesellerden saplanmagynda giňden ulanylypdyr. Amyderýanyň ýakasynda buýan köküni taýýarlamak boýunça dünýäde iň uly önümçilik kärhanasy ýerleşýär. 2008-nji ýylda Türkmenabatdaky “Buýan” oba hojalyk senagat toplумы 4,5 müň tonna guradylan we ykjam bogulan buýan köküni taýýarladylar.

Ýyllyk kuwwatlylygy 1000 tonna ekstrat öndürmäge barabar bolan zawodyň işe girizilmegi bilen buýan köküniň gaýtadan işlenişiniň möçberi üç esse artar. Munuň özi içerkil bazaryň isleglerini doly kanagatlandyrar. Dünýä bazarynda barha artýan islegden peýdalanýan derman serişdeleriniň

eksportunyň möçberlerini hem ep-esli artdyrmaga mümkinçilik berer.

Ýurdumyzyň derman serişdeleri senagatynyň baş kärhanasy bolan “Saglyk” zawodynyň önümleri dünýäniň iň gowy ugurdaş serişdeleri bilen mynasyp bäsleşip bilýär. Türkmenistanlylar ýurdumyzyň dermanhana ulgamynyň üsti bilen ýaýradylýan we dermanlyk otlaryň dürli görnüşlerinden: waleriana, kalendula, dodakgüllü, itburun ýaly ösümlüklerden taýýarlanan şireleri dermanhanalarda satylýar. Dümewiň garşysyna netijeli serişde bolup hyzmat edýän, aýratyn hem gys möwsümünde uly islegden peýdalanylýan sarymsak şiresine we beýleki köp sanly ösümlüklerden taýýarlanylýan derman serişdelerine indi mätäçlik ýok. Olaryň sagaldyş häsiýetleri geçmişiň beýik alymlarynyň we tebipleriniň işlerinde jikme-jik beýan edilipdir. Häzir zawodda täze derman serişdeleri- çerbiýe şiresini synagdan geçirmek we öndürmek ýola goýuldy. Ol bokurdak agyrysynyň garşysyna ajaýyp serişde bolup hyzmat edýär.

Dürli medikamentleri, fotosuratlary, himiki reagentleri, sintetiki kauçugy öndürmekde tehniki ýod dünýäniň ösen döwletleriniň cenagat kärhanalary üçin zerur çig mal hasaplanýar. Ýoduň we bromyň Türkmenistanda baý gorlary bar. Nebitdag-Monjukly, Boýadag we Çeleken ýyly ýod-brom suwly ýataklarynyň hasabyna Balkanabat we Hazar zawodlary 2008 –nji ýylda 320 tonna önüm öndürdiler. 2010 – ngy ýylda onuň möçberini 360 tonna ýetirmek göz önüne tutulýar.

Täze himiýa senagat pudaklary. Türkmenistanda täze himiýa senagat pudaklarynyň döremegi geljekde onuň organiki sintez toplumynyň döredilmegine mümkinçilik berýär. Türkmenbaşy şäherindäki nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda öndürilýän polipropilen dänejikleri Ruhabat şäherçesiniň turba zowodynda ondan dürli turbalar ýasalýar. Öň belläp geçişimiz

ýaly, bu ýerde polietilen plýönkasyny öndürýän zawod hem gurulýar. Onuň esasynda geljekde plastmassa önümçiligini ýola göýüp bolar.

Sellýuloza-kagyz önümçiligi. Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň tagallasy bilen, 2004-nji ýylyň maý aýynyň 21-nde Ahal welaýatynyň Ýaşlyk şäherçesinde Türkmenistanyň Kagyz önümçilik toplумы işlap başlady. Bu toplумыň işe girizilmegi bilen döwletimizde senagatyň täze pudagy “Kagyz-sellýuloza” senagaty emele geldi. Onuň Turkmenistan döwletimiz üçin ähmiýetini ilkinji Prezidentimiz şeýle belleýär: -“Dünýä derejesindäki, ýokary hilli kagyz öndürjek toplum Garaşsyzlygymyzyň şirin miweleriniň biri bolmak bilen, ata Watanymyzyň ykdysady kuwwatyny, halkymyzyň ruhy baýlygyny artdyrar. Goý, bu toplумыň önümleri medeniýet we metbugat işgärlerimizň, ýazyjy-şahyrlarymyzyň ylhamyny joşduryp, halkymyzyň ata Watana söýgüsini artdyrsyn, abadançylygymyzy pugtalandyrmaga hyzmat etsin!”. Kagyz önümçilik toplumynyň gurluşygyny we binagärçilik bezeglerini “GAP Insaat Ýatýrym we Dyş Tijariýet A.Ş.” türk firmasynyň hünärmenleri tarapyndan amala aşyryldy. Toplумыň önümçiliginde Awstriýadan, Germaniýadan, Fransiýadan, Italiýadan we Hindistandan getirilen häzirki zaman enjamlary oturdylypdyr. Oturdylan enjamlar häzirki döwrüň iň kämil enjamlary bolup, ähli işler kompýuterler arkaly dolandyrylýar. Toplumda işlejek hünärmenler, kärhana gurulýarka Türkiýada okadylypdyr. Önümçilik ekologik taýdan arassa hasaplanýar. Çig mal bolup topluma bugdaý samany hem-de pagta linti hyzmat edýär. Toplum ýylda 30 müň tonna kagyz öndürüp döwletimiziň kagyz bolan islegini doly ödeýär. Kärhana ofset kagyzlaryny, gaplama kagyzlaryny, durmuşda ulanylýan kagyzlaryň dürli görnüşlerini öndürýär.

Himiýa önümçiligi we daşky gursawy goramak meselesi. Ýurdumyzda tebigaty goramaklyga döwlet

derejesinde uly üns berilýär. Önki gurlan zawodlaryň, fabrikleriň durkuny täzelemeklige, täze gurulýanlarynyň arassaçylyk babatda dünýä ülnüne laýyk gelmegine ilkinji nobatda seredilýär. Bu ugurda döwlet möçberinde ylmy we tejribe ekspertleri işleýär. Ekspert agzalary guruljak projéktleri gözden geçirenlerinden we kärhananyň ekologik taýdan arassadygyna doly göz ýetirenlerinden soňra gurluşyga rugsat edilýär. Diýmek, diňe bir himiýa önümçiliginde däl, eýsem dürli senagat kärhanalary gurlanda-da ekologik taýdan arassalygyna göz ýetirilmese gurluşyk başlanmaýar.

§17. Türkmenistanyň metal işläp bejerýän we maşyngurluşygy senagaty

Türkmenistanda metal eretmekligiň özboluşly taryhy bar. Ata-babalarymyz 8-7 müň ýyl biziň eýýämimizdan öň mis, 7-6 müň ýyl ozal – gurşun, 6 müň ýyl öň – altyn, kümüş, 3 müň ýyl ozal – galaýy, sink, bürünç, 2 mün ýyl ozal demir magdanlaryndan her hili hojalyk (ekerançylyk we aw awlamak) gurallaryny, uruş üçin ýaraglary, dürli şaý-sepleri ýasamak bilen meşgullanypdyrlar. Şol gurallary, ýaraglary ýasamak üçin ussahanalaryň, jaýlaryň bolandygyny taryhy we arheologiki maglumatlar subut edýärler. Mary welaýatynda Goňurdepe şäherinden, Ahal welaýatynyň çäginde Göksüýriden, Änewden tapylan demir eredilen peçleriň, ussahanalaryň galyndylary biziň aýdanymyza şaýatlyk edýär.

Geçmişin bürünç, mis, demir eýýamlarynda metallary, esasanam, demir eredip, metallurgiýa senedini ýola goýup, dürli oba hojalyk gurallaryny ýasapdyrlar. Söweş esbaplainy, bezeg şaý-seplerini ýasap bejermekde türkmen ussalarynyň Ýewropa ýurtlaryndaky kärdeşlerinden has öňde bolandygy arheologiýa gazuw-agtaryş maglumatlaryndan bellidir. Metallary eretmek, galyplara guýmak işinde oda çydamly toýun ojaklary ulanypdyrlar. Gyzgynlygy münlerçe gradusa

ýetýän, güýçli howry emele getirmek üçin bolsa gandymdan taýýarlanan kömür ulanylypdyr. Garagum çölüniň bol biten gyrymsy agajy bolan gandym özüniň çeyje jygar gatlygy, dykzlygy, tyg ötmeyän berkligi bilen ähli özge daragtlardan tapawutlanýar. Türkmen äheňirleri(demirçi ussalary) çöle çykyp sazak, sözen, esasanam jygar gandymlyary ýygyp, üýşürüp çukur gazyp, içine gandymy örüp otlar ekenler. Gandym ody tutaşyp, köz bolup ýetjek derejesine baryp howurlanyp çoglanda onuň üstüni çäge bilen gömüpdirlir. Howasyny bermän söndüripdirler. Howry-közi mazaly öçüp sowansoň üstüni açyp kömre öwrülen kesindileri bölek-bölekläp halta salypdyrlar. Müňlerçe graduslyk gyzgynlygy döredýän şeýle ýokary hilli türkmen kömrüniň islegi, hyrydary köp bolupdyr, gandym kömri goňşy ýurtlara äkidilip ýokary bahadan ýerlenipdir.

Köp alymlaryň ýazmagyna görä, metallurgiýanyň (metal eretmekligiň) ilkinji dörän merkezi Orta Aziýa bolup, soňra Eýrana, Kiçi Aziýa, Kawkaza, Hindistana, Ortaýer deňiz kenaryna we Ýewropa döwletlerine ýaýrapdyr. Änewde ýaşan ata-babalarymyz biziň eýýamimizdan öň 5-2 müň ýyllyklarda mis metaly eretmäni, taplamany, ony myşýak bilen goşup, soňra galaýy bilen eredip бүрүнч ýasamany başarypdyrlar. Myşýak goşulan бүрүнч metaly Orta Aziýada (şol sanda Türkmenistan) ekerançylyk, ýurduny goramak, binagärlik işlerinde giňden ulanylypdyr.

Demir eredýän we metal işläp bejerýän kärhanalar. Patyşa Russiýasy we Sowet häkimeti ýyllary içinde Türkmenistanda demir ýollaryň geçirilmegi bilen baglanyşykly Serdar(öňki Gyzylarbat) şäherinde ilkinji demir ýol wagonlary abatlaýan kärhana döredildi. Soňra sowet başýyllyklary döwründe giňeldildi. Türkmenbaşyda(öňki Krasnowodsk), Aşgabatda, Maryda iri parowoz depolary we ussahanalary işe girizilipdir. Aşgabatda kiçeňräk mehaniki zawod-ussahananyň esasynda Türkmenistana hyzmat eder ýaly metal işläp bejerýän

„Krasnyý metallist“ (häzirki „Demir“) zawody 1925 –nji ýylda işläp başlapdyr. Zawod häzir demir krowatlary, peçleri, demir gözenekleri, mekdepler, çagalar baglary üçin esasy durky demirden bolan stol-otyrgyçlary öndürýär. Aşgabadynyň gemir we Marynyň maşyn gurluşyk zawody alýumin gatysykly çöýün gazanlary, çay gaýnadylyan kündeňler we dürli önümleri içki bazarlara çykarýarlar. Türkmenistanda ýeňil, ýük çekiji we dürli awtoulaglaryň sanynyň köpelmegi bilen ähli welaýat, hem-de etrap merkezlerinde olary abatlaýan ussahanalar, awtoremont zawodlar dürli maşynlary, öý hojalyk gurallaryny abatlaýarlar.

Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllaryndan başlap, bu pudagyň ösdürilmegine uly üns berildi. Maşyn gurluşyk we metal işleýän senagat kärhanalary döwletiň hojalyk kärhanalarynyň we hususy hojalyklaryň islegini kanagatlandyrmagy amala aşyryp başladylar.

Maşygurluşygy senagat pudagy. 1995-nji ýylda Türkmenistanyň Energetika we senagat ministrliginiň düzüminde “Türkmenmaşygurluşyk” konserni döredildi. Oňa döwletimizdäki has iri maşyn gurluşyk we metal işleýän senagat kärhanalary birikdirildi. Konserniň maşyn gurluşyk zawodlary elektrik geçiriji ulgamlaryň polat ugolniklerden edilen daýanç sütünlerini, kabel we elektrotehniki önümleri, Türkmenbaşy, Seýdi, Abadan, Mary elektrostansiýalary üçin gerekli enjamlary öndürýärler. Nebitgaz senagaty üçin gerek bolan 3-50 kub metr nebit saklaýjy çanlary, 25-40 kub metr göwrümlü bitum erediji polat gaplary, toýun palçygy garyjy we sirkulýasiýa ulgamlaryna gerekli enjamlary, tigirli we tigirsiz wagon-öýleri ýasaýarlar.

Maşygurluşygy we metal işleýän senagat toplumynyň esasy kärhanalary Aşgabat we Mary şäherlerinde ýerleşýärler. Aşgabadynyň “Neftemaş” zawody Sowet ýyllarynda nebit arassalaýjy zawodlar üçin diametri 6 metre çenli

wentilýatorlary öndürýärdi. Ol wentilýatorlaryň gerek enjamlary Soýuzyň dürli şäherlerinden getirilýärdi. Taýýar önüm Özara Ykdysady Kömek sowetiniň şertnamalaryna baglylykda ösýän we käbir sosialistik döwletlere göýberilýärdi. Döwletimiz garaşsyzlygyny alandan soň ol ykdysady gatnaşyklar kesildi. Çig-mal gelmesi galdy. Şol sebäpli zawod garaşsyzlyk ýyllarynda nebit önümlerini saklamak üçin gaplary, gaz plitalaryny, gazanlary, plastmassa gap-gaçlary, laý-beton garyndylaryny bulaýan enjamlary öndürýär.

Aşgabatdan 30 km demirgazykda Owadandepede Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýoluna golaý demir zawody gurlup, 2007 –nji ýylda ulanylmaga berildi. Zawod 2,5 gektar meýdany eýeläp, onda demir erediji, demir guýujy, dürli galyňlykdaky armaturalary we inlilikdäki ugolnikleri öndüriji bölümleri işleýär. Zawod ýylda 160 müň tonna metal öndürmeklige niýetlenen.

Aşgabadyň azyk maşyn gurluşyk zawody hamyr ýugurýan, krem garyndysyny bulaýan maşynlary we pagta zawodlary, gurluşyk kombinatlary, hem-de beýleki senagat kärhanalary üçin gerekli enjamlary ýasaýar.

Aşgabadyň "Türkmenkabel" zawody elektrik geçiriji simleri, ýagtylyk beriji tehniki enjamlary, reduktorlary öndürýär, olary ýurduň içine we daşyna çykarýar.

Marynyň maşyn gurluşyk zawody oba we suw hojalygynda, elektrostansiýalarda ulanylýan dürli göwrümlü suw sorujylary(nasoslary) ýasaýar. Zawod ýakynda Ýekaterinburg şäherinden göwrümi 6 tonna polat we çöýün eredýän peji aldy. Bu peç sagatda 6300 kub metr suwy çykaryp bilýän suw sorujyny ýasamak üçin niýetlenen. Ukrainanyň Harkow stanok gurluşygy zawodyndan togalak diametri 560 mm, uzynlygy 4000 mm çenli togalak polady ýülmäp bilýän stanok satyn alnyp oturdylypdyr. Bu kärhanada geljekde sement zawodynyň peçlerinde daş owradyjy 100 tonna çenli

polat şarlaryny ýasamak göz önüne tutulýar. Agregat zawody ýer sürmek, gazmak, çil çekmek üçin dürli gurallary öndürýär. Maryda dürli kysymly maşynlary abatlaýyş kärhanalar hem bar. Marynyň maşyn gurluşyk, Türkmenabadyň “Agromaş”, Aşgabadyň azyk maşyn gurluşyk zawodlary üçin Sankt-Peterburgdan metalyň düzümini barlaýan häzirkizaman spektrometr ДФС-71 satyn alyndy. Bu gerekli gurallary ýasalanda metalyň hilini barlamak üçin gerek.

Türkmenabat şäherindäki “Agromaş” zawody öňki tejribe eksperimental abatlaýyş zawodyň esasynda döredilip, awtomobil we traktor dwigatellerini, traktor teleskalaryny abatlaýar. Bede gysyjy enjamlary, turbalary bölýän stanoklary öndürýär. Bu şäherdäki Tejribe abatlaýyş-mehaniki zawody dürli kysymly ekskowatorlary remont edýär. Bu ýerde kiçi metallurgiýa peçleri ulanylyp, çöýün, polat eretmek we olardan gerekli enjamlary, şaýlary ýasamak ýola goýulan.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenabatda gurlan maşyn gurluşyk kärhanalarynyň biri hem elektron bloklar zawodydyr. Bu ýerde transformatorlar, magnit geçirijiler öndürilýär. Zawodda elektron sagatlary ýygnamak hem özleşdirilen.

Türkmenabadyň ýol-gurluşyk maşyn abatlaýyş zawody, Russiýa federasiýasynyň Perm şäherindäki “Motostroitel” önümçilik birleşiginiň “Kaskad” atly iri maşyn gurluşyk zawody bilen bilelikde uniwersal motobloklary ýasaýar. Türkmenabadyň “Kristal” zawodynda häzirki zaman tilsimatlaryny ulanyp gymmat bahaly daşlardan we altynan bezeg şaý-seplerini öndürmek işi ýola goýuldy. Bu zawodda almaz timarlamak işi hem amala aşyrylýar.

Döwletimizde ilkinji pribor zawody Seýdi şäherinde gurulýar. Zawodyň gurluşygy Türkmenabatdaky „Geofizikpribor“ kiçi kärhanasynyň binýadynda amala aşyrylýar. Mundan başga-da, pribor gurluşygynyň täze merkezi Mary welaýatynyň Saparmyrat Türkmenbaşy şäherçesinde

döredildi. Ol ýerde elektrik şçýotçikleri ýasalyar. Bu ýerde 1996-njy ýylda metallurgiýa zawody hem gurludy.

Ukrainanyň Lugansk şäheriniň "Energiýa" önümçilik birleşigi bilen bilelikde Daşoguz şäherinde turba ýüwürdişi (prokat) zawody guruldy. Daşogzyň motor-abatlaýyş zawodynda meýdanlara mineral dökünleri sepiji enjamlaryň ilkinji tapgyry taýýarlanylady. Ýerli oýlap tapyjylar şeýle täzelikleriň ençemesini döretdiler. Olaryň köpüsi önümçilige ornaşdyryldy we kärhana oňat girdeji getirýär.

Balkan welaýatynyň Serdar etrabyndaky ylmy-inžener söwda birleşigi däne we gök ekinlerini ekmek boýunça enjamlary öndürýär we synagdan geçirýär. Bu şäherde wagon-abatlaýyş işi ýola goýlan. Teplowozlar, ýük we ýolagçy daşýan ulaglar Aşgabatda, Maryda, Türkmenabatda, Daşoguzda abatlanýlar.

Häzirki wagtda Ruhabat etrabynda turba zawody işleýär. Häzirki zamanyň talaplaryna laýyk gelýän bu kärhana bir ýylda 10 müň kilometrdan gowrak dürli diametrli turbalary öndürmäge niýetlenendir. Zawody Türkiýäniň „Erku“ firmasy amala aşyrdy. Zawod polietilen, polipropilen, aýna süýümlü we içinden polat sim geçýän termoplastik turbalary öndürýär. Zawodda öndürilen önümler döwletimiziň hojalygynyň dürli pudaklarynda ulanylýar. Ýurdymyzda ilkinji sapar öndürilýän polietilen turbalar ekerançylykda suwy has tygşyly ulanmaga mümkinçilik berer. Türkmenistany bagy-bossanlyga öwürmek syýasatyny amala aşyrmakda we ekilýän tokaý agaçlary, miweli baglary damja usuly bilen suwarmakda polietilen, hem-de beýleki turbalar giňden ulanylýar.

Umuman, Türkmenistanyň maşyn gurluşyk we metal işleýän kärhanalary birinji nobatda, döwletiň içki isleglerini kanagatlandyrmak üçin niýetlenen. Ýöne ýakyn ýyllarda käbir maşyn gurluşyk önümleri dünýä bazaryna hem çykarylýar diýip umyt edýäris.

§18. Gurluşyk toplumy

Türkmenistanyň ähli welaýatlary gurluşyk çig mallara baý. Döwletimizde gurluşuga gerek bolan dürli çig mal ätiýaçlyklarynyň (sement öndürmek üçin daslara, heke, çagyl daşa, toýuna, gurluşyk we aýna çägesine) baý gorlary boýunça Balkan, Ahal, Mary, Lebap welaýatlary tapawutlanýarlar. Bular bilen deňeşdirende Daşoguz welaýaty dag daşlaryna(çagyla) garyp. Gurluşyga degişli galan çig mallar bu welaýatda hem bar.

Türkmenistan garaşsyzlygyny alandan soňra ykdysadyýetini ösdürmek üçin gurluşyk işlerine uly orun bermeli boldy. Türkmenistanda Soýuz döwründe gurluşyk işleri örän haýal gidýärdi. Olary maliýeleşdirmek Merkezden çözülýärdi. Döwletimiz bazar ykdysadyýetine geçip başlandan gurluşyk işlerini ýaýbaňlandyrmaklyga uly üns berildi. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda Aşgabatda we welaýat merkezlerinde medeniýet(myhmanhanalar, teatrlar, hassahanalar), senagat(dokma, azyk, nebit-himiýa, maşyn gurluşyk, metallurgiýa we beýlekiler) ymaratlaryň gurluşygy giňden ýaýbaňlandyryldy.

Etrap merkezlerinde azyk senagaty(däne üweýän degirmenler, çörek zawodlary, däne saklanylýan ammarlar) gurlup başlandy. Umuman alanda Türkmenistanyň ähli etraplarynda, welaýat merkezlerinde gurluşyk işleriniň ähmiýeti artyp başlady. Bu işler şu günki günlerde hem dowam edýär. Şeýlelikde, Türkmenistanyň meýdan-çägi uly gurluşyk meýdançasyna öwrüldi.

Aşgabatda we döwletimiziň beýleki şäherlerinde wagtlaýyn we tertipsiz gurlan jaýlar köpdi. Aşgabat şäherinde ol jaýlar 1948 –nji ýylda ýer yranmasyndan soňky gurlan jaýlardy. Ol jaýlarda ýaşaýyş şertleri ýaramazdy. Suw we lagym ulgamlary, belli-bir köçeleri hem ýokdy. Şol sebäpli Aşgabatda we beýleki şäherlerde köne wagtlaýyn jaýlaryň

ýerine täze häzirki zaman jaýlary gurmaly diýlen netijä gelindi. Köne jaýlaryň ýerinde zawod-fabrikler we beýik, daşlary mermer bilen örtülen täze ymaratlar guruldy. Ýollar giňeldildi, olarda ikitaraplaýyn hereketler başlandy. Täze çüwdürimler guruldy. Taryhy şahslaryň ýadygärlikleri dikeldildi. Umuman dünýä ülnüne laýyk gelýän ymaratlar dikeldildi.

Gurluşyk toplumy ýerine ýetirýän işi boýunça 3 sany uly pudaga: 1. Gurluşyk üçin çig mallary öndürýän; 2. Gurluşyk alyp barýan kärhanalara; 3. Gurluşyga hyzmat edýän kärhanalara bölünýär. Bu pudaklaryň hemmesi biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Gurluşyk işlerini bellenen wagtynda alyp barmak, onuň özüne düşýän gymmatyny arzanlatmak, çig mallaryň hiline we golaý ýerleşýänligine baglydyr. Gurluşyk işleri – çig mallaryň gazylyp alnyşyna we olaryň gurluşyk binalary gurmak üçin gerekli önümleriň taýýarlanylýşyna, hem-de olaryň hiline bagly bolýar. Şol sebäpli, gurluşyk işlerini alyp barmak üçin taýýar önümleri öndürýän birnäçe pudaklar: 1. Sement önümçiligi; 2. Demir-beton we demir-beton konstruksiýalaryny öndürýän kärhanalar; 3. Taýýar beton diwarlary we içki diwarlary gurar ýaly hekden, gipsden edilýän taýýar bloklar; 4. Diwaryň ýüzüni örtmek üçin bezeg plitalary öndürýän; 5. Asbestsement önümleri öndürýän kärhanalar; 6. Tebigy daşlary, çagyly, çägäni, toýuny, hek daşyny, heki gazyp alýan önümçilik; 7. Aýna önümçiligi; 8. Agaçdan we metaldan aýna-gapylary ýasaýan; 9. Farfor-faýans senagat kärhanalary işleýärler.

Sement önümçiligi. Bütündünýäde, şol sanda döwletimizde-de gurluşyk işlerini alyp barmak üçin iň gerekli çig mal sement hasaplanýar. 1940-njy ýylda Büzmeýinde(häzirki Abadan) sement zawodynyň gurluşygyna başlanylýp, uruşdan soň 1950-nji ýylyň aýagynda işe başlady. Garaşsyzlyk ýyllarynda sement zawodynyň durkuny täzelemek zerur bolup durýardy. Şol sebäpli bu zawod Kelete demir ýol duralgasynyň günortasyna, Köpetdag etegine baý çig mal

çeşmesine ýakynlaşdyryldy. 2005 –nji ýylda işläp başlan Keletäniň sement zawody Merkezi Aziýada tapawutlanýan uly kärhanadyr. Onuň häzirkiki kuwwaty ýylda 1 million tonna semende barabardyr. Onuň önümçiligi entek giňeldilýär. Zawodda semendiň 400, 500, 600 belgili görnüşleri öndürilýär. 2020 – nji ýyla çenli semendiň öndürilişi 4 million tonna ýeter.

Ýurdumyzda sement önümçiliginiň barlygy zerarly demir-beton we beton konstruksiýalary öndürýän senagat kärhanasy – pudagy döredildi. Onuň kärhanalary Aşgabatda, Abadanda, Maryda, Türkmenabatda, Daşoguzda, Balkanabatda, Türkmenbaşyda, Tejende, Şatlykda gurlan.

Taýýar diwar önümleri öndürýän gurluşyk kärhanalary - diwar bloklaryny, bişirilen we silikat kerpiçleri, keramiki çerepisalary öndürýärler. Jaý gurluşygy üçin gerek bolan kerpiçleri öndürýän zawodlar ähli etraplarda, şäherlerde, welaýat merkezlerinde, käbir daýhan birleşiklerde bar. Abadan şäherinde 2002 –nji ýyldan bäri oda çydamly kerpiçleri öndürmek dowam edýär. Bu zawod her aýda 100 tonna golaý oda çydamly kerpiçleri öndürýär.

Diwaryň ýüzüni örtmek üçin bezeg plitalary öndürýän kärhanalar. Sowet başýyllyklary wagtynda diwaryň ýüzüni örtmek üçin taýýar plitalar Türkmenbaşy şäheriniň golaýynda gýuşa alynýan ýerde öndürilýärdi. Mukaddes Garaşsyzlygymyzyň 15 ýyllyk toýunyň öňisyrasynda Owadandepede mermer we granit öndürýän zawod ulanylmaga berildi. Zawodyň ýyllyk kuwwaty 205 müň inedördül metre barabar. Çig mal Türkmenbaşy we Magdanly şäherleriniň golaýynda ýerleşen kánlerden getirilýär. Zawod Aşgabat-Daşoguz demir we gara ýollaryň gyrasynda ýerleşýär. Mermerdir, granitden başga-da ýollary abadanlaşdyrmak üçin beton örtükler we bezeg daşlar hem öndürilýär.

Asbestsement önümleri öndürýän kärhanalar. Asbestsement önümlerinden şifer we asbest turbalar öndürilýär.

Şifer önümçiligi Abadan şäherinde amala aşyrylýar. Turba öndürmeklik Baýramalyda we Abadan şäherlerinde ýola goýlan.

Tebigy daşlary, çagyly, hek daşyny, heki, aýna we gurluşyk çägesini, toýuny gazyp almaklyk soňky ýyllarda has ösen pudaklardyr. Tebigy daşlar we çagyl(Kelatada, Baharlyda, Abadanda, Gökdepede, Duşakda, Galaýmorda, Kelifde, Gubadagda, Akdaşda, Daşrabatda), hek daşy we hek(Köýtendagda, Köpetdagda, Gubadagda), aýna çägesi(Baharlyda), gurluşyk çägesi, toýun ähli welaýatlarda diýen ýaly gazylp alynýar.

Aýna önümçiligi. Döwletimizde iň irki gurlan gurluşyk kärhanalarynyň biri aýna zawody 1938 –nji ýyldan bäri işläp gelýär. 2007 –nji ýylyň ýanwar aýynyň 30-nda Türkmenistanyň Gurluşyk we gurluşyk materiallary senagaty ministrligi bilen Hytaý halk respublikasynyň kompaniýalarynyň konsorsiumynyň arasynda täze önümçilik desgasyny- aýna kombinatyny ulanmaga doly taýýar edip gurmak baradaky şertnama gol çekildi. Baglaşylan şertnama laýyklykda bu desga 2009 –njy ýylyň fewral aýynda gurlup ulanylmaga tabşyryldy. Aşgabadýň aýna kombinaty her ýylda galyňlygy 4 mm bolan 5,8 million inedördül metrini, dürli çüýşe gaplarynyň 85 millionyny, aýna paketleriniň, reňkli örtükleriniň 300 müň inedördül metrini öndürer. Aýna önümçiligi üçin esasy çig mal bolan kwars çägesini baýlaşdyrýan, kuwwaty 100 müň tonna bolan fabrik hem önümçilik toplumynyň düzümine girer. Täze kärhananyň korpuslary paýtagtymyzyň demirgazyk bölegindäki sowma ýoluň golaýynda gurlar. Aýna önümçiligi üçin zerur bolan esasy serişdeleriň – çägäniň, dolomitiň, hekiň we natriý sulfatynyň gollary Türkmenistanda çäksizdir.

Agaçdan we metaldan aýna-gapylary ýasaýan önümçilik. Agaç işläp bejerýän kärhanalaryň döwletimizde

dürli görnüşleri bar. Mebel öndürmeklik Aşgabat we Türkmenbaşy şäherlerinde amala aşyrylýar. Agaç byçgylamak, olardan her hili gurluşyk maksatlary üçin tagtalary, gurulýan jaýlar üçin aýna-gapylary öndürmek ähli welaýat merkezlerinde ýola goýlan. Alýumin goşulan her hili metallardan aýna penjirelerini, gapylary ýasamak uly şäherleriň hemmesinde döwlet edaralary we hususy kärhanalar tarapyndan ýasalýarlar.

Farfor-faýans senagat kärhanalary. Farfor-faýans önümçiligi Daşoguz welaýatynyň Gurbansoltan eje şäherçesinde we Balkanabat şäherinde ýerleşýär. Olar esasan öz ýurdumyzyň ilatynyň isleglerini kanagatlandyryýarlar.

Türkmenistandaky alnyp barylýan gurluşyk işlere daşary ýurt kompaniýalary işeňňir gatnaşýarlar. Ol kompaniýalar dünýä belli gurluşykçy kompaniýalar hasaplanylýar. Ol kompaniýalar Fransiýa, Türkiýä, Ukraina, Hytaý, Saud Arabystany we beýleki döwletlere degişlidir. Bu döwletleriň kompaniýalary Aşgabatda, welaýat we etrap merkezlerinde dürli gurluşyk işlerini amala aşyryýarlar.

Oba senagat toplumy

§19. Oba hojalygy – ykdysadyýetiň möhüm pudagydyr.

Oba senagat toplumy döwletimiziň hojalygynyň esasy pudaklarynyň biri hasaplanýar. Ol özüne oba hojalygyny (ekerançylygy, maldarçylygy), oba hojalyk önümlerini işläp bejerýän senagat kärhanalaryny, suw hojalygyny birleşdirýär. Oba hojalygy agrosenagat toplumynyň (AST) esasy pudaklarynyň biridir. Oba hojalyk kärhanalary ilaty azyk önümleri, senagatyň dürli pudaklaryny bolsa çig mal bilen üpjün edýärler. Bu pudak ýurdumyzda öndürilýän jemi içerki önümiň 20% -ne golaýyny berýär.

Oba senagat toplumy özüniň emele gelişi, döreyşi, ösüş aýratynlyklary boýunça çylşyrymly ulgamy emele getirýär. Oba senagat toplum ulgamy bizde we dünýäniň ösen döwletleriň köpüsinde dört, käbirlerinde baş ugra bölünýär: Agrosenagat toplumynyň birinji ugry oba hojalyk pudaklarynyň göremegi, ösmegi we yzygider hereket etmegi üçin ýer, suw, agroklimat baýlyklar, işlemäge ukyply adamlar degişlidir. Maşynlary, zähmet gurallary, mineral dökünleri we ekinleri zyýan berijilerden goraýan himiki serişdeler, ýangyç-energiýa önümleri, obada gurluşyk etmek üçin gerek bolan enjamlary öndürýän kärhanalar girýärler. Bu toplumyň pudaklary önümçilik serişdelerini öndürýän senagat kärhanalaryndan zähmet gurallaryny, her hili mehanizmleri, maşynlary, traktorlary, himiki dökünleri we serişdeleri alýarlar. Bu topara ýene-de oba gurluşygyny, obalarda ýol we melioratiw gurluşygyny amala aşyýan kärhanalar degişli edilýär. Obasenagat toplumyň bu ugruna degişli senagat kärhanalary biziň döwletimizde bolmanlygy üçin ähli maşynlary, traktorlary olara gerekli şaýlary daşary döwletlerden getirýäris. Himiki dökünler özümidä öndürilýär.

Agrosenagat toplumyň ikinji ugryna -oba hojalygynyň esasyny düzýän iki sany pudagy: ekerançylyk, maldarçylyk we maldarçylyk pudaklary üçin ot-ýým taýýarlaýan kärhanalar degişlidir. Bu ugura degişli pudaklar özümidä ösdürilýär. Ilaty azyk önümleri bilen üpjün etmek üçin ekerançylykda esasy üns däneçilige we pagtaçylyga berilýär. Döwletimizde maldarçylygy ösdürmek niýeti bilen “Türkmenmallary” assosiasiyasy döredildi. Daýhan birleşiklerdäki oba hojalyk mallary şol assosiasiya geçirildi.

Onuň üçünji ugruna -oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän ýeňil(pagta arassalaýjy we ýag zawodlar, dokma, tikiň, deri, gön-ayakgap fabrikleri), azyk senagat(azyk-tagam, süýt, et, un-ýarma) pudaklary girizilýär. Bu uguryň pudaklary döwletimizde garaşsyzlyk ýyllarynda döredildi.

Dördünji ugura-oba hojalygy topluma hyzmat edýän kärhanalar(söwda, jemgyýetçilik iýmiti, oba hojalyk önümlerini taýýarlamak, maddy-tehniki üpjünçilik, taýýar önümleri ýerlemek bilen meşgullanýan kärhanalar degişli. Bu uguryň kärhanalary döwlet eýeçiliginde-dir.

Bäşinji ugury- oba hojalyk önümleri öndürmeklige gatnaşýan we öndüriji kärhanalara hyzmat edýän ulag, aragatnaşyk, durmuş hyzmaty we obada medeni çäreleri(ylm, bilim, medisina) amala aşyran pudaklar girýärler. Bular bir-birleri bilen önümçilik, medeniýet we jemgyýetçilik gatnaşyklary boýunça aýrylmaz baglanyşyklydyrlar.

Oba hojalygy - ykdysadyýetiň möhüm pudagydyr.

Oba hojalyk esasan iki pudakdan durýar. Olaryň biri – ekerançylyk, beýlekisi – maldarçylyk. Bu pudaklar biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşykly. Ekerançylyk alnyp barylýan ýerlerde oba hojalyk mallary üçin ot-ýým hem taýýarlanylýar. Maldarçylyk pudaklary öz gezeginde oba ilatyny et-süýt, ýeňil senagat pudaklaryny çig-mal bilen üpjün edýärler.

Türkmenistanda oba hojalygy ösdürmek üçin amatly agroklimat şertleri bar. Bu hakda kitabyň “Agroklimat baýlyklary” bölümünde seredip geçipdik. Oba hojalygyň ösmegi üçin döwletimizde köp ýyllaryň dowamynda amatly ykdysady we durmuş şertleri döredildi. Döwletimiz garaşsyzlygyny alandan soň, öňki “Kolhozlar”, döwlet eýeçiligindäki “Sowhozlar” daýhan birleşiklere öwrüldi. Garaşsyzlyk ýyllarynda olar gerekli tehniki serişdeler, himikatlar, dökünler, tohumlar bilen üpjün edildi. Daýhan birleşiklerde hem uly özgerişlikler bolup geçdi. Ýerler hakyky eýelerine gowşup başlady. Ýagny ýerler ilki kärendesine paýlandy. Soňra 3-4 ýylyň içinde oňat netije gazanan daýhanlara kärende ýerleri mülk edilip berildi. Kärendeçiler we mülkdarlar “Oba hyzmaty” assosiasiýasynyň kömeginden peýdalanýarlar. Olar bu kärhananyň hyzmatlarynyň(ýer sürüp,

ekin ekip, dökün döküp berenine, ekiniň hatar aralaryny bejerenine, hasyl ýygnanyna we beýleki işlerine) özüne düşýän gymmatynyň ýarpy bahasyny töleýärler. Galan ýarpy bahasyny(Öň belleýşimiz ýaly) döwletiň hasabyna amala aşyrylýar. Maldarçylyk pudaklarynda ony ösdürýän hususy hojalyklar döwlet salgytlaryndan boşadylan. Diýmek, döwletimizde oba hojalygynyň ekerançylyk we maldarçylyk pudaklaryny yzygiderli ösdürmek üçin tebigy, ykdysady we durmuş şertler bar.

Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy gurama girýän döwletleriň arasynda Türkmenistan oba hojalygyny ýuwaş-ýuwaşdan bazar ykdysadyýete geçirmeklik üçin dürli çäreleri amal etdi. Bazar ykdysadyýetine geçilýän döwürde ýurdumyzyň ilatyny esasy sarp edilýän azyk önümleri bolan un, ýag, mesge, et, gant, çay bilen ýeterlik we arzan bahadan üpjün etmek üçin, mümkin bolan zatlar edildi. Ilat üçin şeýle arzan bahany saklamak niýeti bilen döwlet býujetinden 25 milliard manat pul göýberildi. Oba hojalyk kärhanalary gerekli zerur tehnika, dökün, tohum bilen üpjün edildi. Döwletimizde ýuwaş-ýuwaşdan obasenagat toplumy döredilip başlandy. Ýagny, ähli etraplarda diýen ýaly pagta arassalaýjy, egirme-dokma kärhanalaryň gurluşygyna başlamak üçin döwlet köp serişdeler göýberdi. Welaýatlarda, etraplarda ýeňil we azyk senagat kärhanalary döredilýär. Käbir öňde baryjy daýhan birleşiklerde: Türkmenistanyň gahrymany M.Sopyýew adyndaky we Türkmenistanyň gahrymany S.Rozmetow adyndaky daýhan birleşiklerde obasenagat kärhana toplumlary döredilýär. Bu daýhan birleşiklerde oba hojalyk önümleriniň köp görnüşlerini işleýän zawodlary, fabrikleri bar. Şular ýaly obasenagat kärhanalary beýleki daýhan birleşiklerde hem uzagyndan dörediler. Şeýlelikde, garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllarynda oba hojalygynda uly özgertmeler amala aşyryldy.

Döwletimiziň meýdan-çäginde oba hojalygy ösdürmek üçin amatly tebigy şertleriň we baýlyklaryň(ýer-toprak, suw,

mal bakmak üçin amatly öri meýdanlar) bar. Oňa döwlet tarapyndan hemaýat edilmegi tiz wagtyň içinde ilaty azyk önümleri bilen bol-elin üpjün etmeklige mümkinçilik döretti. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda ilata galla önümleri ýetmezçilik etdi. Emma gysga wagtyň içinde danelik ekinleriň meýdanlary artdyryldy. Ekilýän ekinleriň hasyllylygy köp hojalyklarda köpeldi. Şeýlelik-de, gysga wagtyň içinde ilatymyzy galla we beýleki azyk önümleri bilen üpjün etmekligiň hötdesinden gelindi. 2010-njy ýyla çenli ilata zerur gerek bolan azyk önümleri bilen doly üpjün etmeli diýlen maksatnama öňde goýulupdy. Häzirki güne çenli ilata zerur gerek bolan azyk önümleri öz döwletimizde öndürilýär. Türkmenistanyň ähli etraplarynyň, welaýatlarynyň bazarlarynda gök, bakja we beýleki azyk önümleriniň ter görnüşlerine ýylyň dört paslynda hem gabat gelip bilýäris. Ol önümleriň hemmesi diýen ýaly öz ýurdumyzda öndürilýär.

2007-nji ýylyň mart aýynda Mary şäherinde geçirilen Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynda Obasenagat toplumynyň pudaklaryny ösdürmegiň ýörelgeleri işlenilip düzüldi. Daýhanlary höweslendirmek boýunça möhüm kararlara gelindi. Bu ugurda öňde durýan meseleleriň çözgütleri aýdyň beýan edildi. Ýere, suwa eýeçilik etmek, aýawly garamak, oba hojalygyny tehnika bilen üpjün etmek meseleleri uly orun tutdy. Onuň ulanylyşynda jogapkärçiligi ýokarlandyrmak, tohum we dökün bilen üpjünçilik meselesi uly orun tapdy. Halk Maslahatynda “Daýhan hojalygy hakyndaky”(rejelenen görnüşi) Türkmenistanyň Kanuny, “Daýhan birleşikleri hakyndaky”(rejelenen görnüşi) Türkmenistanyň Kanuny, “Arçynlar hakyndaky” Türkmenistanyň Kanuny ýaly möhüm kanunçylyk namalary Kabul edildi.

Obasenagat toplумы üçin gerekli zähmet gurallary(traktorlar, olara gerekli şaýlar, ekskawatorlar, ýer

tekizleýji, ýol bejeriji mehanizmler, ulaglaryň dürli görnüşleri),
öň belleýsimiz ýaly, daşary döwletlerden getirilýär

§20. Ekerançylyk pudaklary.

Däneçilik toplumy. Ekerançylygyň we maldarçylygyň ösüşi obasenagat toplumynyň azyk we ýeňil senagat pudaklarynyň kärhanalaryna güýçli täsir edýär. Senagat kärhanalar bilen deňeşdirende oba hajalyk pudaklary tebigy şertlere we serişdelere (ýer, suw, agroklimat baýlyklara, tehnika we dökün bilen üpjünçilige) garaşly bolýar. Ýylyň gelşine görä tebigy şertler amatsyz bolsa oba hojalyk ekinlerinden garaşylýan hasyly alyp bolmaýar. Tebigy şertler, ýylyň gelşine görä, amatly bolsa olaryň edýän işleri ugruna bolýar. Şol sebäpli dünýäniň köp döwletlerinde oba hojalyga döwlet hemaýat edýär. Garaşsyzlygymyzyň ilkinji günlerinden başlap mydama oba hojalyk işgärlerine hemaýat edilýär. 2006-2009 – njy ýyllar aralygynda oba hojalyk işleri üçin 2000-den gowrak traktorlar we olara gerekli abzallar, ätiýaçlyk şaýlar satyn alyndy. Ýurdumyzda oba hojalygyň ösmegine pagtaçylyk, däneçilik, maldarçylyk boýunça ylmy barlag institutlaryň işgärleri öz goşantlaryny goşýarlar.

Oba hojalygyň geografiki ýerleşişine klimat şertleri güýçli täsir edýärler. Ekerançylygyň, maldarçylygyň ýerleşişini howa şertlere bagly. Bu pudaklaryň ýerleşişine howa şertleri bilen bir hatarda ykdasady-durmuş ýagdaýlar hem öz täsirini ýerleşýärler. Oba hojalygyň ösmegine olaryň önümçilik serişdeleri bilen (maşynlar, traktorlar we olara gerekli enjamlar, ýeri sürýän, bejerýän, hasyllary ýygnaýan maşynlar we gurallar), elektrik energiýasy, himiki we organiki dökünler, suw bilen üpjünçiligi, oba hojalyk ylmynyň ösüş derejesi uly täsir edýärler. Oba hojalyk kärhanalaryň ýöriteleşmegine ilatyň taryhy tejribeleri, zähmet endikleri, sowatlylyk derejeleri hem öz täsirlerini ýetirýärler.

Garaşsyzlyk ýyllarynda oba hojalykda uly özgerişlikler bolup geçdi. Obalarda işeňňir adamlar üçin ýerler hususlaşdyrylýar, kärendesine berilýär. Ekerançylykda we maldarçylykda gowy netije gazanýanlardan mülkdarlar döreýärler. Şeýlelikde, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Täze oba” syýasatynda göz önünde tutan esasy meseleleri durmuşa ornaşdyrylýar.

Däneçilik. Garaşsyzlyk ýyllarynda ekerançylygyň geografiýasynda uly özgerişlikler bolup geçdi. Sowet häkimeti ýyllary içinde Türkmenistanda esasy ekin gowaça bolan bolsa, garaşsyzlyk ýyllarynda onuň ekilýän meýdany azaldylyp, däneli ekinleriň meýdany artdyryldy. 1990-njy ýylda bugdaý ekini 60 müň müň gektar ýeri eýeläp, ekin meýdanlaryň düzüminde 5 göterimini tutan bolsa, onda 1991-2008- nji ýyllarda bugdaýyň ekilen meýdany 16 esseden hem gowrak artp, 953 müň gektara deň boldy. 2008 –nji ýylda galla ekini üçin bir million gektardan gowrak ýer berilipdir. Şeýlelikde, welaýatlaryň, etraplaryň hemmesinde bugdaý ekmeklige girişildi. Sebäbi, döwletimiz öz halkyny öz hususy gallasy bilen üpjün etmeli boldy. Şonuň üçin onuň ekin meýdany ähli etraplarda, welaýatlarda giňeldildi. Netije-de, Türkmenistan gysga möhletň içinde öz halkyny hususy gallasy bilen doly üpjün etmegi başardy. Soýuz döwründe gök ekerançylyga, bagçylyga ýöriteleşdirilen Ahal welaýatynyň hojalyklarynda hem ekerançylygyň düzümi üýtgedildi. Öň köp möçberde gök-bakja ekinleri eken we miweçilik bilen meşgullanan Ahal welaýatyň Gökdepe, Baharly, Ruhabat, Ak bugdaý etraplarynda däneli ekinleriň meýdany artdyryldy.

Ekerançylyk oba hojalygyň esasy pudagy, özeni bolup, maldarçylygyň ösmegine uly kömek berýär. Mallaryň dürli görnüşlerini ot-ıým bilen üpjün edýär. Ekerançylykda-däneçilik, pagtaçylyk, gök ekerançylyk we bakjaçylyk, mal iýmiti otlary, miweçilik we üzümçilik, tokaý hojalygy pudaklar bar. Döwletimiziň garaşsyzlygyny alandan soňra ekerançylyk

meýdanlaryň düzümi üýtgedildi. Ýurdumyzyň ilatyny özümizde öndürilýän şeker önümleri bilen üpjün etmek maksady bilen gant şugundyry ekilip başlandy. Türkmenistanyň ekerançylygy üçin oň mahsus bolmadyk ekinleriň biri gant şugundyryny ekmeklik Mary welaýatynyň hojalyklarynda ýola goýuldy. Soňky ýyllarda bu ekiniň ekilişi Lebap welaýatynyň hojalyklarynda hem ornaşdyryldy. Bu usul özüniň gowy netijelerini berdi. Ýakyn ýyllarda bu ekini ekmekligi Ahal we Daşoguz welaýatlarynyň hojalyklarynda hem ýola goýmaklyk göz önünde tutulýar.

Döwletimiz boýunça 2008-nji ýylda 1915,4 müň gektardan gowrak ýer suwarylyp ekildi. Bu san welaýatlar boýunça şeýleräk: Maryda-526,8 müň, Ahalda-497,8; Daşoguzda-442,9; Lebapda-326,8; Balkanda-121,1 müň gektara barabar boldy. Ekilýän ekinleriň arasynda bugdaý, däneli we kösüklü ekinler - 950 müň gektar, gowaça-618 müň, ot-ýemlik ekinler - 306 müň gektara golaý, şaly-33 müň, gök ekinler-18 müň, arpa-11 müň, bakja ekinleri-8 müň ga., kartoşka-10 müň gektar ýeri eýeläpdir.

Ekin meýdanlary boýunça bugdaý döwletimizde esasy ekine öwrüldi. Welaýatlaryň içinde bugdaýy-dänelileri köpräk ekýäni Ahal welaýaty-271,6 müň gektar. Gynansak-da, entek bugdaýdan alynýan hasyl döwletimiz boýunça hem pes hasaplanýar. Bir gektardan döwletimiz boýunça 31,4 sentnere golaý hasyl alynýar. Ekerançylykda esasy mesele ekinleriň hasyllylygyny artdyrmak bolup durýar. 2004-nji ýylda däneli ekinlerden 2986,9 müň, 2006 –nji ýylda 3 mln 512 müň tonna, 2009-nji ýylda bolsa 1 million 8 müň tonna hasyl alyndy. Ilatymyzy hususy gallamyz bilen üpjün etmek üçin 1,6 million tonna däne ýeterlik bolýar. 2010-nji ýylda gallaçylar 1,4 million tonna däne ýygnamaklygy özlerine borç edinýärler. Däneli ekinlere bugdaýdan başga-da arpa, dary, şaly, süle, jöwen, mekgejowen girýärler. Bulardan başga-da döwletimizde kösükliler (nohut, mäs, künji, noýwa) hem ekilýar. Bu ekinler

adam üçin azyk, senagat kärhanalary üçin çig mal, maldarçylyk pudaklaryna ot-iým bolup hyzmat edýärler. Saparmyrat Türkmenbasynyň “Galla” maksatnamasyna laýyklykda Türkmenistan öz gallasy bilen halkymyzy doly üpjün edýär. Indi bu maksatnamany ýerine ýetirmek üçin kösükli ekinleriň hem meýdanyny we hasyllylygyny artdyrmak göz önünde tutulýar. Ekilýän meýdany boýunça ikinji orun gowaça degişli.

Daşoguz we Lebap welaýatlarynyň ýöriteleşen daýhan hojalyklarynda dänelilerden şaly hem ekýärler. 2008 – njy ýylda Daşoguz welaýatynda 27 müň gektar, Lebap welaýatynda 17 müň gektar ýere şaly ekildi. Şeýlelikde, Lebap welaýatynda ekilen şaly meýdanlardan 65 müň tonna, Daşoguz welaýaty boýunça 105 müň tonna hasyl ýygnaýdy. Şalynyň ekilýän meýdanlaryny giňeltmeklige iki welaýatda-da mümkinçilikler bar.

Däneli ekinlerden ýygnaýan hasylyň möçberi boýunça Ahal we Mary welaýatlary öňde baryrlar. Olardan alynýan hasyl(döwletimiz boýunça gektardan 35 sentner) dünýäniň beýleki döwletleri bilen deňeşdirerden pes. Bu ekinlere oňat ideg edilse, döwletiň satyn alyş nyrhy ýokarlandyrylsa onuň hasyllylygy we umumy ýygnaýan möçberi häzirkiden hem köpeler. Olaryň hasyllylygyny iki essä golaý artdyrmaklyga şertler bar. Eger şeýle edilse, ýagny bugdaýyň hasyllylygyny 70 sentnere ýetirip bolsa 950 müň gektar ýerden 6 mln tonna bugdaý hasylyny alyp bolar. Diýmek, şol ýagdaýda bugdaý ekilýän ýerleriň meýdanyny 2 esse azaldyp, onuň ýerine beýleki(mekgejowen, künji, günebakar we dürli ýag beriji) gök, bakja ekinleri ekmeklige ýerler boşajak. Ilatyň azyk howpsuzlygyny üpjün etmek üçin miweli baglaryň, gök-bakja, kösükli ekinleriň meýdanyny we alynýan hasyly artdyrmak zerur. 2010-njy ýyla çenli ýurdumyzyň ilatyny özümizde oňdurylýan azyk önümleri bilen doly üpjün etmek göz önüne tutulýar.

Pagtaçylyk toplumy. Türkmenistanyň oba hojalygynda gowaça esasy ekin hasaplanýar. Gowaça Türkmenistanyň çäginde gadymy döwürlerden bäri ekilýär. Ol oba hojalygyň möhüm girdejili pudagydyr. Pagtaçylyk pudagy obanyň işe ýaramly zähmet gorlaryny iş bilen üpjün edýär. Hojalygyň beýleki pudaklaryna garanda ol el zähmedi köp talap edýändigini bilen tapawutlanýar. Döwletimizde şäherlere garanda oba ilatynyň agdyklyk edýändigini göz önünde tutsak, onda pagtaçylygy ösdürmekligiň zerurdygy öz-özünden düşünlidir. Oba ýerlerinde pagtaçylygy, däneçiligi, gök-bakja ekerançylygy, miweçiligi, maldarçylygy, hususy hojalyklary ösdüräýmesen ilat üçin iş ýerlerini döretmek aňsat mesele däl. Şonuň üçin, biziň günlerimizde oba hojalyk önümlerini doly işleýän senagat kärhanalaryny döretmeklik zerur hasaplanýar. 1 tonna pagtadan 320 kilogram(1 kg-dan 320 gramm) süýüm alynýar. Dünýä bazarynda bir kilogram pagta süýüminiň bahasy 1-1,5 dollar aralygynda satylýar. Eger ony sapak, mata, taýýar önüm görnüşinde dünýä bazaryna çykarylanda bahasy has hem gymmat geçýär. Şonuň üçin garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzda pagta arassalaýjy, egirme-dokma, mata, ýa-da dokma kombinatlary gurlup başlandy.

Döwletimiziň ykdysadyýetini, medeniýetini we syýasatyny ösdürmekligiň 2020-nji ýyla çenli Milli Maksatnamasyna laýyklykda 40 müň tonna pagta öndürýän etraplarda dokma kombinatlaryny ähli toplumlary bilen gurmaklyga şert döreýär. Ýüzlerçe adamlara iş ýerleri açyljak. Şeýlelikde, dünýä bazaryna çig mal çykarman taýýar önüm edip çykaranda, onuň düşewüntiligi has hem ýokarlanýar. Alynjak ykdysady peýda obanyň ykdysadyýetini, medeniýetini, raýatlaryň bolsa maddy hal-ýagdaýyny ýokarlandyrar. Pagta öndürilýän ýerinde doly işlenilse, täze azyk senagat kärhanalary- ýag, sabyn önümçiligi hem döreýär. Bulardan başga-da maldarçylyk hojalyklarynyň mallary üçin gowaçanyň

çigidiniň harpygy, maňzynyň ýagy alnandan soň galýan sary uny(künjarasy) ýokumly iýmit bolup hyzmat edýär.

Häzirki Garagum derýanyň gurluşygynyň başlamagy, Amyderýanyň suwunyň günorta sebitlere getirilmegi netijesinde boz ýatan ýerler özleşdirilip gowaçanyň meýdany giňeldildi. 1970-nji ýylda gowaça 397 müň gektarda ekilýärdi. Garaşsyzlyk ýyllaryna çenli ol esasy ekin bolmagynda galdy. 1990-njy ýylda onuň meýdany 623 müň gektara ýetirildi. Garaşsyzlyk ýyllaryna çenli bu ekin Daşoguz, Lebap, Mary, Ahal welaýatlarynda ekilen bolsa, Garagum derýanyň suwy eltilenden soň Balkan welaýatynda hem ekilip başlandy. Soňky ýyllarda onuň meýdany azaldylyp däneli, kösükli ekinleriň, gant şugundyryň, miweli baglaryň meýdanlary artdyryldy.

2009-njy ýylda ekilen gowaça meýdany 618 müň gektara, ýa-da ähli ekilýän meýdanyň 32,3%-i oňa degişlidir. Obalarda ýaşayan we işleýän adamlaryň esasy bölegi, ön belläp geçişimiz ýaly pagtaçylykda zähmet çekýärler. Pagtaçylyk pudagara toplумы gowaçany ekmekden, hasyl almakdan tä ony taýýarlap kabul ediş nokatlara çenli bolan yzygiderli önümçiligi özüne birikdirýär.

Gowaçany ösdürip ýetişdirmek üçin gerek bolan tebigy mümkinçiliklere klimat şertler (howanyň ekin üçin peýdaly ýylylygy, aýazsyz günleriň sany, bulutsyz günler), toprak şertleri, suwarmak üçin ýaramly suwlar degişlidir. Gowaçany ekmek üçin şorlaşmadyk topragy saýlamaly bolýar. Gowaçanyň tiz we orta möhletde ýetişýän sortlaryny Demirgazyk Türkmenistanda (Daşoguz welaýaty) we Lebap welaýatynyň Birata etrabynda ekýärler. Giç ýetişýän (ýa-da ýüpek pagta) inçe süýümlü gowaça Ahal, Balkan, Mary, Lebap welaýatlary üçin häsiýetlidir. Gowaça, bilşimiz ýaly, ýylylygy söýýän ösümlik hasaplanýar. Ony ýere ýyly gidip, howanyň gyzgynlygy 10⁰-dan geçensoň, günorta sebitlerde Nowruz baýramyndan soň Aprel aýynyň 15-20-ne çenli, Lebap

welaýatynyň Birata etrabynda we Daşoguz welaýatynda Aprel aýynyň 5-inden 30-y aralygynda ekilýär. Günorta etraplaryň käbirinde bugdaý hasyly ýygналandan soň mes toprakly ýerlere orta süýümlü gowaçanyň ekilýän wagtlary bolýar. Gowaça ýeterlik idedilende giç ekilse-de oňat hasyl berýär.

Gant şugundryny ösdürip ýetişdirmek.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap Türkmenistanyň oba hojalyk işgärleriniň önünde goýlan esasy wezipeleriniň biri, ýurdumyzyň raýatlaryny özümizde öndürüp boljak azyk önümleri bilen üpjün etmek meselesi durýardy. Şol önümleriň esasyalarynyň biri hem şeker we gant hasaplanýardy. Bu önümler ön esasan hem daşary döwletlerden getirilýärdi. Her bir maşgalada gündelik ulanylýan gant we şeker kada boýunça ýylyň dowamynda jan başyna 40-44 kg harçlanylýar. Bu azyk önümleri öz ýurdumyzda öndürmek wezipesi goýuldy. 12 ýyl mundan ozal Mary welaýatynda gant zawodynyň gurluşygyna başlanyldy. Sonuň bilen ugurdaş senagatyň täze pudagyny çig mal bilen üpjün etmek meselesi ýüze çykýardy. Bu ekini ekmek üçin kärendeçileri we hünärmenleri taýýarlamak gerekdi. Olary maddy taýdan gyzyklandyrmak meselesi hem ýüze çykýardy. Bu ekini ekjek kärendeçilere döwlet tarapyndan köp ýeňillikler döredildi. Ýerlerini sürüp bermek, dökün, ekiljek şugundrya zyýan berjek mör-möjeklere garşy göreşmek üçin himiki serişdeler bilen üpjün etmek meseleleri oňyn çözüldi. Zawodyň gurluşygy 1998 –nji ýylda tamamlandy. Şondan soňra döwletimizde gant şugundrynyň ekilýän meýdanlaryny giňeltmek barada karar kabul edildi. Gant zawody we gant şugundryny ekýän hojalyklar 2001 –nji ýylda Türkmenistanyň Azyk senagaty Assosiasiýasyna degişli edildi. Şeýlelikde, ony ekýän hojalyklara gerek bolan mehanizmler we enjamlar berildi. Zawodyň käbir bölümleriniň tilsimatlary häzirki zaman enjamlary bilen çalşyryldy.

Gant şugundrynyň gowy tarapy bugdaýyň hasyly ýygналan meýdanlarda ikinji ekin hökmünde ekilende-de, ondan oňat

hasyl alyp bolýar. 2003-nji ýylda 18,5 müň tonnadan gowrak hasyl ýygnaýyp, şondan 1150 tonna golaý şeker önürildi. 2009-njy ýylda bolsa gant şugundyry ekilen 6 müň gektar ýerden 130 müň tonnadan gowrak hasyl alyndy. Munuň özi göz önüne tutulandan 10 müň tonna köpdür. 2008-nji ýylda gant şugundyrynyň hasylyndan 4520 tonna gant öndürildi. Bu san 2004-nji ýyl bilen deňeşdirilende 3 esse köpdür. Gant şugundyryna gowy ideg edilende onuň hasyllylygy her gektardan 300-450 sentnere çenli ýetýär.

Gant şugundyry 2006 –njy ýyla çenli diňe Mary welaýatynda ekilýärdi. 2006-njy ýyldan başlap, Lebap we Ahal welaýatlarynda-da ekilip başlandy. Şol ýylda Mary welaýatynyň etraplarynyň 9-synda(Garagum, Baýramaly, Ýolöten, Türkmenkala, Oguzhan, Mary, Wekilbazar, Murgap, Sakarçäge) kärendeçileriň 3700-e golaýy ”Maryşeker” paýdarlar jemgyýeti “Süýji kökleri” ösdürip ýetişdirmek üçin şertnama baglaşdylar. 2006-njy ýylda gant şugundyry aralyk ekin hökmünde ilkinji gezek Lebap welaýatynyň 5 etrabynda(Garaşsyzlyk, Galkynyş, Serdarabat, Saýat, Sakar etraplarynyň hersinde 400 gektar) kärendeçileriň we ýer eýeleriniň 1800-e golaýy gant şugundyryny ösdürip ýetişdirmäge isleg bildirdiler. Ahal welaýatynyň Sarahs, Tejen we Altyn Asyr etraplarynyň kärendeçileri(jemi 1500 gektarda) aralyk ekin hökmünde gant şugundyrynyň bol hasylyny ösdürip ýetişdirdiler.

2008 –nji ýylda döwletimiz boýunça gant şugundyry ekilen meýdanlar 15 müň gektara golaýlady we onuň meýdany 2005 –nji ýyla garanda 2 esse artdy. 2009-njy ýylda şugundyr ekilen meýdanlardan 130 müň tonnadan gowrak hasyl ýygnaýdy. Bu 2005-nji ýyl bilen deňeşdirende 1,5 esse artyk diýmekdir. Ýygnaýan hasyldan 2009-njy ýylda “Maryşeker” zawodynda **18 müň tonna şeker** alyndy. Gant şugundyry işlenenden soň ýene-de 12 müň tonna melassa we jom ýaly

goşmaça önümleri öndürmek göz önüne tutulýar. Olardan zawodda spirt öndürilýär.

Ekerançylygyň beýleki pudaklary. Türkmenistanyň tebigy şertleri onuň çäginde ir döwürlerden bäri dürli görnüşli gök, bakja, ot-iymlik ekinleri, miweli agaçlary ekmeklige mümkinçilik döredipdir. Amyderýanyň jülgesinde toprak, howa şertlerine baglylykda ir döwürlerden bäri dürli däneli ekinler, şol sanda şaly, bakja ekinleri(Lebap gúlabyssy), dürli miweli agaçlar(Atamyrat nary) ekilipdir. Daşoguz welaýatynda ekilen şalynyň tüwüsi, güýz we gýş gawuny, künji ýagy, dürli miweleri bilen ýurdumyza we goňşy döwletleriň ilatyna bellidir. Mary we Ahal welaýatlarynyň çäginde gadymy döwürlerden bäri gowaçanyň iki görnüşi, türkmeniň ak bugdaýy, garrygyz we waharman gawunlary, sogan we sarymsak, her hili üzüm miweleri boýunça şöhratlanýan ölkelerdir. Sumbar we Etrek derýalaryň jülgelerinde şaly, dürli miweler(Etrek nary, zeýtun agajy we beýlekiler) ir wagtlardan bäri ösdürilip ýetişdirilipdir. Köpetdagyň, Köýtendagyň jülgelerinde miweli agaçlaryň dürli görnüşleri, olaryň çäginde pisse tokaýlary boýunça halk arasynda belli bolupdyrlar. Oazisleriň eteklerinde dünýä belli saryja goýunlary, arwana düýeleri, teke, ýomut bedewleri, türkmen alabaýlary bu sebitlerde ýaşan ata-babalarymyzyň irginsiz zähmedi netijesinde döredilipdir. Umuman alanda Türkmenistanyň çägi gadymy ekerançylygyň we maldarçylygyň watany hasaplanýar.

Türkmenistanyň ähli etraplarynda diýen ýaly gök we bakja ekinleri ekilýär. Gök we bakja önümleri ilatyň gündelik iýýän iýmitiniň düzüminde bar diýsek ýalňyşdygymyz bolmaz. Sebäbi, bu ekinler obalarda we şäherlerde az-owlak ýeri bolan hojalyklar olary ekýärler. Olary ilat ýylyň dört paslynda ter halynda, gýşyna konserwirlenen görnüşinde gündelik iýmit rasionynda ulanýar. Kada boýunça bir ýylda ilatyň jan başyna 164 kg gök we bakja önümleri zerurdyr. Şäherlerde we

obalarda gök we bakja ekinleriň önümlerini öz öýlerinde gys we ýaz aýlary iýer ýaly bankalara gaplamaýan hojalyklar az bolsa gerek.

Gök we bakja ekinlere pomidor, kelem, kartoşka, sogan, sarymsak, hyýar, käşir, şugundyr, burç, badamjan, garpyz, gawun, kädi, türpüň dürli görnüşleri, iýilýän her hili otlar (ysmanak, arpabadyýan, narpyz,...) girýärler. Atlary agzalan ekinleri hususy hojalyklar gysyna ýyladyşhanada(teplisalarda) ekýärler. Soňra olaryň özlerinden artýan miwelerini bazarlara çykaryp satyp oňat girdeji alýarlar. Ýokarda atlary agzalan gök-bakja ekinleri ekmekligi ýöriteleşdirmek zerurdyr. Bu ekinler tehniki we däneliler bilen gezekleşdirilip ekilse, obalarda ekin dolanşygyny berjaý edip bolýar. Bu ekinleriň meýdany 2006-njy ýylda 36 müň gektardan gowrak boldy. Esasy bellemeli zat, ol hem bu ekinleri uly şäherleriň, şäherçeleriň golaýynda ýerleşen daýhan birliklerde hususy hojalyklar köp ekýärler we bazara çykarýarlar. Şeýlelikde, şol önümleri ilat elmydama bazardan satyn alyp bilýär. Döwlet möçberinde 2009-njy ýylda 966 müň tonnadan gowrak gök we bakja önümleri taýýarlanyldy.

Döwletimizde gök we bakja önümlerini öndürmekde Ahal welaýaty beýleki ykdysady sebitlerden öňde barýar. Onuň esasy sebäpleriniň biri Köpetdag eteginde ilatyň esasy böleginiň, ýagny sarp edijiniň Aşgabat, Abadan şäherleriň ýerleşmegi, ekmek üçin amatly toprak-agroklimat şertleriň we önümleri ýerleşdirmek üçin bazarlaryň bolmagydyr. Ondan başga-da bu sebitde olary işläp bejerýän senagat kärhanalaryň bolmaklygy hem köp öndürilmegine sebäp bolýar.

Türkmenistanda ähli welaýatlarda gök we bakja ekinlerine ýöriteleşen, olary ylmy-tejribe taýdan öwrenýän, ösdürip ýetişdirýän döwlet tohumçylyk hojalyklary we daýhan birlikleri bar. Olardan başga-da bu ekinler ähli hususy hojalyklarda ekilýär diýen ýalydyr.

Türkmenistanyň Azyk senagaty assosiasiasynyň Ruhabat etrabyndaky ilkinji senagat kärhanasyna "Ruhybelent" paýdarlar jemgyýetine her ýylda tomusky möwsümiň pomidor hasylynyň 60 müň tonnadan gowragy gelip gowuşýar we işlenilýär. Pomidoryň şonça möçberiniň 35 müň tonnadan gowragy Ahal welaýatynyň kärendeçi-gök ekerançylary tarapyndan taýýarlanylýar. Döredilen bu häzirki zaman obasenagat önümçilik toplumynda öndürilýän önümlere içerki we daşarky bazarda hem uly isleg bildirilýär. Şonuň üçin, önümiň öndürilişini artdyrmak maksady bilen 2009-njy ýylyň tomus möwsümde ýurdumyz boýunça pomidor ekilen meýdanlar 2 esse gowrak artdyryldy. Onuň meýdany 5 müň gektara golaýlady. Ýurdumyzyň miwe-gök önümçilik pudagynyň baýdak göterijisi bolan bu kärhana häzirki zaman awtomatlaşdyrylan enjamlar bilen upjün edildi. Iň täze tehnologiýalar esasynda işleýär. Onuň önümçilik ulgamlary gije-gündüzde 1100 tonna gök önümleri gaýtadan işlemäge ukyplydyr. "Ruhubelent" paýdarlar jemgyýeti bilen şertnama baglaşan kärendeçileriň we ýer eýeleriniň ählisi bilen tabşyran hasyly üçin gös-göni kabul ediş nokatlarynda, hereket edýän bazar nyrlary boýunça amala aşyryldy. "Ruhybelent" paýdarlar jemgyýeti kärhanasy üçin Mary we Daşoguz welaýatlarynda pomidor ekip, onuň hasylyny bu kärhana getirip tabşyrmaklyk ykdysady taýdan amatly bolmasa gerek. Sebäbi, pomidor uzak aralyklara daşalýan önüm däl. Şol sebäpli ol kärhana üçin gerek pomidorlary Ruhabat etrabyňyň hojalyklarynda ekilse ýerine düşer.

Türkmenistanyň ekin meýdanlarynda pomidoryň belli golland sortlary- "Şasta", "ÝUSI-82", "Perfektpil", "Riogrande" we beýleki görnüşleri ornaşdyryldy. Olaryň ählisi köpýyllyk synaglardan geçirildi we Türkmenistanýň howa şertlerinde ýokary hasyllylygy, hem-de yssy howa durnuklylygy bilen tapawutlanýar.

Türkmenistanda ot-ýmlik ekinlerden esasy ekilýänleri mekgejöwen, jöwen, arpa, sudan oty, ýorunja we beýlekiler hasaplanýärlar. Atlary agzalan ekinler ähli welaýatlarda ekilýär diýen ýalydyr.

Gadym wagtlardan bäri türkmen daýhanlary oba hojalyk ekinlerini ekerançylyk meýdanlarda gezekleşdirip ekipdirler. Bu ekerançylyk tejribesi nesilden-nesile geçip biziň günlerimize çenli gelipdir. Sebäbi, ene ýer janly beden hökmünde ekinleriň gezekleşdirilip ekilenini oňat görýär. Ýer gurpdan gaçmaýar, horlanmaýar. Ekinler kesellere çydamly bolýarlar. Meýdany çäkli bolan mellek ýerlere-de hakyky daýhan ekýän ekinini gezekleşdirip ekýär.

Döwletimiz boýunça ot-ýmlik ekinlerden ýygňalan bede az. 1980 –nji ýylda 2 million tonna, 2009 –njy ýylda 163 müň tonna bede taýýarlanyldy. Soňky ýyllarda bugdaý köp ekilýänligi sebäpli mal iýmiti hökmünde saman ýygňalýar. Taýýarlanylýan ot-ýimleriň esasy bölegi hem hususy hojalyklarda jemlenen. Jemgyýetçilik hojalyklarda taýýarlanylýan ot-ýimler örän ujypsyz. Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynyň kararlaryna laýyklykda döwletimizde 2007 –nji ýyldan oba hojalykda ekin dolanşygy ornaşdyrylyp başlanýar. Bu öz gezeginde obalarda ot-ýim bolçulygyny döreder. Maldarçylygy ösdürmeklige uly ýol açylýar.

Türkmenistanda miweçilik we üzümdarçylyk. Miwe we üzüm önümleri, öň belläp geçişimiz ýaly, adamyň saglygy üçin örän zerur hasaplanýar. Türkmenistanda jan başyna ylmy esaslarda düzülen kadalar (norma) boýunça miwe-110 kilogramm, üzüm 25,5 kg. bolmaly. Miwe we üzüm önümleri senagat kärhanalary üçin hem çig mal bolup hyzmat edýär. Döwletimizde miweli baglardan alma, armyt, garaly, şetdaly, saraly, ülje, alça, erik ähli etraplarda, welaýatlarda ösdürilip ýetişdirilýär. Olaryň esasy ekilýän ýeri hususy hojalyklar hasaplanylýar. Daýhan birleşikleriň köpüsinde soňky ýyllarda

miweli agaçlar ünsden düşürildi. Olaryň öňki ekilen ýerleri käbir hojalyklarda seredilmänligi sebäpli hapa-haşal otlara basdyryldy. Miweli agaçlar üçin giň meýdanlary bölmezden olary şäherara ýollaryň, suwaryş ýlgamlaryň gyralaryna, ekin meýdanlaryň arasyna ekmäge ähli welaýatlarda, etraplarda, daýhan birleşiklerde mümkinçilikler bar. Miweli agaçlaryň dürli görnüşlerini ekmek üçin Ahal we beýleki welaýatlarda hem ýaramly ýerler . Köpetdag etegindäki düzlüklerde, çeşmelerin boýlarynda miweli agaçlary ekmek üçin oňalyk ýerler köp. Bu işleri gurnamaklyk we ýolbaşçylyk etmeklik yetmezçilik edýär.

Subtropiki miweli agaçlar (nar, injir, hurma, zeýton, pisse, hoz, badam) Ahal, Balkan, Mary, Lebap welaýatlarda ösdürilýär. Olardan oňat hasyl hem alýarlar. Bu miweli agaçlary Daşoguz welaýatynda hem ösdürip, ýetişdirip hasyl alyp bolýar. Emma, gysyna olary ýere gömmeli bolýar. Ýogsam bu agaçlaryň baldaklary Demirgazyk Türkmenistanyň howa şertlerinde gysyna sowuga çydamayar. Olary gysyna ýere gömmeseň oňat hasyl bermeyärler. Baldaklaryny, şahalaryny sowuk urýar. Ýerde gar örtügi bolmasa köklerini hem sowuk urýan ýyllary bolýar. Soňky ýyllarda subtropik miweli agaçlardan limony üsti ýapyk ýörite gurnalan, guşyna ýyladylýan, tomsuna üsti açylýan ýylyhanalarda (teplisalarda) döwletimiziň hemme ýerlerinde (şäherlerde we obalarda) höwesgär adamlar ösdürip ýetişdirýärler. Hem-de oňat hasyl alýarlar. Şol sebäpli güýz, gys, bahar aýlary ähli bazarlarda limona gabat gelip we satyn alyp bolýar.

Döwletimiziň meýdan çäklerinde miweli we ir-iýmişli baglaryň meýdany, olaryň hasyllylygy we jemi ýygnaýan hasylyň möçberi öňki ýyllara garanda köpeliýär. Emma ýokarda görkezilen kada boýunça hasaplasaň, ähli ilatymyzyň ter miwelere we üzüme bolan islegini kanagatlandyrmak üçin 945 müň tonna golaý önüm taýýarlamaly. Şol sebäpli, azyk howpsuzlygyny berjaý etmek üçin miweli agaçlaryň we

üzümleriň meýdanyny artdyrmagymyz zerurdyr. Maglumatlaryndan görnüşi ýaly soňky ýyllarda miweli baglaryň meýdany 1990-njy ýyl bilen deňeşdirende 9 müň gektar kemelipdir. Üzümpçiligiň meýdany bolsa 7 müň gektar azalypdyr.

Ruhabat şäherçesinde işe girizilen turba zawodynyň öndürýän plastmassa turbalaryny ulanmak arkaly olary damja usuly bilen suwaryp ekiljek meýdanlaryny artdyrmaga mümkinçilik döreýär. Olaryň meýdanyny artdyrmak üçin Köpetdagyň içindäki jülgeler we etegindäki baýyryklar amatlydyr. Ol ýerlerde miweçilik boýunça ýöriteleşdirilen hojalyklary döretmek zerur. Miweli agaçlary we üzümleri idetmek günorta sebitlerimizde köp el zähmedini talap etmeýär. Olaryň hatar aralaryny mehanizmleriň kömegi bilen arassalap, bejerip bolýar.

Miweleriň arasynda, döwletimiziň hemme ýerinde diýen ýaly, güýz we gyş aýlary özümizde öndürilýän, alma ýetmezçilik edýär. Miwäniň bu görnüşiniň esasy bölegi daşary ýurtlardan getirilýär. Köpetdagda ekilýän alma(Gökdere almasy) halk içinde uly abraýdan peýdalanýar. Ol hili we tagamy boýunça daşary ýurtlardan getirilýän almalardan pes durmaýar. Gabygynyň ýukalygy, tagamynyň süýjüligi bilen tapawutlanýar. Döwletimizde gyş almalary ösdürip ýetişdirmekte Daşoguz welaýatynyň käbir hojalyklary tapawutlanýarlar. Şol ýerli alma agaçlaryň meýdanyny köpeltmeklige welaýatda mümkinçilikler bar.

Bilşimiz ýaly häzirki wagtda Köpetdag etegi düzlükde we beýleki sebitlerimizde tokaýçylygy ösdürmeklige uly üns berilýr. Emma ekilýän pürli agaçlaryň arasyna miweli agaçlary ekmeklige üns berilmeýär. Ekilýän pürli agaçlar biziň şertlerimizde 50-60 ýylda çapmaklyga, ýagny senagat we hojalyk zerurlyklary üçin ulanmaklyga ýaraýar. Şol tokaý agaçlaryň arasynda miwelileriň ýörite 3-4 zolagyny

gezekleşdirip hatar edip ekilende, olardan öndürilýän hasyl olary ekmek, idetmek üçin çykarylan çykdajylaryň öwezini 5-6 ýylyň içinde ödar diýip pikir edýäris.

Döwletimiz boýunça miweli baglaryň meýdany 1990-njy ýylda 52 müň gektar, 2009-njy ýylda 40 müň gektara golaýlady. Gynansak-da, soňky ýyllarda daýhan birleşiklerde miweli baglaryň meýdany ýylsaýyn azalýar. Emma, miweçiligi ösdürmeklige soňky ýyllarda mülkdarlar, hususy hojalyklar köp üns berýärler. Ýygnaýan hasylyň hem möçberi şolaryň hasabyna ýylsaýyn artýar. Olardan 1990-njy ýylda 47 müň tonna hasyl ýygnaýp, 2008-nji ýylda 140 müň tonna ýetirildi.

Miwe öndürmekde Daşoguz we Ahal welaýatlary öňde barýarlar. Üzümden ýygnaýan hasyl boýunça Ahal welaýaty beýlekilerden has tapawutlanýar. Miweler köp ýerlerde ter görnüşinde iýilýär. Miweleriň galan bölegini senagat taýdan işleýän kärhanalar gutulara (konserwa) gaplaýarlar. Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzyň köp sanly konserw zawodlarynda miwelerden dürli hili konserwler öndürýärler. Eger-de, ýakyn ýyllarda miweli agaçlaryň ekilýän ýerlerini giňeltsek, olardan alynýan hasylyň möçberini artdyrsak, onda olaryň miwelerini goňşy döwletlerden getirmän, eýsem özümdede öndürilen miweleri dürli görnüşlerde daşary döwletlere çykaryp bileris. Şeýle etmegi başarsak, gadym zamanlarda öz meýdan-çägimizde öndürilen miweleri dünýä bazarlaryna çykaran ata-babalarymyzyň ruhy şat bolardy.

§21. Türkmenistanyň maldarçylyk toplumy

Maldarçylyk – obasenagat toplumynyň, şol sanda, oba hojalygynyň möhüm we ekerançylyga garanda girdejili pudaklaryndan biri hasaplanýar. Maldarçylyk ekerançylyk bilen aýrylmaz baglanyşykly. Ekerançynlykda ekilen ähli ekinleriň galyndy otlary, däneleriniň harpygy oba hojalyk mallara iýmit

bolýar. Maldarçylygyň esasy pudaklaryndan dowardarçylyk, iri şahly maldarçylyk, doňuzdarçylyk, gylýalçylyk, düýedarçylyk, guşçylyk, ýüpekçilik, balaryçylyk, balykçylyk döwletimiz üçin häsiýetlidir. Maldarçylyk önümleri ilata iýmit(et, süýt, ýag, bal, ýumurtga), senagat kärhanalary üçin çig mal(ýüň, deri, et-süýt) bolup hyzmat edýärler.

Döwletimiziň meýdan-çäklerinde maldarçylygyň dürli pudaklaryny ösdürmek üçin ýaramly tebigy şertler bar. Onuň ähli welaýatlarynda dowardarçylygy, düýedarçylygy ösdürmek üçin orta hasylly öri meýdanlar bar. Merkezi we Günorta – Günübatar Garagumda dowardarçylygyň ösmegi üçin amatly tebigy şertler ýeterlik. Bu sebitlerde gýşyna gazaply sowuk seýrek bolýar. Ätiýaçlyk ot-iým taýýarlamanda-da mallary gýşdan çykaryp bolýar. Emma, köp maldarçylyk hojalyklary ätiýaçlyk ot-iým taýýarlaýarlar. Güýz paslynyň ilkinji ýagşygally günlerinden soň Merkezi we Günübatar Garagumda ýylak, gyrtyç, epelek ýaly otjumak ösümlikler gögerýärler. Olar güýz paslynyň ýyly günlerinde ösüp dowarlara örän ýokumly iýmit bolýarlar. Gök otdan garny doýýan dowarlar semreýärler. Şeýlelik-de, gýşdan oňat çykýarlar. Gýş aýlarynda ýerde gar ýataýanda-da, dowarlar we düýeler gyrymsy agaçlaryň pürleri bilen iýmitlenýärler. Düýedarçylygy ösdürmek üçin oňat öri meýdanlar suwarymly ekerançylyk meýdanlaryň aralarynda we daş-töwereginde ýandakly, selmeli, syrkyňly, şoraly, akbaşly ýerler az däl. Şolar ýaly ösümlikli ýerler düýeler üçin gowy öri meýdan bolup hyzmat edýär.

Döwletimizde maldarçylygy ösdürer ýaly oňat ykdysadydurmuş şertler bar. Daýhan birleşikleriniň köpüsinde mallary gýşda gijelerine saklar ýaly haşarlar ýeterlik. Olaryň dürli görnüşlerini öýlerde saklamaklyga hem mümkinçilikler bar. Olar üçin ýeterlik ot-iým taýýarlap bolýar.

Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan oba hojalygy, şol sanda maldarçylygy ösdürmek üçin 1993-nji ýylda “Täze Oba

syýasaty” kabul edildi. Şol syýasatyň esasynda döwletimizde mallaryň baş sanyny we olardan alynýan önümleri artdyrmak maksady bilen, daýhanlar we maldarlar salgydyň ähli görnüşlerinden boşadyldy. Şeýlelikde, ýurdumyzda ähli etraplarda, welaýatlarda mallaryň baş sany we önümliligi artyp başlady.

Türkmenistanda maldarçylygyň dürli pudaklary “Türkmen mallary” assosiasıyasynda, daýhan birleşiklerde, hususy eýeçilikde ösdürilýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda hususy hojalyklarda saklanylýan mallaryň sany artyp başlady. Olara döwlet tarapyndan elmydama hemaýat edilýär. Mal saklaýan hojalyklar döwlet tarapyndan salgytdan boşadylýar.

Mal iýmiti otlar ekerançylyk alnyp barylýan etraplarda et we şüýt öndürmek üçin niýetlenip, öýlerde saklanylýan şahly gara mallar, dowarlar üçin esasy iýmit hasaplanýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda däneli ekinleriň köp ekilmegi bilen, hojalyklarda bugdaýyň samany köp ýygnaýlar. Un üweýän kärhanalarda budaýdan galýan dänäniň harpygy, öýlerde saklanýan mallar üçin oňat iýmit bolup hyzmat edýär. Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynda obada ekerançylyk meýdanlarda ekin dolanşygyny girizmek hakda mesele goýuldy. Bu geljekde maldarçylygy ösdürmeklige uly mümkinçilikleri döredýär.

Daýhan birleşikleriň köpüsinde mekgejöwen - däne almak we mallara kerçäp bermek üçin (silos) niýetlenip ekilýär. Obalaryň köpüsinde mekgejöweniň dänesini mal iýmiti hökmünde taýýarlaýarlar we dürli görnüşde öý towuklary, ördeleri, hindi towuklary üçin iýmit edýärler.

Goýundarçylyk, düýedarçylyk üçin meýdanda gögerýän ýabany (ýandak, gamyş, topalak, çaýyr, suwoty) otjumak ösümlikleri we beýlekileri ot ýatyrýan mehanizmleriň kömegi bilen ýygýarlar. Olardan mallara gşyna berer ýaly bede taýýarlaýarlar. Türkmenistana maldarçylygyň ähli görnüşleri mahsus. Olaryň ösdürilmegine ähli daýhan birleşiklerde,

etraplarda, welaýatlarda uly üns berilýär. Olaryň atçylyk, düýedarçylyk pudaklary soýuz döwründe harlandy. Doňuzdarçylyk pudagy ösdürildi. Garaşsyzlyk ýyllarynda atçylyk, düýedarçylyk, dowardarçylyk pudaklar uly ösüşe eýe boldy. Ösen doňuzdarçylyk pudak dine şahsy hojalyklarda käbirlerinde saklanyp galdy.

Maldarçylyk pudaklaryň geografiýasy. Türkmenistanda dowarlaryň iki tohumy: garaköli we saryja goýunlar giň ýaýran. Asyrlar boýy Garagumyň jümmüsünde dowar bakan ata-babalarymyz çölün şertlerine uýgunlaşan goýun tohumlaryny ösdürip ýetişdiripdirler.

Saryja goýunlaryň tohumy goňşy döwletlere hem ýaýradylypdyr. Meşhur teke, ýomut halylary saryja goýunlaryň ýüňünden dokalýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda bu goýunlaryň tohumyny köpeltmeklige döwletimizde uly üns berilýär. Türkmenistanda halyçylyk pudaklaryň ösüşi dowardarçylygyň şu görnüşleriniň ösdürilmegi bilen bagly. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda halyçylyk ähli etraplarda, welaýatlarda ösdürilýär. Şonuň üçin ýurt derejesinde saryja goýunlaryň baş sanyny artdyrmak meselesi goýulýar. Bu goýunlar garaköli goýunlara garanda eti, ýüni köp berýänligi bilen tapawutlanýar. Bu goýunlaryň diriligine agramy ýeterlik bakylanda 50-55 kg, goçlary-75 kg-a çenli ýetýär. Olardan ýylda 4,5-6 kg-a çenli ýüň alynýar. Olaryň bakylyan ýerleri Merkezi, Günorta-Gündogar Garagum we Köpetdag etegi düzlük ýerlerdir. Garaköli goýunlar döwletimiziň ähli etraplarynda bakylyar. Lebap welaýatynyň Köýtendag etrabynda goýundarçylykdan gowy netijeleri gazanmak üçin, geçen asyryň 80-nji ýyllarynyň ikinji ýarymynda garaköl goýunlar bilen Gissar goýunlaryny çakyşdyrmak ýoly bilen, agramy 50 kilogramdan geçýän täze görnüşleri döredipdirler. Bu görnüşleri döretmeklik, olardan alynýan etiň möçberini artdyrmak üçin amala aşyrylypdyr. Gissar goýunlaryň

ýüzlerçesi Ahal welaýatyň Baharly etrabyna getirilip merinos goýunlar bilen çakyşdyrmaklyk göz önüne tutulýar. Bu işleri “Türkmenmallary” assosiasiýasynyň ylmy-barlag institutynyň hünärmenleri amala aşyrýarlar.

Inçe ýüň berýän goýunlar we angor geçiliri Baharly, Magtymguly etraplarynyň daglyk böleklerinde bakylýar. Her goýundan ortaça 4,5-6 kg-a çenli ýüň alynýar. Olaryň diri agramy 50-55 kg. ýetýär. Şäher we oba ilatyny goýun eti bilen hususy hojalyklar üpjün edýärler. Goýunlardan başgada döwletimiziň çäklerinde geçiler ähli ýerlerde, esasy bölegi daglyk we belentlik ýerlerde köp bakylýar. 2009-njy ýylda dowarlaryň sany 18 milliondan geçdi. 1970-nji ýylda olar 4489 müň sanydy. Şu gysga döwürde olaryň baş sany 4 essä golaý artdy. ”Türkmenmallary” assosiasiýasynda baryýogy 3 million töweregi dowar bar. Dowarlaryň 12450 müňi (2009-njy ýylyň aýagy) hususy hojalyklarda saklanylýar. Olaryň sanyny artdyrmaklyga şahsy hojalyklarda uly üns berilýär. Şahsy hojalyklaryň mallary suwarymly ekerançylyk meýdanlaryň töwereklerinde, ekerançylyk meýdanlaryň arasynda galan çägeliklerde bakylýar. Jemgyýetçilik dowarlary bakmak üçin Merkezi, Üňüz aňyrsy Garagumda, Günorta-Gündogar Garagumda, Bathyz we Garabil belentliklerinde, Köpetdagyň, Köýtendagyň, Uly we Kiçi Balkanyň eteklerinde, Demirgazyk-Günbatar daglyk-baýyryk sebitlerde oňat öri meýdanlarymyz bar. Olaryň köp ýerleri guýylar bilen üpjün edilen.

Iri şahly mallary ösdürip ýetişdirmek. Iri şahly maldarçylyk hojalyk ähmiýetli pudak hasaplanýar. Mallaryň baş sany boýunça dowardarçylykdan soňra ikinji orunda durýar. Ony ösdürmeklige ýurdumyzda oňat mümkinçilikler bar. Welaýatlarda maldarçylygyň bu pudagy, öri meýdan ýoklugy sebäpli, daňyda bakylýar. Şonuň üçin şahly iri mallary saklamakda dürli hili otlar gerek bolýar. Güýz we gýş aýlary, ekinleriň hasyly ýygналандan soň, olary gowaça

meýdanlaryň, baglaryň arasynda bakmak mümkinçiligi hem döreýär.

Döwletimiz Garaşsyzlygyny alaly bäri maldarçylygyň bu pudagyny ösdürmäge uly mümkinçilikler döredi. Ýörite mal saklaýan we bakýan maldarçylyk hojalyklary emele geldi. Olarda saklanylýan mallar esasan iki sany ugur: et we süýt öndürmek boýunça ýöriteleşýär. Olardan, öň belläp geçişimiz ýaly, döwlet mal saklany üçin salgyt alanok.

Türkmenistanda iri şahly mallaryň sany 1970-nji ýylda 444 müň, 1990-njy ýylda 829 müň, 2009 –njy ýylda – 2018,2 müň bolupdyr. Şol ýyllara degişlilikde – sygyglaryň sany: 186 müň, 331 müň, 967 müň başa ýetipdir. Saglyýan sygyrlardan alynýan süýdün möçberi 1997-nji ýylda 810 litr, 2001-nji ýylda 1610 litre barabar bolupdyr – dört ýylyň dowamynda alynýan süýdün möçberi 2 esse artypdyr.

Garaşsyzlyk ýyllaryň içinde mallaryň baş sany esasan hem hususy hojalyklarda köpeldildi. Döwletimiz boýunça gara mallaryň esasy bölegi 90-95 % hususy hojalyklarda jemlenen. Hususy hojalyklarda olary saklamaga we baş sanyny köpeltmäge ähli mümkinçilikler bar. Mallary köpeltýän hojalyklaryň köpüsiniň kärende pagta, bugdaý, ot-ýmlik ekin, miweli bag ekilen ýerleri bar. Ekin meýdanlaryň içiniň haşal otlary, bugdaýyň samany, pagtadan alynýan sary un, çigidiň harpygy, bugdaýyň kepegi mallar üçin goşmaça ot-ým bolup hyzmat edýär. Daýhan hojalyklary oba hojalykda ekerançylygy we maldarçylygy utgaşdyryp ösdürýärler.

Düýedarçylyk. Maldarçylygyň beýleki pudaklaryna garanda düýedarçylyk ir döwürlerden bäri ykdaysady taýdan has arzan pudak hasaplanýar. Olary öri meýdanlarda bakanynda gýş üçin ot-ým taýýarlamak zerurlygy ýok. Olar meýdan ýerde sazak, ojar, çerkez, gandym, siňren, ýowşan, syrkyn, gamyş, selme, akbaş, ýandak, ýylgyn, toraňny ýaly agaçlaryň, gyrymsylaryň pürlerini, ýapraklaryny, baldaklaryny

íýip oňnut edýärler. Ýere gar, ýagyş ýaganda-da olara ot ýetmez diýilýän alada-dan bakýan adam dynç. Tomsuň günlerem 2-3 günläp, gyşyna hepdeläp suw içmän gezip bilýän haýwan. Çölde saklananda olara ýörite haşar hem hökman däl. Düýeler orta şorlukdaky guýy suwlaryny hem içip bilýärler.

Beýleki mallardan tapawutlylykda düýe 18-20 aýa çenli sagdyrýar. Ol bir giji-gündiziň dowamynda 7-8 kg., ýylda-da 2500-3000 kg. süýt berip bilýär.

Türkmenistanda düýedarçylygy ösdürmeklige köp üns berilýär. 1970-nji ýylda Türkmenistanda 70,7 müň düýe bar ekeni. Şol düýeleriň 57,5% Ahal we Balkan welaýatlarynyň hojalyklarynda, 22,2% Mary, 10,9% Lebap, 9,4%-I Daşoguz welaýatynyň çäklerinde saklanypdyr. Garaşsyzlyk ýyllarynda olaryň sany has artdy. 1990-njy ýylda olaryň sany 100 müň töweregi bolan bolsa, 2001-nji ýylda 119 müňe, 2008 –nji ýylda 125 müňe ýetirildi. Ýöriteleşdirilen düýedarçylyk hojalyklary Mary, Ahal, Balkan welaýatlarynda ýerleşýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda düýedarçylygy ösdürmeklige hususy hojalyklar köp üns berýärler. Sebäbi maldarçylyk pudaklaryň arasynda ol düşewüntli hasaplanýar. Ony süýdi, çaly, ýüňi, eti üçin çöle golaý ýerleşen obalarda hususy hojalyklarda köp saklaýarlar. Maldarçylykda düýedarçylyk geljegi uly bolan pudakdyr.

Gylýalçylyk. Asyrlar dowamynda türkmen sähralarynda teke, ýomut atlary ösdürilip ýetişdirilipdir. Häzirki günlerde, aradan münlerçe ýyllar geçen hem bolsa, ozalkysy ýaly milli buýsanjyň aýratyn baýlygy bolmagynda galýar. Baryp Garaşsyzlygyň ilkinji günlerinde Türkmenistanyň Prezidentiniň ýörite Permany bilen döredilen “Bedew” baýramçylygy her ýyl aprel aýynyň iň soňky dynç gününde bellenilýär.

Maldarçylyk pudaklarynyň arasynda gylýalçylyga sowet häkimeti ýyllary içinde üns berilmedi. Kolhozlarda we sowhozlarda olar ete tabşyrylyp sany örän azaldy. Türkmenistanda 1940-njy ýylda-70 müň, 1990-njy ýylda-19 müň, 2008 – nji ýylda 29,2 müň gylýal boldy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda gylýalçylygy ösdürmek üçin “Türkmen atlary” döwlet birleşigi döredildi. Türkmenistanda gylýallaryň ahal-teke, ýomut tohumlary köpeldilýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda bu pudak täzeden janlandyryldy. Hususy hojalyklarda saklamaklyga doly rugsat edildi. Şeýlelikde, olaryň baş sany döwletimizde 30 müňe, Ahal welaýatda 6,1 müňe ýetirildi. Welaýatlaryň içinde gylýallaryň sany boýunça Sarahs (1424), Ruhabat (1115), Tejen (931), Baharly (566) etraplary öňde barýarlar. Welaýatda Ruhabat etrapda ýurdumyzda ýeke-täk atçylyk zawody bar. Saparmyrat Türkmenbaşynyň aladasy bilen Aşgabatda 2 sany at çapyşyga tomaşa eder ýaly dünýä ülnüne laýyk gelyän aýlaw (ippodrom) guruldy. Bu at çapyşyk aýlawlary (ippodromlary) Türkmenistanyň milli baýramçylyklary geçirilýän günleri köp adamly bolýarlar. Oňa syn etmäge Aşgabatda ýaşaýan we işleýän daşary ýurt myhmanlary hem gatnaşýarlar. Soňky ýyllarda türkmen toýlarynda hem at çapyşyk ýaryşlary geçirilýär. Umuman, atçylyk türkmeniň ata-baba gowy görýän maldarçylyk pudagy hasaplanýar.

Türkmenleriň arasynda “ir bilen turanynda ilki ataňy, soňra atyňy gör” diýlip ýöne ýere aýdylan bolmaly däl. Biziň ýurdumyzda atçylyga uly hormat, sarpa goýulýar. Şol sebäpli soňky ýyllarda welaýatlarda gylýallaryň sany artýar. Olaryň içinde Daşoguz welaýatynda 7,9 müň, Maryda 6,2 müň, Ahalda 6 müň, Balkanda 4,2 müň(2009) gylýal bar.

Guşçylyk. Ilaty ýokumly, ýokary kaloriýaly, ýeňil siňýän, berhiz hökmünde ulanylýan guş eti we ýumurtga bilen üpjün edýär. Guşçylygy türkmenler ýedi hazynanyň biri

hasaplaýarlar. Döwletimizde guşçylygyň dürli ugurlaryny ösdürmeklige mümkinçilikler açyldy.

“Türkmenistanda towuk, ördek, gaz, bedene, käkilik, sülgün, hindi towugy soňky ýyllarda düýeguş ýaly guşlary köp möçberde ösdürip ýetişdirmäge oňaýly şertler bar. Ýyly howa şertlerinde bizde towuklardan ýylda 200 töweregi ýumurtga alyp bolýar. Munuň özi guşçylyk bilen meşgullanýan islendik telekeçiniň ahyr netijede diňe girdeji görjekdigini aňladýar. Guş saklaýan hojalyklarymyz guşlaryň dürli, semregiç we uly hem-de köp ýumurtga berýän görnüşlerini ösdürip ýetişdirýärler. Guşlaryň düýeguş(Ak bugdaý etrabynda), hindi towugy ýaly göwresi uly, eti köp berýän, eti we ýumurtgasy derman hasaplanýan bedene görnüşlerini ähli etraplarda hususy hojalyklar saklaýarlar. Olar Türkmenistanyň howa şertlerine çalt uýgunlaşýarlar. Gowy önüm berýärler.

Türkmenistanda 1991-nji ýylda hojalyklarda saklanylýan guşlaryň baş sany 6483 müň bolanlygyndan, 2009-njy ýylda 12907,3 müňe ýetirildi. Bularyň baş sany geljekde hem artar. Biziň günlerimizde Türkmenistanda 6 sany guşçylyk fabrigi (Aşgabat, Baýramaly, Daşoguz, Balkanabat, Saýat, Tejen), 5 sany ýöriteleşdirilen guşçulyk daýhan hojalyklary, 7 sany hojalygara guşçulyk kärhanalary, 300 sany guşçylyk fermalary bar. Olardan başga-da oba ilatynyň hususy hojalyklarynda hem guşçylyga uly üns berilýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzda däneçiligiň ösýänligi sebäpli, guşçylygyň dürli pudaklaryny ösdürmeklige uly mümkinçilikler döredi. Indi guşçylygyň durli pudaklary üçin ot-ýým ýeterlik.

Ýüpekçilik. Ýüpekçilik Türkmenistanyň oba hojalygynyň ir döwürlerden bari meşgullanylýan pudagy hasaplanylýar. Ýüpek gurçugynyň esasy iýmiti tut agajynyň ýapragy hasaplanýar. Türkmenistanda ýüpek gurçugynyň birnäçe görnüşleri ýaýrandyr.Ýüpek gurçygynyň tohumlary Aşgabatda, Maryda, Türkenabatda, Daşoguzda ýöriteleşdirilen

zawodlardan alnan, janlandyrylan gurçuk tohumlaryndan gutylarda (bir guty 29 grama deň) idedijilere paýlanylýar. Ýüpek gurçuklaryny idetmeklik 40-42 gün dowam edýär. Şol aralykda bir guty ýüpek gurçugyny idetmek üçin 1000-1200 kilogram arassa tut ýapragy berilýär. Bir kilogram pile öndürmek üçin 18 kilogram tut ýapragy harçlanylýar. Bir gektar tut plantasiýasyndan 4-5 tonna ýaprak alynýar. Bir tonna gury pileden 4000 metr krepdeşin mata öndürilýär. 1 kg. gury pileden bolsa 4 metr mata dokap bolýar.

Ýüpek gurçugynyň tohumlaryny paýlamaklyk Ahal, Balkan, Mary, Lebap welaýatlarda mart aýynyň ortalarynda başlanýar. Daşoguz welaýatynda gurçuk tohumlarynyň beriliş möhleti Aprel aýynda, ýagny günorta sebitlere seredende 20-30 gün gijräkdir. Bu ýagdaý howa şertleri we tut agaçlarynyň ýapraklaýşy bilen baglanyşykly bolýar. Ýüpek gurçugy idedilýän wagty obalarda ekin ekilenden soňky döwre gabat gelýär. Oba hojalyk işlerine päsgelçiliksiz ony idedip bolýar. Günorta sebitlerde Daşoguz welaýata garanda ýüpek gurçugy bir aý öň idedilýär. Şol sebäpli pilesi hem bir aý ir tabşyrylýar.

1971-1975-nji ýyllarda Türkmenistanda ortaça ýylda 4000 tonna, 1981-1985-nji ýyllarda – 5000 tonna, 2006-njy ýylda 6,2 müň tonna pile öndürildi. Emma soňky ýyllarda näbelli sebäplere görä onuň öndürilişi azaldy. Şeýlelikde, tut agaçlaryň meýdany köpeldilse, bu öz gezeginde piläniň öndürilişini artdyrmaga mümkinçilik berer.

Balykçylyk. Balykçylyk ýurdymyzda köne hojalyk pudaklarynyň biri hasaplanýar. Hazar deňziniň kenarlarynda gadymy döwürlerden bäri balyk tutylandygyna taryhy maglumatlar şaýatlyk edýärler. 1925 –nji ýylyň Baýdak aýynda Hazar deňziň Türkmenistan kenarynda “Türkmenbalyk” döwlet trest-i döredilipdir. 30-njy ýyllardan başlap Esengulyda, Çekişlerde, Çekende, Aýdakda, Gyzylsuwda, Awazada,

Japarda, Garşyda we beýleki kenarıakalarda balyk tutujy hojalyklar döredilýär.

1965-nji ýyldan başlap Garagum derýasyny suwotylaryň basmagyndan goramak maksady bilen ak amuryň, tüňňimaňlaýyň liçinkalarynyň 20 mln-a golaýy Murgap derýasyna, Hanhowuz suw howdanyna, kollektor-zeýkeşlere göýberildi.

Deňizden, köllerden, derýalardan tutulýan balyklar döwletimiziň azyk maksatnamasyny ýerine ýetirmäge uly ýardam edýär. Ýurdumyzda balykçylygy ösdürmek üçin döwletimiziň Hazar deňziniň Türkmenistana degişli çäklerinde, Sarygamyş we beýleki köllerde, Amyderýada, Tejen, Murgap, Çaragum, Türkmen derýalarynda, suw howdanlarynda balygyň uly ätiýaçlyklary bar. Balykçylyk hojalygy Balkan welaýatynyň Türkmenbaşy, Esenguly, Mary welaýatynyň Ýolöten, Oguzhan, Ahal welaýatynyň Tejen, Altyn Asyr, Akbugdaý etraplarynda balyk saklaýjy - tutujy hojalyklar göredilen.

“Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmekligiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda balykçylyk hojalygy ösdürmeklige uly üns berilýär. Hazar deňziniň seýrek balyklarynyň goralyp saklanylmagyny we dowamly öndürilmegini berjaý etmek üçin Türkmenistanda Hazar deňziniň çäklerinde bekre balyklary emeli usulda köpeldilýän balyk hojalyklary döretmek hakynda mesele goýulýar. Ýokary hilli balyk önümleriniň öndürilýän möçberlerini artdyrmak niýeti bilen Hazarda bekre balygyny köpeldýän hojalygy döredildi. Türkmenistanyň Döwlet balyk hojalygy komiteti Balkan welaýatynda Gyýanlyda bekre balyklary emeli köpeldýän we balyk önümleri öndürilýän önümçilik toplumyny gurýar. Geljekde toplum – dünýäde deň-taýy bolmadyk täsin kärhana bolar. Şol ýerde bekre balyklaryny emeli “Işpilden – işbile çenli” usulda ösdürip ýetişdirmek, işpilleri we bekre balygynyň etini senagat taýdan işlemek,

Hazar deňziniň balyk baýlyklarynyň üstüni ýetirmek üçin ýaşajyk bekre balyklaryny köpeltmek işleri utgaşykly alynyp barylar. Gurulýan zawodyň 10 gektarlyk meýdanynda genetika banky, laboratorýalar ýerleşdiriler. Toplumyň esasy çäkleri emeli şertlerde bekre balyklaryny ýetişdirmäge niýetlenen ýapyk howuzlar bölünip beriler. Belli bolşy ýaly bekre ýer ýüzünde balyklaryň iň gadymy görnüşleriniň biridir. Onuň dünýäde sanynyň azlygy sebäpli Gyzyt kitaba girizilen. Şol sebäpli Hazar deňzinde (Türkmen kenarýakalarynda) bekre balyklaryny köpeltmeklik göz önünde tutulýar. Şu maksat bilen bu kärhana taýýar edilen soň bekre balyklaryny köpeltmek maksady bilen ylmy-barlag işler hem geçiriler.

§22. Halkyň sarp edýän harytlary önümçiligi boýunça pudaklaryň toplogy

Halkyň sarp edýän harytlaryny öndürýän önümçilik toplumlaryna ýeňil we azyk senagat kärhanalary girýärler. Ýeňil senagat kärhanalaryň düzümine pagta arassalaýjy, pamyk, ýüplük egriji, mata dokaýan, matany reňkleýän, tikiň, trikotaž, ýüň ýuwýan, ýüň egirýän we dokaýan, gön-aýakgap, haly, farfor-faýans, keçe önümçilikleri girýärler. Azyk senagat kärhanalary ilatyň gündelik ulanýan dürli iýmit önümlerini öndürýärler. Türkmenistanyň senagat kärhanalarynda öndürilýän senagat önümleriniň 24,6%-i (2009-njy ýyl) ýeňil senagat pudaklaryna degişlidir.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap döwlet derejesinde esasy üns berilen meseleleriň biri ýurdumyzda halkyň gündelik sarp edýän azyk we ýeňil senagat önümlerini öndürmek, hem-de olaryň bolçulygyny döretmek bolup durýardy. Şol maksat bilen ýurdumyzda birnäçe azyk we ýeňil senagat kärhanalary döredildi.

Ýeňil senagaty. Ýeňil senagat kärhanalary obasenagat toplumyň dowamy hasaplanýar. Bu pudagyň ilkinji kärhanalary pagta taýýarlaýyş nokatlarydyr. Bu kärhanalar gowaça ekilýän etraplarda ýerleşýärler. Pagta arassalaýjy nokatlaryň sany tabşyrylýan pagtanyň möçberine baglydyr.

Dokma senagatyna pagta arassalaýjy zawodlar, egirme-dokma, mata dokaýan we reňkleýän fabrikalar girýärler. Pagtaçylyk pudagara toplumyň esasy pudaklarynyň biri pagta arassalaýjy senagat hasaplanylýar. Türkmenistandaky pagta arassalaýjy zawodlar pagtaçylyk etraplarda ýerleşýärler. Her bir zawoda ortaça 4-5 sany pagta taýýarlaýyş nokatlary berkidilen. Olar pagtany berkidilen zawodlaryna getirip tabşyrýarlar.

Pagta arassalaýjy zawodlaryň esasy öndürýäni pagta çigidi hasaplanýar. Pagta arassalaýjy zawodlarda pagtanyň bir tonnasyndan 32-36% süýüm alynýar. Bir tonna pagta hasylyndan orta hasap bilen 3 müň metr mata alynýar. Ýurdumyz boýunça ýagyň ortaça çykymyny 17-19 % -den hasaplamaly edildi. “Ak altyny” öndürijiler bilen baglaşylan şertnama esasynda gowaça çigitlerini gaýtadan işläp taýýarlamagyň şu usulyň gyşarnyksyz berjaý edilmelidigi nygtaldy. Pagta arassalaýjy zawodlarda arassalanan pagta egirme-dokma fabrikler üçin zerur çig-mal bolup hyzmat edýär. Ondan esasan ýüplük öndürilýär. Belli-bir bölegini medisina pamygyny öndürmek, ýorgan-düşek tikmek, mebel ýasamaklyk üçin ulanylýarlar. Egirme-dokma fabriklerde öndürilen ýüplük nah mata senagatynda esasy çig-mal hasaplanylýar. Olarda pagta süýüminden ýüplük, sapak öndürilýär. Nah mata kärhanalarynda pagta süýümi egirmek, sapak öndürmek, olardan mata dokamak, matalary reňklemek, gül basmak işleri amala aşyrylýar. Bu fabriklerde biýz, setin, içki geýimlik, köýneklik, polotensalyk, tüýjümek matalary öndürýärler. Pagta arassalaýjy zawodlarda arassalanan pagtanyň çigidinden tohumlyk çigit alyp galyp, galan çigitleri ýag zawodlarda pagta ýagy we sabyn öndürmek üçin ugradýarlar.

Garaşsyzlyk ýyllaryna çenli döwletimizde 30 sany pagta arassalaýjy zawod (Kaka, Tejen, Mary, Garagum, Baýramaly, Ýolöten, Murgap, Oguzhan, Türkmenabat, Galkynyş, Nyýazow şäherçesi, Sakar, Saýat, Farap, Halaç, Atamyrat, Kerkiçi, Hojambaz, Görogly, Gurbansoltan eje, Daşoguz, Deňizhan, Akdepe, Boldumsaz, Köneürgenç, S.Türkmenbaşy) hereket edýär.

Şol döwürde Tagtabazarda, Türkmenalada, Serdarda, Gubadagda, Sakarçägede, Göroglyda, Türkmenabatda, Babadaýhanda, S.A.Nyýazow adyndaky etrabyň Türkmenistanyň gahrymany Sadylla Rozmetow adyndaky daýhan birleşiginde, Oguzhanda, Baharlyda(Akdepe) we beýleki etraplarda täze pagta arassalaýjy zawodlar guruldy.

Sowet döwründe Türkmenistanda öndürilýän pagtanyň 97%-i Soýuzyň çägendäki dokma senagat kärhanalarynda işlenilýärdi. Şol sebäpli döwletimizde ýeňil senagatyň esasy pudagy dokma senagaty haýal ösüpdir. Dokma senagat kärhanalary Aşgabatda (S.A.Nyýazow adyndaky nah mata kombinaty, 8-nji Mart adyndaky ýüpek süýüminiň, ýüplik egirme, “ýüň” önümçilik birleşiginden), Maryda (egirme-dokma, ýüň ýuwýan, ýüň-boýag, egirme) fabriklerinden ybaratdy.

Ýurdumyzda “Açyk gapylar” syýasatynyň ýöredilmegi esasynda Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanda ýeňil senagatyň köp kärhanalary guruldy we gurulýar. Türkiýäniň “Engin grupp” firmasy Mary welaýatynyň Wekilbazar etrabynda trikotaž we tehnik matalary dokaýan fabrigini gurýar. “Kotam inferpraýzes Limited” türk firmasy bilen bilelikde Gökdepede Atamyrat adyndaky dokma kombinatynyň ýüplik egiriji we mata dokaýjy fabrigi işe girizildi. 1994-nji ýylyň aprel aýynda düýbi tutulyp kombinat ýüplik egiriji, mata dokaýan, boýagçylyk we egin-eşik tikýan fabriklerden durýar. 1994-nji ýylda Tejen şäherinde Süleýman Demirel adyndaky

ýuplik fabrikasy ulanmaga berildi. S.A.Nyýazow adyndaky(öňki Daşoguz) etrabyňyň Nowaýy adyndaky daýhan birleşiginde egirme fabrigi, Balkanabatda farfor zawody, Göroglyda, Türkmengalada ýüplük öndürýän fabrikler işe girizildi. Daşary ýurt firmalary tarapyndan Mary welaýatynda 15 sany halk hojalyk kärhanalary gurulýar. Mary şäherinde täze tikin fabrigi ulanylmaga berildi.

1997 –nji ýylda Ahal welaýatynyň Ruhabat etrabynda Gypjak obasynyň golaýynda türk hünärmenleriniň kömegi bilen jinsi mata kombinaty (dokma senagat toplumy) guruldy. Bu toplumda Türkmenistanda ilkinji gezek jinsi matalary dokalýar we taýýar egin-eşikler öndürilýär. Öndürilýän önümleriň esasy bölegi daşary döwletlere ABŞ-a we Günbatar Ýewropa döwletlerine çykarylýar. Türkiýäniň “Ekpar” firmasy Gökdepe etrabynda ownuk mallaryň derilerini gaýtadan işleýän завод gurup berdi.

Baýramaly şäheri hem dokma senagat merkezine öwrülýär. Bu şäherde tüýžümek matalary öndürmek boýunça fabrik ulanmaga berildi. 2005-nji ýylda Baýramalynyň dokma toplumynyň ikinji nobatdakysy işe girizildi. Italiýanyň, Ýaponiýanyň, Germaniýanyň, Türkiýäniň, Ispaniýanyň täze enjamlary bilen üpjün edilen bu kärhana ýylda 2900 tonna pagta süýümini gaýtadan işleýär. 2550 tonna nah ýüplügi almaga, 2500 tonna aşgarlanmadyk matany, 2325 tonna tüýjümek matany taýýarlamaga we taýýar önümleriň 10 million sanysyny öndürmäge mümkinçiligi bar.

Şol ýylda Wekilbazar etrabynda Türkmenistanyň Gahrymany Gurbansoltan eje adyndaky täze dokma fabrigi işe girizildi. Bu toplum özüne egirme, boýag, dokma we tikin fabriklerini birleşdirýär. Bu toplumda her ýylda pagta ýüplüginin 10220 tonnasyny gaýtadan işläp, 64 million inedördül metr ýokary hilli mata öndürilýär.

Halaç etrabynyň J. Mähremow adyndaky daýhan birleşiginde nah-ýüplük fabrigi hem şol ýylda işe başlady. Desgada oba hünärmenleriniň 250–ä golaýy işe ýerleşdi. Kärhana ýylda 10 müň tonnadan gowrak pagta süýümini gaýtadan işläp, 9 müň tonnadan köpräk dürli ölçegdäki ýokary hilli ýüplük sapaklary öndürýär. Öndürilen önümler Germaniýa, ABŞ-a, Daniýa, Gollandiýa, Hindistana, Türkiýä we beýleki döwletlere eksport edilýär.

Türkmenabat şäherinde “Iýmit” türkmen-italýan aksioner jemgyýeti pagta egriji jabrigiň ikinji nobatdakysyny işe girizdi. Bu ýerde geljekde dokma, matany reňkleýän, jorap, trikotaž önümçiliklerini döretmek hem göz önünde tutulýar. Türkmenabat şäherinde S.Nyýazow adyndaky kärende ýaglyk fabrigi döredilip onuň öndürýän önümlerine höwes artýar. Bu fabrika ýylda 1 milliondan gowrak ýaglyk we 2 million metre golaý köýneklik mata öndürýär.

2006 –njy ýylda Balkan welaýatynyň Magtymguly şäherçesinde tikin fabrigi, şol ýylda Türkmenabat şäherinde medisina pamygyny öndürýän fabrigiň birinji nobaty işe girizildi.

2006-njy ýylda Ruhabat şäherçesinde panbarhat matany öndürjek fabrigiň gurluşygyna başlanyldy. Bu mata biziň döwletimizde gelin-gyzlaryň gowy görýän matasy hasaplanýar. Ol matalar dünýäde 2-3 sany döwletde öndürilýär. Bu fabrika 2007-nji ýylda işe girizildi. 2007-nji ýylda Abadan şäherinde pagta egriji fabrik işe başlady.

Gön-deri we aýakgap senagaty. Bu Türkmenistanda täze döreýän senagat pudagy hasaplanýar. Soýuz döwründe aýakgap senagatyna degişli ýeke-täk kärhana Aşgabatda ýerleşýärdi. Ol hem diňe içki bazar, ýagny ýerli ilatyň isleglerini kanagatlandyrmak üçin işleýärdi. Garaşsyzlyk ýyllarynda Maryda gön-deri işläp bejerýän fabrika işe girizildi. Şol kärhanada ýurdumyzda ilkinji gezek gurluşyk üçin ýelim

öndürilip başlandy. Bu senagaty ösdürmek üçin özümüzde çigmal ätiýaçlyklary ýeterlik. Şol fabrigiň esasynda indi Türkmenabatda, Maryda aýakgap fabrikleri işleýär. Olar hakyky we emeli derilerden aýallar, çagalar we uly adamlar üçin aýakgaplary öndürýärler.

Gökdepe etrabynda ownuk mallaryň derilerini gaýtadan işleýän zawod hereket edýär. Ýerli çig mallaryň hasabyna Türkmenistanda täze aýakgap fabriklerini gurmaklyga ygtyýar berildi. Bu işe şol ugurdan gowy başy çykýan daşary ýurt firmalary, kompaniýalary çekiler. Netije-de, ýakyn ýyllarda täze fabrikler döredilip halkymyzyň aýakgap önümlerine bolan isleglerini kanagatlandyrmaklyk göz önünde tutulýar. Şu aýdylýana mysal hökmünde, 2006 –njy ýylda Magtymguly etrap merkezinde aýakgap fabrigi işe girizildi. Fabrigiň ýyllyk kuwwaty ortaça 500 müň jübüt aýakgaby tikmäge ýeterlikdir. Gön-deri we aýakgap senagaty ösdürmek üçin döwletimizde çig mallar ýeterlik.

Haly önümçiligi. Türkmen halysynyň mukaddesligi, nepisligi, gозzelligi, durşuna uly sungat eseridigi barada ýazmadyk şahyr, taryhçy, syýahatçy ýok bolsa gerek. Onuň beýleki halklaryň çeperçilik eserlerinde gaýtalanmaýan nagşy, ýokary kämillik bilen dokalyşy ony döredijileriň ýokary ussatlygynyň derejesini, köp asyrlar boýy tejribesiniň netijesidigini görkezýändigine şübhe bolmasa gerek.

Türkmen halylaryny dokamaklyk Aşgabat, Mary, Bäharly, Gökdepe, Serdar, Balkanabat, Magtymguly, Bereket, Esenguly, Halaç, Atamyrat, Daşoguz fabriklerinde we olaryň etrap merkezlerinde ýerleşen bölümlerinde ýola goýlan.

Haly dokamak üçin saryja goýunlaryň ýüni ulanylýar. Marynyň ýüň ýuwyýan fabrigi, Türkmenabadyň ýüň egirmedokma fabrikleri haly senagatyny çig mal bilen üpjün edýärler. Türkmenistan boýunça halylaryň boýag meselesine uly üns berilýär. Türkmenistanyň ýerli ösümlüklerinden boýag

ýasamaklyga girişildi. Ýerli ösümliklerden alnan reňkler bilen boýalan ýüňlerden dokalan halylaryň reňkleri solmaýarlar. Ýyl geçdiğiçe reňki açylýar. Şonuň üçin dünýä bazarynda şol halylar has gowy alynýar.

Fabrik halylaryny dokaýan uly kombinat Abadan şäherinde bolup, ol 1987-nji ýylda işe girizilipdi. 1997-nji ýylda 800 müň m², 2004-nji ýylda 2 million m²- e golaý halylar we haly önümleri öndürilipdir.

2008 –nji ýylyň güýzünde Esenguly etrabynyň merkezinde täze haly fabriği guruldy. Ol ýerde 1927-nji ýylda gurlan bir sany kiçiräk sehden ybarat bolan haly kärhanasy işleýär.

Keçe önümçiligi. Biziň döwletimizde amaly-bezeg sungatynyň mahsus pudagy keçe önümçiligi hasaplanýar. eçeleriň dürli görnüşlerini öndürmekde gadymyýetde we biziň günlerimizde hem tapawutlanýar. Olardan gülli keçe, maşyn keçe, gara öýleri basyrmak üçin ulanylýan keçeler, çopanlar üçin oýluk keçeler, namazlyk keçeler öndürilýär. Aşgabat şäherimizde “ýüň” firmasy bolup, döwletimizde keçe önümçiligini birleşdirýär. Çarwaçylyk etraplarda öndürilýän keçeler ýokary hilliligi bilen tapawutlanýarlar.

Azyk senagaty. Azyk senagaty agrosenagat toplumyň esasy pudaklaryndan biri hasaplanylýar. Oňa döwletimizde öndürilýän senagat önümleriniň 2000-nji ýylda 13,8%, 2009-njy ýylda 20,4%-e golaýy degişli boldy. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda döwletimizde azyk önümleri ýetmezçilik edipdi. Azyk garaşsyzlygyny berjaý etmekde azyk senagaty kärhanalaryň ähmiýeti biçak ulydyr. Bu meseläni tiz çözmek maksady bilen döwletimizde birnäçe azyk senagaty kärhanalary guruldy.

Azyk senagat kärhanalary çig mal çeşmelerine baglylykda iki topara bölünýär: ösümlük azyk önümleri; maldarçylyk azyk önümleri. Oba hojalygynda ekilýän ekinleriň

miwesini ilat terligine iýmit maksatlary üçin ulanýar. Miweli agaçlardan öndürilýän miweleriň käbirleri kakadylýar, guradylýar. Artyk öndürilen önümler köplenç halatlarda senagat taýdan gaýtadan işlenilip, olardan dürli hili azyk önümleri öndürilýär. Maldarçylyk pudaklaryndan alynýan önümler: et, süýt, ýüň, pile, bal we beýlekiler azyk, ýeňil senagat kärhanalarynda täzeden işlenilýär. Olary gaýtadan işläp dürli et, ýag, süýt önümleri(guta gaplanan etiň dürli görnüşleri, gaýmak, gatyk, peynir), mallaryň ýüňünden- ýüplik, mata, derisinden- gön-teletin, pileden -ýüpek sapak, mata öndürilýär.

1996 –njy ýylda azyk senagatynyň binýadynda Azyk senagaty assosiasıyasy döredildi. Onuň işi döwletimizde öndürilýän ähli oba hojalyk önümleriniň azyk görnüşlerini gaýtadan işlemeklige gönükdirildi. Onuň kärhanalary dünýäniň häzirkı zaman enjamlary bilen üpjın edildi. Dünýä ülnülerine laýyk gelyän ýokary hilli, has tagamly azyk önümlerini ilata hödürlemekden ugur alyndy. Assosiasıyada kärhanalaryň 55-si, ýagny, et süýt, ýag kärhanalaryň 29-sy, gök-miwe önümlerini gaýtadan işleýän kärhanalaryň 8-si, süýji-köke kärhanalarynyň 4-si, alkogolsyz içgiler boýunça 6-sy, çakyr boýunça 8-si bolup, olarda azyklaryň 350-den gowrak görnüşı öndürilýär. Assosiasıyanyň Balkanda 3, Aşgabatda 7, Ahalda 12, Maryda 13, Lebapda 15, Daşoguzda 5 kärhanasy hereket edýär. Türkmenistan indi taýyar azyk önümlerini özünde öndürýän döwlete öwrüldi. Azyk önümleriniň ençemesini indi Türkmenistan daşary döwletlere çykarýar.

Däne üweýän degirmenler döwletimiziň etraplarynyň hemmesinde hem bar. Çörek bişirýän zawodlar welaýat merkezlerinde ikiden-üçden, etrap merkezleriniň hemmesinde, şäherlerde we şäherçeleriň hemmesinde hem gurlan. Olar ilaty çörek önümleri bilen üpjın edýärler. Ol zawodlar çörekleriň dürli görnüşlerini öndürýärler. Un üweýän, çörek bişirýän hususy kärhanalar ähli etraplarda, şäherlerde işleýärler.

1930-njy ýylda Aşgabatda ilkinji konditer fabriği gurulýar. 1948-nji ýylda ýer titremesi netijesinde weýran bolýar. Soňra 1949-njy ýylda täze fabrika gurulýar we süýji önümlerini öndürip başlaýar. Konditer önümleri Aşgabadyň “Gündogar” süýji fabriğinde, Mary, Türkmenabat fabriklerinde öndürilýär. Un kombinatlaryň köpüsinde makaron önümçiliği ýola goýlan.

Türk hünärmenleriň kömegi bilen gurlan Aşgabadyň “Goşant” atly un we makaron önümleri zawodynda ýokary hilli un-makaron önümleri çykarylýar. Zawodda ABŞ-ň, Şweýsariýanyň, Italiýanyň, Germaniýanyň häzirki zaman enjamlary oturdylan. Ruhabat etrabyň Gypjak obasynda Gurbansoltan eje adyndaky çagalar iýmiti zawody işläp başlady. Bu завод dürli hili çagalar iýmitini öndürýär.

2007 –nji ýylda Türkmençala şäherçesinde täze un we unaş fabriğini işe girizildi. Dünýäde giňden tanalýan öndürijilerden getirilen häzirki zaman enjamlary bilen üpjün edilen. Her ýyl bu ýerde ýokary sortly unuň 40 müň tonnasy we unaş önümleriň 14 müň tonnasy öndüriler. Zawodda unaşyň 16 görnüşi taýýarlanylýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda konditer önümlerini öndürmeklik hususy hojalyklarda hem ýola goýulýar. Ol kärhanalar halka gerek bolan süýji-kökeleri, tortlaryň dürli görnüşlerini öndürýärler.

Et-süýt önümçiliği. 1929-njy ýylda ilkinji gezek Aşgabatda mal soýulýan döwlet gassaphanasy işe girizildi. 30-njy ýyllaryň başynda bu ýerde ilkinji et senagat kärhanasy döredildi. Garaşsyzlyk ýyllarynda Soýuz döwründen gelýän plan boýunça daýhan birleşikleriň döwlete et tabşyrylmasy ýatyryldy. Şol sebärlil döwletimizdäki Soýuz döwriüniň et kombinatlary ýapyldy. Olar Azyk senagaty assosiasiyasynyň düzümine berildi.

Etrap merkezlerinde gaýmak we sary ýag almak üçin süýt önümleri işlenilýärdi. 1930-njy ýyllaryň ahyrynda käbir şäherlerde we etrap merkezlerinde doňdurma öndürilip başlandy. 1950-nji ýylda Balkanabatda suýt zawody, Türkmenabatda, Maryda, Aşgabatda, Daşoguzda, Atamyratda et kombinatlarynda kolbasa öndürýän bölümleri sowadyjy enjamlar bilen üpjün edildi. Öňki işleýän et-süýt kärhanalara täze enjamlar oturdyldy. 1961-nji ýylda Türkmenabatda täze et kombinaty işe berildi. Maryda hem et kombinaty guruldy. 1965-nji ýylda Aşgabatda süýdi gaýtadan işleýän süýt kombinaty, 1966-njy ýylda Tejende, Maryda kuwwatly süýt-ýag zawodlary, 1971-nji ýylda Tagtabazarda süýt zawody guruldy. Atamyrat şäherinde hem süýt zawodyň gurluşygyna başlandy. Ýolöten, Daşoguz, Baýramaly, Halaç, Köneürgenç şäherlerinde we şäherçelerinde süýdi gaýtadan işleýän zawodlar işe girizildi. Garaşsyzlyk ýyllarynda bu zawodlaryň hemmesiniň diýen ýaly durky täzelendi. Azyk assosiasiasyna degişli edildi. Ak Bugdaý etrabynyň “Täze-Durmuş” daýhan birleşiginde kiçi zawod gurlup süýt-den peýnir, mesge öndürilip başlady. Azyk senagatynda täze pudaklar döredildi. Süýt alynýan önümleriniň görnüşleri giňeldi. Önümçilige süýdi gaýtadan işlemegiň täze usullary ornaşdyryldy. Çykarylan önümlerde süýt-belok konsentratlaryny, ir-iýmişleri we başga goşantlary goşup, dürli süýt önümlerini çykaryp başladylar. Häzir ilaty azyk önümleri bilen doly üpjün etmek ugrunda belli bir netijeler gazanylýar. Ýurdumyz boýunça mesgäniň 5 görnüşi, peýniriň 12 görnüşi, ýagy alynmadyk süýt önümleriniň 20-den gowrak görnüşleri öndürilýär.

Agyz suwy we alkogolsyz içgiler önümçiligi. Türkmenistanyň yssy howa şertlerinde çüýşelere gaplanan agyz suwunyň ähmiýeti, olaryň ýaşayş üçin zerurdygy hemmelere mälim. Döwletimizde agyz suwuny, serbetli içgileri öndürýän zawodlaryň sany Garaşsyzlyk ýyllarynda köpeldi. Soýuz döwründe agyz suwy we şerbetli içgiler piwo zawodlarynda

(Aşgabatda, Maryda, Türkmenabatda, Daşoguzda) öndürilýärdi. Garaşsyzlyk ýyllarynda daşary ýurt firmalary bilen bilelikde Aşgabatda 2 zawod (“Altyn damja”, “Çeşme”), Maryda, Abadanda, Balkanabatda, Türkmenbaşyda, Türkmenabatda, Daşoguzda, Köneürgençde we Gurbansoltaneje etrabynda agyz suwy zawodlar guruldy. Bejeriş üçin niýetlenen we naharyň gapdalynda içilýän “Berzeňňi” diýen suwy öndürmek boýunça ýöriteleşdirilen “Çeşme” zawodynyň öndürýän suwlaryny aşgabatlylar we onuň myhmanlary bilýän bolsalar gerek. Onuň önümi 1999-njy ýylda Madrid şäherinde geçirilen halkara sergisinde “Platina ýyldyzyna” mynasyp boldy. Zawod guýylaryň ikisinden suw alýar: agyz suwy Ýanbaşdan gelýär, mineral suwy bolsa Berzeňňidäki çeşmeden alynýar. Bu ýerde bir ýylda 350 müň dekalitre barabar alkogolsyz içgiler we 720 müň dekalitre barabar mineral suw öndürilýär.

2005-nji ýylda Arçabilde agyz suwy zawody işe girizildi. Türkiýäniň we Italiýanyň öňdebaryjy şereketleriniň hazirki zaman ünlelere laýyk gelýän enjamlary oturdyldy. Zawoda suw guýmak üçin gerek bolan polietilenterefalat çüýşeler hem kärhananyň özünde öndürilýär. Cüýşe öndürýän 2 sany awtomatlaşdyrylan ulgam bolup, bir ýylda 80 million gap öndürmek üçin niýetlenilendir. Çykarylýan gaplaryň göwrümi 330, 350, 500 millilitre, 1 we 1,5 litre, şeýle-de zawod-da 19 litrlik gaplarda suw çykarýan ulgam oturdylypdyr. Zawodyň ýyllyk kuwwatlylygy 720 müň dekalitre barabar alkogolsyz içgileri we 2023 dekalitre barabar agyz suwuny öndürýär.

Ýakyn wagtda Balkan welaýatynda Magtymguly etrabyňyň “Ýeňiş” daýhan birleşiginiň Kurujdeý obasynyň çägendäki Gargyly(Ýç çynar) dag çeşmesiniň suwy ulanylar. 60 metre golaý belentlikden çykýan dag çeşmesiniň suwunyň binýadynda guruljak zawodyň şu ýerde niýetlenilmegi ýöne ýerden däl. Himiýa institutynyň we “Gün” ylmy-önümçilik birleşiginiň hünärmenleriniň baha bermeklerine görä

Gargylynyň suwy özüniň himiki düzümi boýunça içmäge örän ýaramlydyr. Zawodyň çaklanylýan kuwwatlylygy her sagatda 0,5-1,5 we 5 litrlik plastiki gaplarda 16 müň litre barabar suw öndürmäge mümkinçiligi bar. Mineral suwdan başgada bu zawodda dürli görnüşli (Türkmen-kola, Ýedigen) içgileri öndürmek göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň paýtagty gözel Aşgabadynyň ilatyna edilýän jemagat-durmuş hyzmatlarynyň derejesini ýokarlandyrmak, paýtagtymyzyň ilatyny arassa agyz suwy bilen durnukly üpjün etmek maksady bilen, Türkmenistanyň Prezidenti G.Berdimuhammedow Karara gol çekdi. Resminama laýyklykda Aşgabat şäheriniň häkimligine Aşgabat şäherinde agyz suwy zawodynyň taslamasyny düzmek we ony gurmak barada “Polimeks Insaat Tahhut we Sanai Tijaret A. Ş.” türk firmasyna tabşyryldy. Desga 2008 –nji ýylyň oktyabr aýynda gurlup ulanyl maga berildi.

Türkmenistanyň Prezidentiniň aladasy bilen Ruhabat etrabynda gök we miwe önümleri işläp bejerýän “Serdar” kärhanasynyň çykarýan taýýar içgilerine halkyň arasynda uly höwes bildirilýär. Esasan hem obalarda we şäherlerde geçirilýän toýlarda, ähli märekelerde “Serdar” kärhanasynyň öndürýän şerbetli içgileri içki bazarlarda, hususy dükanlarda höwes bilen satyn alynýar.

Balyk we konserwa önümçiligi. Döwletimiziň balykçylyk hojalyklary Hazar deňzinden, köllerden, suw howdanlardan, derýalardan tutulýan balyklary işläp bejerýärler. Türkmenistanda balyk tutmaklyk bilen Esenguly, Çekisler, Hazar, Gyzylsuw, Awaza obalarynyň, şäherçeleriniň, şäherleriniň hojalyklary meşgullanýarlar. Olaryň deňizden tutýan balyklary (kefal, taggaz, çapak, kepir, gyzy, kilka) Türkmenbaşy şäherdäki balyk kombinatda işlenilýär. Dürli konserwa önümleri öndürilýär.

Döwletimiziň içerki suwlarynda: suw howdanlarda, derýalarda, köllerde hem balyk tutmaklyk ýola goýlan. Ol hojalyklar balyklary köpeltmek bilen hem meşgullanýarlar. Şol hojalyklar Tejende, Garagum derýasynyň boýlarynda, Amyderýada welaýat merkezlerine eltmek, balygy duzlamak, kakatmak ýaly işleri ýerine ýetirýärler. Umuman balykçylygy ösdürmeklige döwletimizde uly mümkinçilikler bar. 2009 –njy ýylda Türkmenistanyň içki suwlaryndan 20,7 müň tonna balyk tutuldy. 1997-nji ýylda döwletimizde 1 million, 2001-nji ýylda 1,7 million, 2009 –njy ýylda 1,5 mln sertli guty balyk konserwasy öndürildi.

Gök ekinleriň miwelerinden konserwa öndürmeklik döwletimiziň Garaşsyzlyk ýyllarynda has hem artýar. Mysal üçin 1990-njy ýylda döwletimizde 42 million şertli guty, 2009-njy ýylda bolsa 226 mln şertli guty konserwa öndürildi, ýa-da onuň öndürilişi 15 ýylda 6 essä golaý artypdyr. Döwletimizde iň uly konserw zawodlary: Abadanda, Ruhabatda, Maryda, Daşogyzda, Türkmenabatda, M.Sopyýew adyndaky daýhan birleşiginde (Akbugdaý atraby), Jeýhun tomat konserw (Serdarabat etraby), Sakar (miwe önümleri zawody), Sandykgaçy (Pendi miwe-konserw), Tejen (tomat-konserw), Baharly (tomat-konserw), Baýramaly (tomat-konserw) şäherlerinde we şäherçelerinde ýerleşýärler.

Ýag senagaty. Azyk senagatynyň köne pudaklarynyň biri hasaplanýar. Baýramalynyň ýag kombinaty 1903-nji ýylda gurlup, pagta arassalaýjy, ýag çykarýan we sabyn gaýnadýan zawodlary özüne birikdirýär. Soňra ikinji zawod Daşoguzyň ýag-ekspeller zawody 1942-nji ýylda ulanylmaga berilipdir. Türkmenabatdaky ýag zawody 1979-nji ýylda işläp başlapdyr. Bu kombinatlaryň we zawodlaryň Garaşsyzlyk ýyllarynda durky täzelendi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Balkan welaýatynyň Serdar etrabynda, Lebap welaýatynyň Saparmyrat Nyýazow adyndaky

etrabyň Amyderýa şäherçesinde täze ýag-ekstraksion zawodyň gurluşygy ýaýbaňlandyryldy. Ol zawod Germaniýanyň häzirki zamanenjamlary bilen üpjün edilen. Ahal welaýatynyň Babadaýhan etrabynda hem pagta çigidini işleýän hususy ýag zawody işe girizildi. Ýag öndürmek üçin esasan gowaça çigidi ulanylýar. Soňky ýyllarda Daşoguzuň ýag-ekspeller zawodynda üzüm çigidinden we künjiden ýag öndürmeklik ýola goýlupdyr. Türkmenmillihasabat institutynyň maglumatlaryna görä döwletimizde 1997-nji ýylda 22,1 müň tonna, 2005-nji ýylda 45,5, 2008 –nji ýylda 52,4 müň tonna ösümlik ýagy we 3063 tonna mal ýagy öndürildi.

Duz önümçiligi. Nahar duzuny öndürmeklik Türkmenistanyň azyk senagatynyň köne pudaklarynyň biri hasaplanýar. Türkmenistanda nahar duzunyň ätiýaçlyklary dürli ojaklarda bar. Şolardan häzir Guwly duz känlerinden duz gazylyp alynýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda Guwlymaýagyň duz öndürýän zawodynda Merkezi Aziýada ýeke-täk ýodlanan nahar duzy alyjylara ugradylýar.

Çakyr senagaty. Türkmenistanda çakyr öndürilişiniň özboluşly taryhy bar. Taryhçylaryň ýazmagyna görä Gadymy Nusaýda, Merwde we beýleki ýerlerde ýerli üzümlerden çakyr öndürilipdir. Sowet häkimeti ýyllarynda, ýagny 1935-nji ýylda Gökdepede ilkinji üzümçilik sowhozy döredilip, çakyr zawody gurlupdyr. Häzirki wagtda çakyr zawodlary Aşgabatda (Owdandepede), Abadanda, Türkmenabatda, Gökdepede, Sandykgaçyda, Ýolötende, Garabekewülde, Anewde, Ak Bugdaý etrabyň M.Sopyýew adyndaky daýhan birleşiginde işleýärler. Welaýatlarda, etraplarda üzüm plantasiýalaryny köpeldip bolsa, ýene-de çakyr zawodlaryny gurmaklyga mümkinçilik döreýär. Türkmenistanda öndürilýän çakyrlyar dünýäniň dürli döwletlerinde geçirilýän Halkara sergilerde baýrakly orunlary eýeleýärler. Geljekde-de bu önümleri dünýäniň dürli döwletlerine çykarmaklyga ähli şertler bar. Owadan, göze gelşikli gaplara salnan "Altyn asyryň önümi"

diýen ýazgylly türkmen milli azyk harytlary ýokary hilli tagamlylygy, ýokumlylygy we durumlylygy boýunça dünýä ülnüleriniň talaplaryny ödeýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda türkmeniň datly üzümlerinden taýýarlanan ajaýyp çakyrlyr we beýleki güýçli içgiler halkara ýarmakalarynda we bäsleşiklerinde altyn medallaryň 71-ne, kümüş medallaryň 47-sine, bürünç medallaryň 18-ne, Super Gran-pri baýragynyň 2-sine, Gran-pri baýragynyň 15-sine, platina ýyldyzynyň 2-sine, köp sanly diplomlara mynasyp boldylar.

§23. Türkmenistanyň ulaglar we aragatnaşyk ulgamynyň geografiýasy

Ulaglar ulgamynyň halk hojalygyndaky ähmiýeti.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň hojalygynyň bazar ykdysadyýetine geçýänligi sebäpli ulaglar ulgamynyň we aragatnaşyk serişdeleriniň ähmiýeti günsaýyn artýar. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň, medeniýetiniň ösüşini ulagsyz we aragatnaşyksyz göz önüne getirmek asla mümkin däl.

Türkmenistanyň Merkezi Aziýadaky geografiki ýerleşiş ýagdaýyna görä onuň meýdan-çäginde goňşy döwletler dürli hojalyk ýükleri daşýarlar. Howa ýollar arkaly ýolagçy gatnatmaklyk hem ýola goýlan. Türkmenistanyň amatly geografiki ýerleşişine baglylykda onuň üstünden aragatnaşyk ulgamlary hem geçýär. Bu döwletimiziň halkara derejesinde ägirt uly ulag we aragatnaşyk mümkinçiligine eýe bolmagynyň üpjün edýär. Türkmenistanyň şeýle amatly ykdysady-geografik ýerleşmegi, goňşy döwletler bilen agzybirlikde-dostukly, parahatçylykly ýaşaşmagy daşary döwletleriň ençemesinde uly gyzyklanma döredýär. Goňşy döwletleriň ýük we ýolagçy gatnatmaklarynda hiç-hili päsgelçilik ýok. Şol sebäpli Türkmenistanyň awtomobil, demir we howa ýollary halkara ýükleri, ýolagçylary gatnatmak üçin amatlydyr.

Halk hojalygynyň ähli pudaklarynyň ösdürilmegi we göwnejaý işlemegi köp babatda ulag ulgamynyň dogry hem-de sazlaşykly işlemegine baglydyr. Häzirki wagtda ulaglar maddy önümçiligiň iňňän möhüm pudaklarynyň biri bolup durýar. Çig mallary ulanyljak, öndürilen önümleriň sarp ediljek ýerlerine ulaglar eltýärler. Şeýlelikde, tutuşlygyna önüm öndürmek işine ulaglar gatnaşýarlar. Ulag we aragatnaşyk serişdeleri senagat, oba hojalyk pudaklarynyň we ýurdumyzyň ykdysady sebitleriniň arasyndaky arabaglanyşygy üpjün edýärler. Ulag we aragatnaşyk ulgamlary ykdysady, syýasy, medeni, durmuş meseleleri babatda halk hojalygynyň ähli pudaklaryny we ýurdumyzyň bir-birinden ençeme daşlykda ýerleşýän dürli welaýatlaryny, etraplaryny bir bütewi ýagdaýda baglanyşdyrýarlar.

Biziň döwletimizde ulaglar ulgamynyň ähli görnüşleri ösendir. Olar biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyrlar. Garaşsyzlyk ýyllarynda olaryň köpüsiniň durky täzelendi. Ýurdumyzyň hojalyk ulgamy täze aragatnaşyk enjamlary we ulaglaryň dürli görnüşleri bilen üpjün edildi. Garaşsyzlygymyzyň ilkinji günlerinden başlap Türkmenistanyň ykdysady we goranmak kuwwatyny artdyrmak we ony hemmetaraplaýyn ösdürmek üçin ulaglar ulgamyna uly ähmiýet berildi. Geografiki taýdan amatly ýagdaýda ýerleşen Türkmenistan we goňşy döwletler üçin ulaglaryň, hem-de göwnejaý ösen aragatnaşygyň ägirt uly ähmiýeti bar.

Ulag hyzmatlary önümiň özüne düşýän gymmatynyň 10-15% aralygyndaky işini ýerine ýetirýär diýip köp ykdysadçylar belleýärler. Ulag ulgamlarynyň döwletimizde ösüşiniň özboluşly taryhy bar. Olaryň ulgamy senagatyň, oba hojalygyň, durmuş hyzmatynyň ösmegi bilen ugurdaş ösýärler. Ulaglar ulgamy Türkmenistanyň içki we daşky ýük gatnawynda uly ähmiýete eýedir. Ulag ulgamlarynyň hyzmatyndan peýdalanman, daşky, içki söwda we önümçilik gatnaşyklary amala aşyryp bolmaýar. Türkmenistanyň

ykdysadyýetiniň bazar gatnaşyklaryna geçýänligi sebäpli Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap döwletimizde ulaglar we aragatnaşyk ulgamlaryny ösdürmeklige uly üns berilip başlandy. Soýuz döwründe Türkmenistanyň ýollarynyň durkuny täzelemeklige we täze ýollary gurmaklyga düýbünden üns berilmedi. Bu işleri amala aşyrmak üçin serişdeler göýberilmedi. Aragatnaşygyň täze görnüşleri hojalyga we durmuşa ornaşdyrylmady. Şu gaýragoýulmasyz meseleleri aradan aýyrmak üçin Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap, döwletimizdäki ykdysady, maliýe kynçylyklara garamazdan täze ýollaryň gurluşygyna başlanyldy. Döwletimizde 2010-2020-nji ýyllara çenli Türkmenistany ykdysady, medeni, syýasy taýdan ösdürmekligiň Milli Maksatnamalarynda gara we demir ýollary, gaz, nebit we suw geçirijileri gurmaklyga döwlet derejesinde uly üns berilýär. Gysga möhletiň içinde paýtagtymyza, welaýat, etrap merkezlerinde gara ýollaryň durkuny täzelemeklige girişildi. Türkmenistanyň ilatly mesgenleri gysga wagtyň içinde gazlaşdyryldy. Garaşsyzlygyň gysga döwrüniň içinde Tejen - Sarahs –Maşat, Türkmenabat-Atamyrat, Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýollary guruldy.

Tejen-Sarahs-Maşat demir ýolunyň açylmagy bilen Türkmenistan we goňşy döwletler bu ulag ulgamy arkaly Eýrana, Pars aýlagy kenary döwletlere çykyp bilýärler. Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýoluň işe girizilmegi bilen, Daşoguz welaýaty döwletimiziň hemme welaýatlary bilen demir ýol arkaly ykdysady gatnaşyklary amala aşyryp bilýär. Bu demir ýoluň üsti bilen Türkmenistan Gazagystana, Russiýa we Gûnbatar Ýewropa döwletlerine çykmaga mümkinçilik aldy.

Ulaglaryň pudaklarynyň geografiýasy.

Türkmenistanyň çäginde hojalygyny ösdürmek üçin ulaglaryň zerur bolan ähli görnüşleri bar. Döwletimizde ulaglar ulgamynyň birnäçe pudaklary hereket edýärler. Olardan: demir ýol, gara ýol, howa, deňiz, derýa, nebit we gaz geçirijiler

pudaklaryň hojalyk ähmiýetleri has ulydyr. Türkmenistanyň meýdan-çäginin giňligi sebäpli olaryň gür toplumyny döretmek kyn. Şol sebäpli olar hojalyk taýdan in zerur ugurlara çekilýär.

Demir ýol ulaglary. Patyşa Russiýasy ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda Merkezi Aziýany basyp almagyň niýetinde boldy. Olar ahyry Türküstan general-gubernatorlygyny döredip Orenburg şaherinden Daşkende çenli demir ýol gurmaly diýen netijä geldiler. Owgan meselesi boýunça Angliýa bilen Russiýanyň arasynda syýasy gatnaşyklaryň ýitileşmegi bilen demir ýoly gurmaklygy çaltlaşdyrmaly boldular. 1880-nji ýylyň Noyabr aýynyň 25-inde Mihaýlow (häzir S.Türkmenbaşy) aýlagynyň kenaryndan Zakaspi demir ýolunyň gurluşygy başlandy. Demir ýol 1886-njy ýylyň aýagyna ony Amyderýanyň çep kenaryna çenli gurup gutarypdyrlar. 1886-njy ýylyň Dekabr aýynyň 3-ine ilkinji poýezd Çärjew(hazirki Türkmenabada) gelipdir. Soňra ýoly Samarkanda çenli dowam etmek zerurlygy ýüze çykýar.

1897-1898-nji ýyllarda uzynlygy (293 werst=310,58 km.) bolan Merw-Guşgy(Mary-Serhetabat) demir ýol sahasynyň gurluşygy başlanyp, 1898-nji ýylyň dekabry aýynyň 4-ne tamamlapdyrlar. Eýýäm 1896-1898-nji ýyllarda Zakaspiý demir ýoly boýunça Russiýanyň dokma senagaty üçin talap edilýan ähli pagtanyň tas üçden birini diýen ýaly daşamak üpjün edildi. Ondan öň Russiýa pagtany Amerikadan we Angliýadan satyn alýar ekeni.

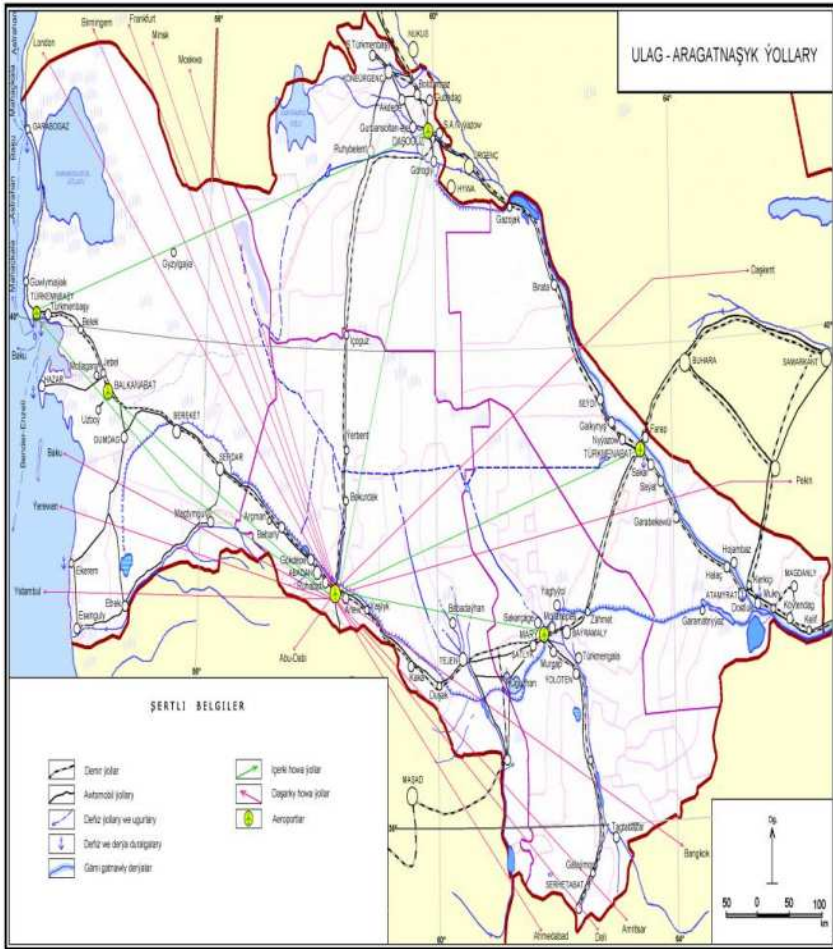
1945-nji ýyldan başlap parowozlar teplowozlar bilen çalşyrylyp başlandy. Aşgabatda teplowoz depozy guruldy. Beýik Watançylyk urşundan soň, ýagny 1947-1955-nji ýyllarda uzynlygy 627 km. bolan Çärjew-Goňrat(Türkmenabat-Goňrat) demir ýolunyň gurluşygy tamamlanyp işe berildi.

Netijede, Daşoguz welaýaty respublikanyň beýleki welaýatlary bilen demir ýol arkaly birleşdi. Bu ýoluň gurluşygy ýene-de dowam etdirilip 1967-1972-nji ýyllarda Goňrat-

Beýnew (410 km.) we 1979-njy ýylda Beýnew-Makat demir ýoly boýunça poýezdleriň hereketi başlandy. Bu ýoluň gurulmagy bilen Türkmenistan Çärjewiň (Türkmenabat) üsti bilen Moskwa gysga ýol bilen çykalga aldy. Ozalky Krasnowodsk-Çärjew-Daşkent-Orenburg-Moskwa demir ýolunyň ýerine Çärjew-Goňrat-Beýnew-Makat-Moskwa ýoly açylyp öňküsinden 702 km, diýmek Aşgabat-Moskwa aralygyň wagty 14 sagat gysgaldy. Soňra dürli wagtlarda Nebitdag-Byşka, Mykry-Gowurdak, Tahiýadaş-Köneürgenç ýollary guruldy.

1992-nji ýylyň noyabr aýyň 19-nda Türkmenistan demir ýol uprawleniýesi(häzir ministrlik) döredildi. Döwletimiz özbaşdaklygyny gazanany bäri bitnäçe ugurlara demir ýollaryň gurluşygy başlandy. 1975-nji ýyldan bäri Transaziýa demir ýoluny gurmak hakda gürrüň gozgalýardy. Emma SSSR-iň syýasy ýagdaýlary ony gurmaklyga mümkinçilik bermedi. 1991-nji ýylda bu meselä ýene gaýdyp gelindi. Onuň Aşgabatda maslahaty geçirilip, 1992-nji ýylyň Ýanwary aýynda gurluşygy başlandy. Uzynlygy 132 km. bolan Tejen-Sarahs ýoly 1996-njy ýylda ulanylmaga berildi. Sarahs halkara stansiýasy 2,5 mln. tonna ýüki geçirip bilýär. Bu ýoluň gurulmagy bilen Stambul-Tähran-Maşat-Sarahs-Türkmenabat-Daşkent-Alma-Ata- Drujba-Urumçi-Pekin (10800 km) ýoldan dürli ýükler gatnatmaga mümkinçilik döredi. EKO – Halkara ykdysady guramasynyň çäginde ony Stambula çenli uzaltmak göz önünde tutulýar.Wagonlara, poýezdlere bökdençsizlik bolmaz ýaly Sarahsda uzynlygy 5 km bolan goşmaça demir ýol bölümi guryldy. Ol tranzit poýezdleri gözden geçirmek üçin edilen.

Aşgabatdan Köýtendaga demir ýol arkaly ýük äkidilende Özbegistanyň Kagan duralgasynyň üstünden äkidilýärdi. Türkmenistan şol ýükleriň bir tonnasyna 6-8 dollar töleýärdi. Atamyrat-Kerkiçi aralyga Amyderýanyň üstünden köpri

gurulýar. Türkmenabat-Atamyrat (203 km) aralygyna demir ýol gurlup ulanylmaga berildi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Köneürgenç-Saparmyrat Türkmenbaşy etraby aralygyna 1997-nji ýylda demir ýol eltilipdi. Ondan Kerneý kânine hem çekmek göz önüne tutulýar.

Häzir Aşgabat-Garagum-Daşoguz (560 km) aralyga demir ýol iki tarapdan gurlup, 2006-njy ýylyň fewral aýynyň baýramçylyk günlerine ulanylmaga berildi. Şu demir ýollaryň gurulmagy döwletimiziň tebigy baýlyklaryny özleşdirmäge, ykdysadyýeti ösdürmäge, öndüriji güýçleri endigan ýerleşdirmäge kömek edýär. Bu demir ýoluň üsti bilen Russiýa, Gazagystana we Ýewropa döwletlerine göni çykalga açylýar. Şeýlede, Ýewropa we goňşy döwletler bu demir ýol arkaly Pars aýlagy döwletlere çykyp bilýärler. Türkmen-gazak gepleşikleriniň barşynda (2007, Ruhnama aýy, Aşgabat şäh.) Aktau-Türkmenbaşy aralygynda parom gatnawyny açmagyň hem-de Türkmenbaşy-Aktau-Atyrau-Astrahan gara ýolunyň dolulygyna durkuny täzelemegiň mümkinçilikleri ara alnyp maslahatlaşyldy. Bu taslamalaryň her biri Hazaryň kenar ýakasynda “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny döretmek ugrunda edilýän ädimleriň başlangyjydyr.

Awtoulag ýollar. Ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ösmegi we halkyň hal ýagdaýynyň ýokarlanmagy bilen birlikde awtomobil ulaglary aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Ulaglaryň beýleki görnüşleri bilen bir hatarda awtomobil ulagy senagat we oba hojalyk önümleriniň dolanyşygyny üpjün edýär. Düýpli gurluşygyň hajatlaryny kanagatlandyrýar. Şäherlerde, oba ýerlerinde we halkara gatnawlarynda ýolagçylaryň we dürli ýükleriň gatnadylmagyny amala aşyrýar. Türkmenistanyň awtomobil ulaglary halk hojalygynyň pudagy hökmünde sowet häkimiýetiniň ýyllary içinde döredi. Garaşsyzlyk ýyllarynda uly ösüşe eýe boldy.

Türkmenistanda rewolýusiýadan öňki döwürde awtomobilleriň ýoklugy sebäpli awtomobil ýollar yok diýen ýalydy. Aşgabatda diňe daşary ýurtda öndürilen awtomobilleriň üçüsi bardy. Olar hem hususy adamlara degişli eken.

Patyşa hökümeti özüniň syýasy we harby maksatlaryny göz önüne tutup, diňe serhetýaka sebitlerinde ýol gurluşygyny geçiripdir. Merw-Guşgy, Tejen-Sarabs, Gyzylarbat-Garrygala we Çekişler aralygyndaky gumak ýollar bolupdyr. 1887-1888-nji ýyllarda Aşgabatdan Persiýa bilen serhede çenli iň ýakyn aralygy birleşdirýän ýol çekilipdir. Howdan (pars) şossesi diýen ady alan bu ýol pars häkimiýetleri tarapyndan Maşada çenli gurlupdyr. Russiýanyň Persiýa bilen söwda gatnaşyklary üçin möhüm ähmiýete eýe bolupdyr.

1924-nji ýylda Türkmenistan SSR-i döredileninden soň respublikanyň hökümeti tarapyndan Aşgabatda “Respublikan awtoulaglary” paýdarlar jemgyýeti emele geldi. Şonuň binýadynda bolsa 1927-nji ýylda “Awtosenagatsöwda” paýdarlar jemgyýetiniň Türkmenistan bölümi döredilidir. 1930-njy ýylda “Awtosenagatsöwda” paýdarlar jemgyýetiniň binýadynda Bütinsoýuz “Soýuztrans” awtoulaglar guramasynyň Türkmenistan bölümi döredilipdir. Aşgabatdaky, Çärjewdäki (Türkmenabatdaky) we Gyzylarbatdaky(Serdardaky) awtokolonnalar şonuň düzümine girizilipdir.

Awtomobil ulaglarynyň ösdürilmegi Garagum çölüniň genji-hazynalaryny özleşdirip başlamaga mümkinçilik döretdi. 1933-nji ýylda Moskwa-Garagum çöli- Moskwa aralygynda taryhy awtomobil ýörişiniň geçirilmegi respublikamyzyň çöllük sebitleriniň tebigy baýlyklaryny özleşdirmek babatda iş ýüzünde uly ähmiýete eýe boldy. Netijede Sowet ýurdunyň dürli kysymly maşynlary çöllük şertlerde synagdan geçirilipdir.

Türkmenistanyň awtomobil ulaglary Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda ägirt uly işleri bitirdi. Gazanylan beýik Ýeňişe

mynasyp goşandyny goşdy. Ulaglaryň beýleki görnüşleri ýaly, awtomobil ulaglary ulgamy hem öz işini harby şertlerde çalt üýtgedip guramagyň hötdesinden geldi. Şonda awtomobil ulaglarynyň ep-esli bölegi harby birikmeleriniň garamagyna berildi. Uruşdan soňky ýyllarda respublikamyzyň ykdysadyýeti çalt depginlerde ösdi. Awtomobil ulaglary arkaly ýolagçy gatnadylyşynyň we ýükleriň daşalyşynyň möçberleri ep-esli artdy. 1958-nji ýylda Türkmenistanda awtomobil transporty ministrlygi döredildi. Awtomobil parky has artyp başlady. Şol ýyllardan başlap welaýatlardan etrap merkezlerine gara(asfalt) ýollar çekilip başlady. Welaýat merkezlerinde asfalt öndürýän zawodlar guruldy. Şeýlelikde, Daşoguz welaýatynda: Daşoguz-Gurbansoltaneje(Ýylanly)-Akdepe(Leninsk), Daşoguz-Boldumsaz(Kalininsk)-Köneürgenç, Daşoguz-Gubadag awtomobil ýollaryny asfaltlamaga başladylar.

Türkmenistanyň paýtagty Aşgabatda 1965-nji ýyldan başlap trolleýbus gatnawy ýola goýuldy. 1960-1970-nji ýyllar aralygynda Aşgabat-Serdar- Bereket-Gumdag, Aşgabat-Tejen-Mary-Türkmenabat-Atamyrat, Balkanabat-Belek-Türkmenbaşy, Jebel-Hazar, Änew-Kaka-Tejen, Tejen-Howuzhan, Dänew-Seýdi, Murgap-Ýölöten-Sandykgaçy, Kerkiçi- Hojambaz-Beşir we beýleki ýollar guruldy.

Garasşyzlyk ýyllarynda welaýatlaryň, etraplaryň, daýhan birleşikleriniň we olaryň ähli obalaryna asfaltlanan awtomobil ýollary çekildi. Şäherleriň içindäki ýollar dünýä durkuna laýyk getirilýär. Aşgabat- Arçman aralygyna ikitaraplaýyn ýol çekildi. Bu ýoly Türkmenbaşy şaherine ýetirmek meýilnamalaşdyrylýar. Biziň günlerimizde Aşgabat – Farap aralygyna iki taraplaýyn gatnawly ýoluň gurluşygy dowam edýär. Aşgabat – Garagum –Daşoguz aralygyna has giňeldilen ýol çekilýär. Onuň eýýäm 300 kilometrden köprägi guruldy. Bu ikitaraplaýyn ýoly 2010-njy ýylda gutarmak göz önüne tutulýar. Bu gurulýan ýollaryň döwletimiz üçin ykdysady ähmiýeti bolman, eýsem halkara ähmiýeti has hem uludyr. Bu

ýollar arkaly döwletimizde dürli ýükler gatnadylýar. Daşary döwletlerden getirilýän üstaşyr ýükler hem köp gatnadylýar. Bu ýollaryň diňe bir ýük gatnatmakda däl, eýsem ýolagçy gatnatmakda hem ähmiýeti uludyr.

Ulaglaryň beýleki görnüşleriniň geografiýasy. **Howa ulagy.** Türkmenistanda ilkinji howa ulagy 1927-nji ýylda peýda boldy. Ol Dörtgüliň we Täze Ürgenjiň üsti bilen Türkmenabady Daşoguz bilen birleşdirdi. 1928-nji ýylda şol ugurda yzygiderli uçuşlar amala aşyrylyp başlandy. Germaniýadan satyn alnan dört orunly Ýu-13 ýolagçy uçary we SSSR-de öndürilen K-4 uçary uçuş geçirýärdi. Şol mahal Türkmenabadyň awiaotryadynda bary-ýogy 8 uçar bardy. 1932-nji ýylda Türkmenistanyň raýat howa flotuna täze gurluşdaky SSSR-de öndürilen ýolagçy uçarlarynyň köp sanlysy gelip gowuşdy. Bular alty orunlyk K-5 we on iki orunlyk ANT-9 uçarlarydyr. 1932-nji ýylda Aşgabat şäherinde aerodrom guruldy. 1934-nji ýylyň ahyrynda bolsa biri PO-2 uçarlaryndan, beýlekisi bolsa halk hojalyk ýüklerini daşamak üçin dört orunly TB-3 uçarlaryndan ybarat iki sany awiabölüm döredildi. 1934-nji ýyldan başlap PO-2 uçarlaryň kömegi bilen Kükürt zawodyndan (Derweze) kükürt daşalyp başlandy. Ol ýere TB-3 uçarlary her hili senagat enjamlaryny getirýärdi. 1935-nji ýylda Garagum çölüniň üsti bilen täze Aşgabat-Daşoguz howa ýol ugruny özleşdirdiler.

Beýik Watançylyk urşunyň ilkinji günlerinde Türkmenistanyň raýat awiasiýasy müdirliginiň awiasürijileri fronta meýletinlik bilen gidip, Watanymyzyň garaşsyzlygyny gahrymançylyk bilen goradylar. 1944-nji ýylda Türkmenistanda ilkinji LI-2 uçarlary peýda boldy. Olar Bakuwyň, Astrahanyň we Wolgogradyň üsti bilen Aşgabatdan Moskwa ýolagçylary gatnatmagy hem-de poçtany daşamagy amala aşyrdylar. 1946-njy ýylda SSSR-iň we respublikamyzyň howa ýollarynda täze IL-12, IL-14, An-2, ÝaK-12 uçarlary uçup başlady.

Geçen asyryň ellinji ýyllarynyň ortalarynda awiasiyada tehnikî rewolýusiýa amala aşyryldy. Uçarlarda porşenli dwigatelleriň ornuna kuwwatly hem-de ýeňil reaktiw dwigatelleri bilen çalşyryldy. TU-134, TU-154, IL-62 ýaly täze uçarlar peýda boldy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýat merkezlerinde we paýtagtda ýerleşýän aeroportlaryň durky täzelendi. Aşgabatda gurluşygy taşlanan Halkara aeroportiň gurluşygy Garaşsyzlyk ýyllarynda tamamlanyp ulanylmaga berildi. Şeýlelikde, ol halkara duralgasyna öwrüldi. Ýurdumyzdaky aeroportlar häzirki zaman nawigasion enjamlary bilen üpjün edildi. Has kämilleşen, dünýä ülnüne laýyk gelýän “Boing” uçarlary satyn alyndy. Türkmenistan döwleti indi dünýäniň köp döwletleri bilen özbaşdak aragatnaşyk saklaýar. Paýtagtymyz Aşgabatdan Ýewropa, Amerika, Aziýa ýurtlaryna uçarlar yzygider gatnaýarlar. Aşgabadyň üstünden dünýäniň dürli döwletleriniň uçarlary gonup geçýärler.

Deňiz ulaglarynyň ösüşi Zakaspi demir ýolunyň döredilmegi bilen aýrylmaz baglanşyklydyr. 1896-njy ýylda Krasnowodsk aýlagyna demir ýol çekileninden soň bu ýerdäki öňki berkitme galasy möhüm deňiz portuna öwrüldi. Şol portuň üsti bilen Ýewropa, Russiýasynyň Orta Aziýa bilen barha giňeýän ulaglar aragatnaşyklary amala aşyrylýardy.

Türkmenistanda sowet häkimiýetiniň berkarar edilmegi bilen onuň halk hojalygynda ulaglary ösdürmek meselesi orta atyldy. Deňiz ulaglary Beýik Watançylyk urşunyň barşynda möhüm ähmiýete eýe boldy. Sowet goşunlarynyň yza çekilýän kynçylykly döwründe Donbasyň kömür şahtalarynyň, Demirgazyk Kawkazyň nebit promyselleriniň enjamlary, Harkowyň traktor zawodynyň stanoklary we ýurdumyzyň sökülip aýrylan beýleki kärhanalary Krasnowodsk portunyň üsti bilen gündogara geçirildi. Türkmenistan uruşdan soňky ýyllarda halk hojalygynda täze üstünlikleri gazandy.

Krasnowodsk porty respublikamyzyň iň iri porty bolmak bilen, 1946-njy ýylda özüniň 50 ýyllygyny belläp geçdi. 1957-nji ýylda Krasnowodsk burnagynyň üstünden kanal çekildi, munuň özi porta gämileriň aralaşmagyny has gowulandyrdy. Ýük dolanşygy we ýolagçy gatnadylyşy ýylsaýyn artyp başlady.

1962-nji ýyldan başlap Türkmenbaşy -Baku aralygynda parom gatnawy ýola goýuldy. Onuň ilkinji gatnawy 1962-nji ýylyň noýabr aýynyň 22-inde işe başlap, ikinji tapgyry 1964-nji ýylda işe girizildi. Parom gatnawy ýük gatnawy ösdürmekde uly ähmiýete eýe boldy. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenbaşy deňiz portunyň durky täzelendi. Täze gämiler satyn alyndy. Bu deňiz portuň üsti bilen üstaşyr ýükler hem gatnadylýar. Umuman bu deňiz port Türkmenistanyň deňiz derwezesi hasaplanýar.

Türkmenistanyň derýa ulaglary Amyderýada, Garagum derýada ýük we ýolagçy gatnatmaklygy amala aşyrmakdan ybaratdyr. Türkmenistanyň deňiz, derýa ulaglaryna “Türkmendeňizderýa ýollary” mudurligi ýolbaşçylyk edýär. Orta Aziýada iň uly derýalaryň biri bolan Amyderýa gadymy wagtlardan bäri Hindistandan, Täjigistandan we Owganystandan Horezm jülgesiniň sebitlerine tarap suw ýoly bolup hyzmat edýär.

Beýik Watançylyk urşy Amyderýanyň ýükleriniň daşalyşynyň ugruny üýtgetdi. Eger öňler derýanyň aşak akymларыndan pagta soň demir ýolda wagonlara ýüklemek üçin Türkmenabada daşalardy. Indi pagtany tersine derýanyň aşaky akymларыna we Aral deňziniň üsti bilen ýurduň jümmüşlerine alyp gitmeli boldy. Sebäbi, Orta Aziýa demir ýoly arkaly köplenç harby ýükler gatnadylýardy. 1942-nji ýylda Amyderýada ýüzüş geçirmegiň taryhynyň бүтин dowamynda ilkinji gezek derýanyň hanasyny birsyhly üýtgedip durýandygyna garamazdan, gämiler gyşyna-da gabalan ýagdaýa düşmän ýüzüş etdiler.

Uruş gutarandan soň Amyderýa gämiçiligi Aral gämiçiligi bilen birleşdirildi. Munuň özi Türkmenistanyň derýa flotunyň tehniki binýadyny bir ýere jemlemäge we pugtalandyrmaga mümkinçilik berdi. Derýadan deňize we deňizden derýa ýükleriň daşalyşyny gurnamagy gowulandyrdy. Beýik Watançylyk urşundan soň Türkmenabat-Goňrat demir ýolunyň gurulmagy bilen gatnadylýan ýükler, indi demir ýol arkaly gatnadylyp başlanýar. Oňa garamazdan 1950-1960-njy ýyllarda Amyderýada ýük daşalyşy 2 esse artdy. 1960-1970-nji ýyllarda hem ýük dolanşygy köpeldi. 1970-nji ýylda derýa ulaglary 91 sany özi ýöreyän gämileri bolup ýük göterijiligi has artdy. Garaşsyzlyk ýyllarynda Amyderýanyň floty güýçlendirildi. Gatnadylýan ýükleriň möçberi köpeldi.

Geçen asyryň 60-70 –ýyllarynda Garagum derýanyň gurulmagy bilen Başsakadan Zähmede çenli gämi gatnawy ýola goýuldy. Bu aralykda gurluşyk çig mallary, senagat we oba hojalyk harytlary gatnadylýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda täze gämiler satyn alyndy. 2007-nji ýyldan başlap Zähmetden Başsaka tarap gämilerde ýolagçy hem gatnatmak ýola goýuldy.

Nebit – gaz, suw turba geçirijiler. 1950-nji ýyllardan başap Türkmenistanda nebit-gaz senagatynyň ösmegi bilen turbageçiriji ulaglar döredi. Türkmenistanda nebit we gaz ilki Gönbatar Türkmenistanda çykarylyp başlandy. Nebit Gumdagda, Çelekende, Ekeremde, Goturdepede, Barsagelmezde, Burunda, Hazar deňzinde Jdanow bankasynda(Jygalybeg) we beýleki ýerlerde çykarylyp başlanýar. Ilkinji nebit geçirijisi uzynlygy 40 km bolan Gumdag-Byşka aralygyna gurulýar. Soňra ol ýerden demir ýol arkaly Türkmenbaşa, nebit arassalaýjy zawoda äkidilipdir. 1947-nji ýylda Byşka-Türkmenbaşa aralyga (uzynlygy 178 km) uly nebit geçiriji guruldy. Şondan 1949-njy ýylyň maý aýynyň 1-ne nebit arassalaýjy zawoda çig mal getirilipdir. Gumdagda nebitiň köp çykarylyp başlanmagy bilen nebit geçirijiniň güýji ýetmänligi sebäpli demir ýol arkaly hem gatnadylýar. Soňra

Byşkadan Türkmenbaşy uly nebit geçiriji 1953-nji ýylda gurlup gutarylýar. 1959-njy ýylda Hazar-Belek aralyga nebit geçiriji çekilipdir. Goturdepede nebit köp çykarylyp başlandan soň Goturdepe-Belek aralyga nebit geçiriji gurulýar. Netijede 1960-njy ýylda Türkmenistanda nebit geçirijiniň uzynlygy 345 km bolan bolsa, 1970-nji ýylda 627,5 km-e barypdyr, diýmek 1,8 esse ösüpdür.

1952-1968-nji ýyllarda Byşka-Nebitdag (30 km), Azizbekow-Hazar-Garagel, Gumdag-Balkanabat(47km), Goturdepe-Belek-Türkmenbaşy(168 km), Goturdepe-Hazar (58 km), Belek-Balkanabat (71 km), Barsagelmez-Byşka gurulyp, ählisiniň uzynlygy 824 km boldy. 1970-nji ýylda uzynlygy 396 km Maý-Aşgabat-Abadan gaz geçiriji gurlup Aşgabada we Abadana tebigy gaz getirildi. Sakar-Türkmenabat-Dänew-54km; Mollaker-Mary (Azot dökünleri zawody) –108 km; Samandepa-Mübärek- 100 km; Garaçöp-Guşgy-15 km gaz geçirijiler ulanylmaga berildi.

Ýurdyň dündogarynda Ojak we Naýyp gaz ýataklarynyň açylmagy bilen has uly gaz geçirijisi guruldy. Oňa Orta-Aziýa-Merkez gaz geçirijisi diýip atlandyrylyp onuň gurluşygy 1967-nji ýylda tamamlandy. Onuň ikinji şahasy 1970-nji ýylda işe girizildi. Onuň çig maly bolup Kükürtli, Ojak, Naýyp ýataklary hyzmat edýärdi. Şeýlelikde olaryň uzynlygy: 1-nji nobatdakysy-1087 km bolup Ojakdan başlanýar. 2-nji şahasy-1159 km, 3-njisi – 2530 km bolup Gumdagdan başlanýar. Orta Aziýa-Merkeziň 4-nji şahasy –2644 km, ol Şatlykdan başlanýar.

Türkmenistanyň Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmen gaz gözleýjileri 17 sany iri gaz ýataklaryny açdylar. Ol ýataklar Lebap, Mary, Daşoguz welaýatlarynda Beşir, Garaşsyzlyk, Bitaraplyk, Pirguýy, Seýrap, Zorkak, Sarygum gaz ýataklarydyr. Häzirkä wagtda Türkmenistanda ähli obalara, şäherlere, şäherçelere tebigy gaz çekildi. Tebigy gaz halka

mugt berilýär. Bu öz gezeginde tebigy ösümlik, tokay baýlyklary goramaga şert döredýär. Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe halkyň maddy hal-ýagdaýyny gowylandyrmaga kömek edýär.

Aragatnaşyk ulgamynyň geografiýasy. Türkmenistanda aragatnaşyk toplumynyň düýbi sowet häkimeti ýyllary içinde tutuldy. Geçen asyryň 50-60 –njy ýyllaryndan başlap ähli etraplara, daýhan birleşiklere radio, aragatnaşyk(poçta, telegraf, telefon) ulgamlary çekilip başlandy. Şäherlerde, şäherçelerde, obalarda döredilen aragatnaşyk merkezlerinde ilaty ýurdumyzda çykarylýan gündelik, hepdelik, aýlyk metbugat neşirleri(gazet, jurnallar) bilen üpjün edýärdiler. 80 – 90 –njy ýyllarda şäher, oba ilat mesgenlerine köpçülikleýin telefon çekilip ugraldy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda hojalygymyzyň bazar ykdysadyýetine geçip başlamagy bilen aragatnaşyk ulgamyna döwlet möçberinde uly üns berildi. Ýurdumyzda aragatnaşygy ösdürmeklige Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy elmydama üns merkezinde saklady. Bu ulgamyň kärhanalary häzirki zaman täze tehnikasy we tehnologiýasy bilen üpjün edildi. Sanlyja ýyllaryň dowamynda döwletimizde ýüzlerçe telefon, telegraf stansiýalary peýda boldy. Häzir telefonly raýatlaryň öýleriniň sany el telefonlary hasap etmände milliona golaýlaýar. Aşgabat şäheri welaýat merkezleri bilen optiki-süýümlü ulgamlar bilen birleşdirilen. Kosmos hemralarynyň kömegi bilen amala aşyrylýan aragatnaşyk ulgamlaryndan ilat köpçüligi peýdalanýar. Türkmenistanyň şäherleriniň köpüsiniň ilaty kosmos hemralarynyň kömegi arkaly dünýäniň köp dowletleriniň 600-e golaý teleekranlarynda görkezilýän gepleşiklere tomaşa edýärler. Aşgabat şäher telestudiýasy 4 sany teleýaýlym boýunça gepleşikleri amala aşyrýar. Aşgabatda täze telebaşnya gurmaklyk göz önünde tutulýar.

Aşgabat şäheriniň we welaýat merkezleriniň köp kärhanalary internet ulgamy bilen baglanyşykly. Döwletimizde döredilen hususy kärhanalaryň köpüsi internet ulgamynyň hyzmatyndan peýdalanýar. 2007 –nji ýylyň mart aýynda Hormatly Prezidentimiz G.Berdimuhammedow Türkmenistanda internet tehnologiýasynyň ösdürilmegine ak ýol açdy. Türkmenistanda internet-kafeniň döredilmeginiň we onuň ulgamynyň hemişe giňeldilmeginiň zerurdygyny belledi. Bu işleri amala aşyrmak “Türkmentelekom” döwlet elektroaragatnaşyk kompaniýasynyň üstüne ýüklenildi. Bu kompaniýa “Türkmenonlaýn” taslamasy boýunça döwletimiziň ähli welaýatlarynda, şäherlerinde täze merkezleri dörettdi. Şu mynasybetli 2007 –nji ýylyň Garaşsyzlyk baýramynyň öňüsrasynda telekommunikasiýa tehnologiýasy boýunça “Türkmentel- 2007” Halkara sergisi geçirildi.

Türkmenistanyň hojalyk pudaklarynyň ösmegi bilen ulaglar we aragatnaşyk ulgamlarynyň ugurdaş, hem-de baglanyşykly ösmekligine garaşylýar. Sebäbi bu ulgamlar bir-birleri bilen aýrylmaz baglanyşykly. Senagatyň, oba hojalygynyň, durmuş hyzmaty gullugynyň esasy işleri ulaglar we aragatnaşyk ulgamlaryň üsti bilen amala aşyrylýar. 2010-2020-nji ýyllara çenli döwletimizde täze demir ýollaryň gurulmagyna garaşylýar. Ýakyn geljekde Hazar deňziň gundogar kenary boýunça demir ýoluň gurluşygyna başlanylýar. Öň belleýşimiz ýaly bu demir ýol Ýewropa döwletlerini, Russiýany, Gazagystany, Merkezi Aziýanyň beýleki döwletlerini Eýran, Türkiýe, Arap ýurtlary bilen baglanyşdyrýar. Bu halkara ähmiýetli ýoluň gurulmagy sebitdäki döwletleriň ykdysadyýetini ösdürer. Syýasy gatnaşyklary häzirkä garanda has kämilleşdirer we durnuklylyga getirer.

Ýurdumyzyň gündogarynda Köýtendag sebitlerini özleşdirmek bilen baglanyşykly Kerkiçi-Atamyrat aralygynda Amyderýanyň üstünden demir ýol we awtomobil geçer ýaly köpri gurulýar. Soňluk bilen Atamyrat-Tagtabazar-Sehetabat-

Sarahs, Tejen-Babadaýhan, Balkanabat-Gyzylgaýa-Köneürgenç, Bereket-Gyzylgaýa-Uzen(Gazagystan) aralyklara halkalaýn demir we awtomobil ýollary gurmak meýilnamalaşdyrylýar.

Kitabyň tebigy baýlyklar bölüminden belli bolşy ýaly döwletimiziň çäklerinde tebigy baýlyklaryň dürli görnüşleri bar. Olar ýuwaş-ýuwaşdan özleşdirilse hökmany suratda gara we demir ýollar, turbageçirijiler, suwgeçirijiler çekiler.

Gara we demir ýollardan başga-da ýurdumyzda derýa-deňiz ulaglaryň ösdürilmegine garaşylýar. Hazar ýakasy döwletler bilen ykdysady, syýasy, medeni gatnaşyklaryň gowulanýanlygy sebäpli, ýakyn ýyllarda deňiz gämileri arkaly ýolagçy gatnadylmagy amala aşyrylar. Amyderýa we Garagum derýalary boýunça ýük we ýolagçy gatnadylyşy häzirkiden has gowulanar. Täze gämiler satyn alnar.

Gara ýollaryň gurluşygy dünýä ülnülerine doly laýyk getiriler. Şeýlelikde, ol ýollardan halkara ýükleriň gatnadylyşy häzirkiden has artar. Döwletimiziň awtomobil parky kämilleşýär. Has kämil awtobuslar, ýük, ýeňil maşynlary satyn alynýar. Hususy hojalyklarda-da Ýaponiýanyň, Germaniýanyň, GO Koreýanyň, ABŞ-nyň we dünýäniň belli awtomobil kompaniýalarynyň oňdurýan ýolagçy gatnadyan we ýük daşýan awtoulaglaryň sany köpeliýär.

Ýurdumyzyň howa ulaglar ulgamy täze awialaýnerler(Boingiň durli kysymlyary bilen) üpjün ediliýär. Dünýäniň dürli ýurtlaryna täze awiareýsler açylýar. Ýolagçy we ýük gatnadylyşy ýylsaýyn artýar.

Aragatnaşyk ulgamynda hem uly özgerişlere garaşylýar. Sebäbi bu pudak dünýä möçberinde çalt ösýän pudaklara girýär. Döwletimizde ýaşaýan ähli raýatlaryň öýleri telefonly bolar. Ösen döwletlerdäki ýaly şäherleriň köçeleriniň ugrunda döwletimiziň we dünýäniň islendik şäherleri bilen gepleşip

bolýan telefon-awtomatlar gurlar. Häzirki günlerde-de, Prezidentiniň atalyk aladasy bilen ýokary okuw jaýlaryň, ylmy edaralaryň, ministrlikleriň hemmesinde diýen ýaly internet otaglary döredildi. Geljekde internet ulgamyndan peýdalanjak raýatlaryň sany köpeler.

§24. Durmuş hyzmaty toplumynyň georgafiýasy

Döwletimiziň hojalygynyň bazar ykdysadyýetine geçýän döwründe ilat maddy kynçylyk çekmez ýaly, bütin ýurdumyzyň halkyna döwlet derejesinde ýeňillikler edilýär. Ilatyň gündelik sarp edýän harytlarynyň bahasy döwlet eýeçiligindäki dükanlarda köp ýyllardan bäri üýtgöwsiz saklanylýar. Şäherlerimizde, şäherçelerimizde döwlet jaýlarynda ýaşayan raýatlarymyz köp ýyllaryň dowamynda otaglary üçin ujypsyz töleg töleýärler. Ulanýan tebigy gazy, elektrik energiýasy üçin olardan töleg alynmaýar. Şu ýeňillikler oba ilatyna hem degişlidir. Öň belläp geçişimiz ýaly obada ilatyň saklaýan mallary üçin salgyt ýatyryldy. Dayhanlaryň ekýän ýeri we ulanýan suwy üçin hem salgyt az möçberde alynýar. Döwlet tarapyndan edilýän bu ýeňillikler ilatymyzyň durmuş hal-ýagdaýyny gowulandyrmaklyga uly itergi berýär.

Ýurdumyzyň ýaşajylary üçin döredilen öňki ýeňillikleriň üstüni ýetirýän ýene bir çözgüt 2007-nji ýylda lagym ulgamyndan (kanalizasiýa) peýdalanmak ýaly jemagat hyzmatlary üçin alynýan tölegleriň ýatyrylmagydyr. Bu hyzmatlary ýerine etirmek bilen baglanyşykly çykdajylary Döwlet býujetiniň hasabyna tölemeli etdi. Döwletimizde şäher gurluşygyna, şäherleriň, şäherçeleriň we obalaryň abadançylygyna, olaryň durmuş-medeni ugurlarynyň ösdürilmegine uly üns berilýär. Ilatyň ýaşayyş jaý şertleriniň gowulandyrylmagyna, döwrüň talabyna laýyk gelýän mekdepleriň, çagalar baglaryň, saglyk öýleriň, sport meýdançalaryň gurluşygyna elmydama döwlet derejesinde seredilýär.

2007-nji ýyldan başlap Türkmenistanyň “Durmuş üpjünçiligi hakynda” Bütewi Kanunynyň durmuşa ornaşdyrylmagy netijesinde döwletimiz boýunça pensiýa alýanlaryň sany 40%, döwlet kömegini alýanlaryň sany 55% artdy. Raýatlaryň alýan pensiýalarynyň, kömek pullarynyň möçberi ep-esli köpeldildi. Çagaly enelere berilýän kömek pullar dikeldildi. Umuman alanyňda döwlet býujetiniň ähli çykdajylarynyň 70,7 göterimi ýurduň jemgyýetçilik we durmuş hajatlary üçin harç edilýär.

Durmuş hyzmaty gullugy, onuň düzümi we ösüsi. Dünýäniň ähli döwletlerinde hojalyk iki topara bölünýär. Olaryň biri maddy önümçilik, beýlekisi önüm öndürmeýän, emma ilata hyzmat edýän kärhanalaryň toplумы. Bu toparlar aýry hem bolsalar bir-birine güýçli täsir edýärler. Islendik kärhanada önüm öndürileni bilen iş gutarmaýar. Öndürilen önümi sarp edijä gowşurmaklyk işiň gutarnykly basgançagy hasaplanýar. Harydy ýerlemegi, önüm öndüren däl-de, gulluk toplumynda işleýän işgärler amala aşyrýarlar. Hyzmat – bu zähmediň aýratyn isleg bildirilýän gymmatyny aňladýar. Ol haryt, ýa-da zat hökmünde kabul edilmän, eýsem ýerine ýetirilen iş hökmünde kabul edilýär.

Maddy önümçilikde hyzmat ulaglaryň, aragatnaşygyň, söwdanyň, jemgiýetçilik iýimitiniň, oba hojalyk önümlerini taýýarlamaklygyň, maddy-tehniki üpjünçiligiň kömegi bilen amala aşyrylýar. Önüm öndürmeýän hojalyk pudaklarynda ähli bölümler hyzmaty ýerine ýetirmeklige gatnaşýarlar.

Halk hojalygyň iki toparynyň (maddy önümçilik we önüm öndürmeýän) özara önümçilik gatnaşygy esasynda özboluşly işleri ýerine ýetirýän “hyzmat ediş gullugy” döreýär. Onuň çylşyrymly, köp şahaly pudaklary bar. Şol pudaklar tehniki we beýleki serişdeler bilen üpjün bolmasa önümçilik kärhanalary ösüp bilmez. “Hyzmat ediş gullugy” önümçiligiň we ilatyň geografiýasyna güýçli täsir edip bilýär.

Dünýäniň ähli ýurtlarynyň şäherlerinde we obalarynda “Hyzmat ediş gullugy-nyň” işi oňat ýola goýlan bolsa, ol ýerlerde täze senagat kärhanalary emele gelyär. Sebäbi, täze gurulýan senagat kärhanalary hyzmat ediş kärhanalarynyň işiinden peýdalansa olaryň şol kärhanalary gurmak üçin çykadjylary bolmaýar. Olaryň işçileri şäherde, ýa-da şäherçede işleýän “Hyzmat ediş gullugyň” kärhanalarynyň hyzmatyndan peýdalanyň bilýärler. Şolar ýaly şäherlerde, şäherçelerde işçiler kärhanalarda durnukly we ymykly işleýärler. İşden gitme-çykma meselesi aňsat ýüze çykmaýar.

Hyzmat ediş gullugy öwrenip, olary ýerine ýetirýän işleri boýunça birnäçe toparlara bölýärler:

1.Ýaşayyş jaý hyzmaty-işleýän raýatlara hemme taraplaýyn amatly (elektrik energiýaly, suwly, gazly, kanalizasiýaly, içi ýyladylýan, telefonly, hojalyk hapalary äkdilýän) ýaşayyş jaý bermek;

2.Ilata durmuş üpjünçiligi boýunça hyzmat etmek-ýaş gaýdyşan, maýyp- müjrip adamlara, ýetim-hossarsyz çagalara hyzmat edýän öýler, pensiýa üpjünçiligi, durmuş salgytlary ýygnaýan edaralar;

3.Ownuk satuw- söwda we jemgyýeçilik iýmiti, bir-biriniň yetmezini ýetirýän kärhanalar;

4.Durmuş hyzmaty edaralary:-köp sanly pudakly edaralar. Olarda ilki “Önümçilik” kärhanalary, bir wagtyň özünde olar hyzmat ediş gulluga we maddy önümçilige hem girýärler: raýatlara eşik tikýän atelýeler; ayakgap, kellä geýilýän telpekleri, beýleki gaplary, mebeli remont edýän, gurnaýan, ýasaýan; hojalykda ulanylýan tehnikaýnyň, priborlaryň ussahanasy; kwartirany bejerýän ussahanalar. Şu toparda aýratyn belleniýän ugur: raýatlaryň hususy gijigýenasy bilen baglanyşykly (hammam, geýim ýuwulýan, himiki arassalaýyş, dellekhanalar, kosmetiki öýler), öýe hyzmat edýän edaralar (polýň ýüzüni ýülmemek, ýuwmak, aýnalary ýuwmak), hususy ulaglara hyzmat etmek (awtoserwisler, benzozaprawkalar),

prokata gap-gaç, düşek, maşyn, hojalyk enjamlary bermek; surathanalar, öwliýälerde adam ýogalanda hyzmat ediş, krematoriýalar; raýatlaryň maýa goýumlaryna(Banklar, kassalar) hyzmat etmeklik.

5.Medeni-durmuş hyzmaty-poçta, telegraf, telefon-awtomatlar, halkara we şäherara gepleşik geçirilýän ýerler, sorag-jogap býurolary, sport kärhanalary, turist merkezleri, kempingler, moteller, pansionatlar, dynç alyş öýler we ş.m.

6.Medeni-dynç alyş hyzmaty-raýatlaryň işden boş wagtlyry tomaşa edýän kärhanalary: kinoteatr, teatrlar, konsert berýän we sergi zallary, sirkler, muzeýler, stadionlar, suwa düşülýän basseýinler, klublar, medeniýet öýleri, okalgalar; Şu gulluga ýene-de çaphanalary hem degişli edýärler: jurnal, gazet, kitap çykarýan çaphanalar, radio, telewideniýe, kitap, gazet, jurnal söwdasy.

7.Çagalary okatmak we terbiýe bermek: çagalar ýaslisi, baglary, umumy bilim berýän mekdepler, şol sanda sazçylyk, sport we beýleki mekdepleri, ýaşlar öýleri, lagerleri, ýaş tehnikleriň öýleri, naturalistler öýi we başgalar:

8.Medisina hyzmaty-ambulatoriýalar, saglygy dikeldiş öýleri (poliklinikalar), keselhanalar, klinikalar, kärhanalardaky medpunktlar, feldşer-akuşer punktlary, dispanserler, tiz kömek stansiýalary, eneleri we çagalary goraýyş ulgam (çaga dogrulýan öýler, aýallar konsultasiýalary, poliklinikalarda suýt beryän aşhanalar), sanatoriýa-kurort edaralary, profilaktoriýalar, sanitar gullugy (sanepidstansiýalar, dezinfeksiýa ediji punktlar we başgalar), aptekalar;

9. Halkyň howpsyzlygyny, öý goşlaryny goraýan gulluk (polisiýanyň ýörite bölümi hyzmat edýär, obalarda, şäherlerde sud, prokuratura bölümleri, ýangyndan goraýjylar).

10. Passažir ulaglary-diňe bir wagt utmak üçin däl, eýsem ilatyň dürli islegleriini kanagalandyrmak üçin hyzmat (hyzmatlary etmek-poçta hyzmaty, öýe medisina hyzmaty, tehniki hyzmat, awtolawkalar, awtoklublar we başgalar).

Şu seredilen toparlaryň ýerleşiş kanunalaýyklyklary bar. Olar ilatyň jemlenen ýerleriine gönüden-göni garaşly bolýarlar. Esasy maksat ilata hyzmat etmek. Hyzmat ediş gullugyň ähli kärhanalaryna biilelikde “Durmuş infrastrukturasý” hem diýilýär.

Döwletiň ykdysadyýetiiniň, medeniýetiniň, durmuş ýagdaýynyň ösmeginde hyzmat ediş gullugyň ähmiýeti örän uly. Döwletimiziň çäginde önümçiligiň ösmegine ylym, bilim, sungat edaralaryň uly täsiri bar. Türkmenistandaky bar bolan ylmy edaralar senagat, oba hojalyk, ulag, aragatnaşyk, durmuş hyzmaty kärhanalaryň işleriniň guralysyna, ösüşine özleriniň goşantlaryny göşýarlar. Bilim edaralary(mekdepler, çagalar baglary, ýokary mekdepler we beýlekiler) ýaşlara bilim, terbiýe bermekde uly işleri amala aşyrýarlar.

Hyzmat ediş edaralaryň döredilmegi önümçiligi artdyrmaklyga, öndürilen senagat we oba hojalyk önümleri çalt ýerleşdirmäge, ýagny sarp edijä gowuşmagyna ýaramly täsir edýär. Bu işleri ýerine ýetirmekde söwda kärhanalarynyň bitirýän işleri bellemäge mynasypdyr. Taýýar önümleri alyjylara ýetirmekde döwlet we hususy söwda kärhanalary uly işleri amala aşyrýarlar.

Hyzmat ediş gulluk doly berjaý edilende işçileriň işe bolan höwesi güýçlenýär. Işçi, daýhanlaryň arasynda işe ýarawsyzlyk ep-esli kemelýär. Işgärleriň zähmet öndürijiligi ýokarlanýar. Işgärlere edilýän medeni, medisina, medeni-durmuş, medeni—dynç alyş hyzmatlary gowulanýar. Mekdep, çagalar bagynyň işleri gowy ýola goýlanda zenan işgärleriň işden soň öý işlerini etmäge, dynç almaga mümkinçilikleri artýar. Hyzmat ediiş gullugyň gowy işlemegi döwlete ep-esli girdeji getirýär. Sebäbi döwletde we hususy hojalyklarda öndürilen önümleri öz wagtynda içki we daşky bazarlara çykarylsa haryt alyş-çalşygy çalt ýerine ýetirilýär. Döwlete daşky-ykdysady gatnaşyklardan, turizmden köp girdeji gelýär. Döwletiň ykdysady taýdan ösmegi durmuş hyzmaty amala

aşyrýan kärhanalaryň ösmegine getirýär. Döwletiň raýatlarynyň milli girdejsiniň artmagy hyzmat ediş gullugyň kärhanalarynyň sanynyň artmagyna, hyzmat ediş derejesiniň ýokarlanmagyna sebäp bolýar. Umuman, islendik döwletde hyzmat ediş gulluk dogry ýöredilse, olaryň işi dogry guralsa, ondan diňe ykdysady girdeýji gelýär.

Dunýäniň ykdysady taýdan ösen döwletlerinde durmuş hyzmaty gullugynda zähmede ukyply ilatyň esasy bölegi zähmet çekýär. Döwletiň umumy içerki önüminiň ep-esli bölegini berýär.

Türkmenistanyň Garaşsyzlyk ýyllarynda hyzmat ediş kärhanalaryň işiniň guralyşyna, ösdürilmegine döwlet derejesinde uly üns berilýär. Döwletiň garamagyndaky durmuş hyzmaty kärhanalary hususylaşdyryldy. Şol sebäpli obalarda , şäherçelerde, şäherlerde ilata dürli hili hyzmatlary amala aşyrýan hususy kärhanalar işleýärler.

Ylym, bilim pudagynda, medisnada uly özgertmelere garaşylýar. Täze ýokary okuw mekdepleri döredilýär. Öňden bar bolan ýokary okuw mekdepleri üçin täze ymaratlar gurulýar. Olar gerekli okuw kitaplar, enjamlar bilen üpjün edilýär. Ýurdumyzda mekdepleriň on ýyla, ýokary okuw mekdeplerde okuwlaryň baş ýyla geçirilmegi bütündünýä okuw ülnüne gabat gelýär.

Halkymyza edilýän medisina hyzmatyny gowulandyrmak maksady bilen ähli welaýatlarda „Ene mähri“, raýatlaryň kesellerini anyklaýyş merkezleri gurulýar. Etraplarda häzirki zamanyň talabyna laýyk gelýän hassahanalary gurmaklyk meýilnamalaşdyrylýar.

Welaýat merkezleriň hemmesinde döwrüň talabyna laýyk gelýän medeniýet köşkleri, teatrlar gurulýar. Şäherleriň hemmesinde diýen ýaly häzirki döwre mynasyp ýaşayyş jaýlary, sport meýdançalary, stadionlar ulanylmaga berilýär. Zähmetkeş halk dynç alar ýaly döwletimizde bar bolan dynç alyş öýleriň, pansionatlaryň durky täzelenýär.

§25. Türkmenistanyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň geografiýasy

Ýurduň dünýä hojalygyna birikmegi, daşary ykdysady gatnaşyklaryň çuňlaşmagy, halkara zähmet bölüşiginiň artykmaçlyklaryndan netijeli peýdalanmak-garaşsyz döwletiň berkemeginiň esasydyr.

Türkmenistan ykdysady taýdan ösen döwletdir, onuň ägirt uly energetiki serişdeleri bar hem-de şu babatda dünýäniň dürli ýurtlary bilen öz daşary ykdysady gatnaşyklaryny işjeňleşdirmegiň möhümdigine oňat düşüňär.

Häzir biz 80-den gowrak döwlet bilen daşary söwda gatnaşyklaryny amala aşyrýarys. Ýurdumyzyň daşary söwda dolanyşygy 2009-njy ýylda 13,4 milliard amerikan dollaryna barabar boldy, ozi-de eksportyň möçberi importyň möçberinden iki esse hem köp artdy.

Häzir Türkmenistan “açyk gapylar” syýasatyny ýöredýär, milli kanunçylygyny dünýä standartlaryna laýyklykda kämilleşdirýär hem-de nebit-gaz pudagynda, saglygy goraýyşda, bilim ulgamynda oba hojalygynda, syýahatçylykda we beýleki ugurlarda düýpli reformalary amala aşyrmaga başlady. Ýurdumyzda ýokary derejede ösen döwlet üçin senagatyň ileri tutulýan häzirki zaman oudaklary bolan nebiti we gazy gaýtadan işleýän, dokma, derman senagaty, azyk, gurluşyk industriýasy pudaklary döredildi.

Daşary ykdysady hyzmatdaşlygy ösdürmekde Türkmenistan öz hemişelik Bitaraplygynyň halkara-hukuk derejesini örän möhüm şert hasaplaýar.

Ýurdumyzyň geoykdysady taýdan amatly ýerleşýändiginden başga-da, syýasy durnuklylyk, yzygiderli durmuş-ykdysady ösüş, telekeçilere we kompaniýalara berilýän ençeme ýeňillikler we artykmaçlyklar, amatly maýa goýum ýagdaýyny döredýän ygtybarl hukuk binýady hem-de maýa goýumlarynyň ygtybarlygyny we netijeliligini üpjün edýän

beýleki şertler Türkmenistanyň ykdysadyýetine daşary ýurt maýasyny goýamaga möhüm şertler bolup durýar. Şonuň bilen birlikde häzirki wagtda ýurduň ykdysadyýetinde daşary ýurt maýa goýumlaryny paýy 17% golaýlaýar.

1991-nji ýyla çenli Türkmenistan daşary söwdada özbaşdaklyga eýe dälidi. Türkmen harytlaryny we çig maly ibermek öňki Soýuzyň daşary söwdä guramalarynyň üsti bilen amala aşyrylýardy we belli bir jogapkärçiliksiz häsiýete eýedi. Ýurtdan her ýylda äkidilýän altyn pula geçýän in gymmatly harytlaryň-gazyň, nebitiň, pagtanyň möçberi ABŞ-nuň 15 mlrd. dollary bahalanýardy, şunuň bilen birlikde Türkmenistan çykadjylara ödemeýän- karz pula ýaşaýan respublikalaryň hatarynda durýardy.

Diňe garaşsyzlygy alnandan soň Türkmenistan özbaşdak daşary söwdä syýasatyny ýöredip başlady we özüniň daşary ýurda haryt çykarmak kuwwatyny ýurduň ösmeginiň bähbidine ulanyp ugrady.

Şu günki gün dünýäniň 85 ýurdy- Demirgazyk we Günorta Amerikanyň, Ýewropanyň, Afrikanyň, Ýakyn Gündogaryň, Günorta-Gündogar Aziýanyň döwletleri, GDA ýurtlary bolup galýar, olar ýurduň daşary söwdä dolanyşygynyň ýarpysyny tutýar.

Özbaşdaklyk gazanylandan soň ýurda daşary yurt maýasyny hem-de dürli döwletleriň, halkara gaznalaryň we banklaryň karz pullaryny işjeň çekmek üçin şertler döredildi.

Türkmenistan amatly geografiki ýerleşşi nukdaýnazardan Ýewropany Merkezi Aziýa, Hytaý, Ýaponiýa bilen birleşdirilýän köp bolmadyk döwletleriň biridir.

Ýewropa bileleşigi we başga-da birnäçe döwletler Kawkazyň üstaşyry kuwwatly merkezi-aziýa däliziniň ösmegine gyzyklanýarlar. Onuň esasy çatryklary- Almaty-Aşgabat-Türkmenbaşy-Baku-Poti-Batumydyr. Bu ulgamda Türkmenbaşy Merkezi Aziýa bilen Ýewropanyň arasyny baglanşdyrýan zynjyryň esasy halkasydyr. Mundan başga-da bu

gämi duralgasynyň üsti bilen Wolga-Don derýa ulgamyna-da gös-göni ýol açyp bolýar.

Türkmenistanyň tutýan ýerini şeýle-de Beýik ýüpek ýoluny häzirki zaman görnüşinde dikelden möhüm Ýewro-Aziýa demirýoly kesip geçýär.

1992-nji ýyldan 2009-njy ýylyň aýagyna çenli Türkmenistanyň daşary söwda dolanyşygy ABŞ-nyň 28 mlrd. dollaryna golaý boldy, şol sanda daşarylany-15,3 mlrd-dan-da srtyk getirileni -12,5 mlrd.

Soňky ýyllarda daşary çykarmaklygyň ösmegi daşarky bazarlarda kuwwat (energiýa) çig malyna amatly baha ýagdaýynyň bolmagy, şeýle-de tebigy gazyň iberilişiniň möçberiniň artmagy bilen (onuň paýy ýurduň daşary ýurda çykaryşynyň ýarpysyny düzýär) şertlendirildi. Gaz, işlenmedik nebit, nebit önümleri, pagta süýümi- esasy daşary ýurda çykarylýan önümlerdir. 2009-njy ýylda olaryň paýy daşary çykarylyşyň umumy möçberiniň 86%-ni tutdy.

Garaşsyzlyk ýyllary ýurduň ýurduň ykdysadyýetinde gerimli gurluş özgertmeleri bilen meşgur boldy, bu bolsa önümçilik-tehniki maksatly harytlaryň daşary çykaryş möçberlerini artdyrmagy talap etdi. Mysal üçin, eger 1991-nji ýylda daşarda getirilýänlerde maşyn hem abzallaryň paýy bary-ýogy 5% bolan bolsa, onda 2006-njy ýylda- ýarysyna ýakyn boldy. Bu gaz, dokma senagaty hem-de oba hojalyk ulgamy üçin getirilýän abzallaryň artmagy bilen baglydyr.

Garaşsyzlygyny gazanandan soň ýurtda halkara ýürekleri daşamak düzgüni şjeň ösüp başlady. Bähbitli geografiki ýerleşşi, syýasy durnuklylyk daşary ýurtly hyzmatdaşlaryň Türkmenistanyň amatly üstaşry ýer hökmünde gyzyklanmagyny kesgitledi. Şu günki günde halkara ýürekleri daşamagyň umumy göwrümünde üstaşry yük daşamagyň paýyna 80% gowragy düşýär.

Ýurduň tebigy, howa we bejeriş-sagaldyş baýlyklarynyň ýakymly utgaşmagy, şeýle-de halkyň taryhy, milli we medeni

mirasynyň baýlygy Garaşsyz Türkmenistanda halkara syýahatçylygyny ösdürmek üçin giň mümkinçilikleri döredýär.

Türkmenistanyň tutýan ýerinde iň gadymy taryhy – Parfýanlaryň, Seljuklaryň höküm süren döwrüne degişli ýadygärlikler, tebigatyň ýeke-täk tapylgysyz ýadygärlikleri-Garlyk gowaklary, dinozawrlaryň Dag üsti tekiz belentligi we başgalar ýerleşýär. Ýurduň tutýan ýerleriniň üstünden meşgur Beýik ýüpek ýoly geçipdir.

Bu gün Türkmenistanda halkara syýahatçylyk myhmanhana hyzmatyndan, syýahatçylyk-köpçülikleýin tomaşaly gezelenç işlerinden, ganançly humar oýunlaryndan ybarat döwlet we hususy kärhanalar toplumynyň milli ykdysadyýetiniň çalt ösýän bölümdir.

Halkara syýahatçylyk ugurlarynyň merkezinde ýerleşip, Türkmenistan dünýäniň 50-den gowrak, şol sanda ABŞ, Fransiýa, Germaniýa, Türkiýe, Eýran, ä we başga ýurtlaryň syýahatçylaryny özüne çekýär. 2007-nji ýylyň maý aýynda Türkmenistanyň Prezidenti Hazar deňziniň kenarynda “Awaza” halkara syýahatçylyk zolagyny döretmek barada karar kabul etdi. Bu bolsa geljekde ýurdumyzda ykdysadyýetiň girdeýjili, möhüm pudagy bolan syýahatçylygy mundane beýläk-de ösdürmeklige badalga bolar.

Umuman daşary söwdada emele gelen ýagdaý döwletiň durnukly töleglere ukyplydygyna we ugurda oňalyly niýetleriň bardygyna şaýatlyk edýär.

2020-nji ýyla çenli döwürde daşary-ýkdysady işleri ösdürmegiň Baş ugry hemişeki hyzmatdaşlar bilen janykkeşlikde işleşmäge, şeýle-de täzeleri bilen gatnaşyk açmaga görnükdiriler. Türkmenistanyň daşary söwda dolanşygy 2010-njy ýyla çenli bolsa 120 mlrd dollaryna barabar bolar.

Ýurduň hormatly Prezidentiniň kesgitlän milli ileri tutulýan işleri, “açyk gapylar” syýasaty, özara bähbitli hyzmatdaşluk, ýurtlaryň we halklaryň arkalaşygynyň täze

nusgasyny döretmek- Türkmenistanyň dünýähojalyk gatnaşyklaryna mundane beýläk-de üstünlikli birikmeginiň düýp esas goýujy şertleridir.

Ýurduň ýangyç çig malynyň halkara bazarlaryna işjeň çykmagy, gazyň we ýangyç-energetiki toplumyň daşary ýurda çykarylyşyny güýçli derejede artdyrmagy Türkmenistanyň 2020-nji ýyla çenli daşary ýkdysady gatnaşyklaryň oşmeginde esasy alamatlary bolar.

Ýurduň daşary ýurda çykaryş esasyynyň mundane beýläk ösmegini nebit, nebit önümleri, tebigy gaz, elektrik kuwwaty, pagta süýümi, galla, dokma we himiýa senagatynyň önümleri bilen üpjünçiligiň derejesi kesgitläär. Getirilýän nebit önümleriniň uly bölegi öz önümçiligimiziň usuly esasynda alnan benzin we çalynýan ýaglar bilen çalşyrylar.

§26. Türkmenistanyň durmuş- ykdysady sebitlere bölünişi

Durmuş-ykdysady etraplaşdyryşyň ýörelgeleri. Ýurduň ykdysady we durmuş taýdan ösüşini, hojalygyň territorial ýerleşişini aýry-aýry bölekler boýunça öwrenmek, şol esasyda onuň häsiýetli aýratynlyklaryny ýüze çykarmak, ösüşiniň geljekki ähmiýet berilýän ugurlaryny kesgitlemek iňňän zerur bolup durýar. Bu ugurda ýurdy durmuş-ykdysady sebitlere bölmeginiň ähmiýeti uly. Döwletiň çäginde durmuş-ykdysady sebitlere bölmek – bu ykdysady we durmuş geografiýanyň esasy ylmy ugurlarynyň biridir.

Ýurduň dürli bölekleri biri-birinden tebigy we ykdysady şertleri boýunça tapawutlanýarlar. Olaryň birinde ykdysadyýet baý we köpdürli tebigy baýlyklaryň esasynda döreýän bolsa, beýlekilerinde oba hojalygy ösdürýär. Bir territoriýada pagta ösdürmek bilen gaz senagaty utgaşdyrylýar. Käbir ýerlerde gazyp alma senagaty kurort we dynç alyş pudagy ösdürilýär.

Bir ýa-da birnäçe görnüşli önüm öndürmäge, hyzmatyň belli bir ugurlaryny ýerine ýetirmäge ýöriteleşmek bilen her bir territoriýa olar bilen ýurduň beýleki sebitlerini üpjün edýär, ýerine bolsa özüne ýetmeýän zatlary alýar. Şeýlelikde zähmetiň netijesiniň alyş-çalşygy bolup geçýär. Ýurduň aýry-aýry territoriýalarynyň arasynda zähmetiň şeýle bölünişine geografik ýa-da territorial bölünişi diýilýär. Zähmetiň geografik bölünişigi aýry-aýry territoriýalaryň hojalyk ýöriteleşişini aňladýar, bu bolsa ýurda jemgyýetçilik zähmetini tygşytlamaga, onuň öndürijiligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Territoriýanyň ýöriteleşiş taryhy taýdan döreýär we uzak wagtlaý saklanýar. Hojalygyň ösüşine baglylykda ýöriteleşiş üýtgäp biler. Meselem, Günorta Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti geçen asyryň 70-nji ýyllarynda tebigy gazyň uly gorlarynyň açylmagy bilen gaz çykaryş, elektroenergetika, mineral dökünleri öndürmäge ýöriteleşýär.

Zähmetiň geografik bölünişiniň netijesinde biri-birinden öz hojalyk ýöriteleşiş boýunça tepawutlanýan durmuş-ykdysady sebitler (etraplar) döreýär.

Ykdysady etrap (sebit) – bu beýlekilerden hojalyk ýöriteleşiş, ykdysadyýetiň toplumlaýyn ösüş aýratynlyklary, özboluşly geografik ýerleşiş, tebigy we zähmet baýlyklary bilen tapawutlanýan territoriýalardyr.

Islendik etrabyň emele gelmegine köp sanly faktorlar, görkezijiler täsir edýär. Şol faktorlaryň kanunalaýyklykda hereket edişini olaryň täsir ediş derejesini, hakykata laýykdygyny ykdysady etraplaşdyryş ylmynyň nazaryýeti öwrenýär. Şol etrap emele getiriji faktorlary üç topara bölmek bolar.

1. Etraby emele getiriji ykdysady faktorlar. Bu faktorlar etraplaryň emele gelmeginde, olaryň ösmeginde, araçäklerini, düzümini kesgitlemekde esasy orun tutýarlar. Olara ýerlerde zähmetiň dürli çäkler derejesinde geografik bölünişi, sebitiň ykdysady-geografik ýerleşiş, ulag we aragatnaşyk ulgamynyň

ýeten derejesi, sosial-durmuş sektorynyň ösüşi, ykdysady sebitiň önümçilik kärhanalarynyň etrap, welaýat we döwlet derejesinde ýöriteleşen önümleri öndürmegi, ykdysady sebitiň ösen senagat merkeziniň emele gelmegi, onuň töwereginde jelenen pudaklaryň ösmegine kämmileşmagine edýän täsiri, ykdysady sebitiň döwletiň dolandyryş-çäk bölünişi bilan gabat gelmegi, ykdysady sebitiň geljekki ösüş mümkinçilikleri we ş.m. Olaryň arasynda esasy orun hojalygyň ýöriteleşşi, hojalygynyň kompleksleýin ösüşidir.

2. Etrap emele getiriji faktorlaryň ikinji toparý tebigy şertleriň we baýlyklaryň etrapda paýlanylyşy we olaryň bu ýerde hojalygyň ýöriteleşişine we kompleksleýin ösüşine edýän täsiri bilen baglanyşyklydyr.

3. Etrap emele getiriji sosial faktorlar. Bu topara ilatyň sany, düzümi, zähmet baýlyklary bilen üpjünlik, hyzmat ediş ulgamy, ösüşi, adamlaryň maddy hal ýagdaýy we ş.m. degişlidir.

Ýokarda garalan faktorlaryň arasynda zähmet bölünişi we ýöriteleşiş etrap emele gelmeginde aýgytlaýjy orun eýeleýär. Türkmenistanda her bir welaýatyň özboluşly zähmet bölünişigi bar. Meselem: Ahal welaýaty tebigy gaz çykarmaklyga, pagtaçylyga we däneçilige ýöriteleşýär. Balkan welaýatynyň hojalygynyda nebit we gaz senagaty, nebit-himiýa, maldarçylyk esasy orun tutýar. Daşoguz welaýatynyň ykdysadyýetinde oba hojalygy we oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän pudaklar tapawutlanýar. Lebap welaýatynda nebit-gaz senagaty, azyk we ýeňil senagaty pudaklary, ekerançylyk pudaklary hojalygyň ýöriteleşiş ugurlary hasaplanýar. Mary welaýatynda gaz çykaryş, elektroenergetika, himiýa senagaty, pagtaçylyk, däneçilik we dowardarçylyk ugurlary has ösendir.

Ykdysady sebitleriň ýöriteleşşi 3 sany görkeziji boýunça kesgitleýärler:

1.Ykdysady sebitleriň ýöriteleşen pudagynyň şol ykdysady sebitiň umumy önümünde tutýan orny (udel agramy) kabul edilen kada laýyklykda ýöriteleşen (öndürilýän) önüm ähli öndürilýän önümiň 50 %-inden ýokary bolmaly.

2.Ykdysady sebitiň ýöriteleşen pudagynyň öndürýän önüminiň belli bir bölegi beýleki sebitlere, döwletlere çykarylmalýdyr. Haryt häsiýetli bolmalydyr. Eger ýöriteleşen önüm ykdysady sebitiň daşyna çykarylmasa, ol ykdysady sebit diňe ýerli ähmiýetli (lokal) ykdysady sebit bolýar.

3.Ykdysady sebitiň ýöriteleşen pudagynyň önüminiň jan başyna düşüş derejesi beýleki ykdysady sebitleriňkiden ýokary bolmalydyr.

Ýurdumyzyň welaýatlarynyň (durmuş-ykdysady sebitleriniň) senagat önümçiligi boýunça ýöriteleşişini –nji tablisadan aýdyň görmek bolýar.

3-nji tablisa

Türkmenistanyň welaýatlary boýunça senagat önümleriniň öndürilişiniň pudaklaýyn düzümi, %-de (2009-njy ýyl)

	Aşgabat	W e l a ý a t l a r				
		Ahal	Balkan	Daşoguz	Lebap	Mary
Ähli senagat	100	100	100	100	100	100
Şol sanda: Elektrik energetikasy	11,0	0,6	0,9	-	1,4	2,5
Ýangyç	-	65,6	82,1	-	29,8	35,2
Şondan: Nebit çykarýan	-	-	63,9	-	0,5	-
Nebiti gaýtadan işliýän	-	-	18,2	-	1,6	-
Gaz çykarýan	-	67,4	-	-	27,7	35,2

Maşyn gurluşygy we metal işläp bejeryän	13,8	0,2	1,6	1,9	0,8	1,4
Gurluşyk enjamlary senagaty	0,7	2,6	0,4	2,8	1,3	0,8
Aýna we forfor-faýans	0,4	-	0,00 1	-	-	-
Ýeňil	33,5	17	6,1	31,2	19,1	22,5
Şol sanda:						
Dokma	7,8	16,6	3,0	18,3	14,9	14,5
Tikin	24,1	3,5	3,1	12,9	4,1	7,9
Gön, sütükli deri we aýakgap	1,6	-	-	0,01	0,1	0,1
Azyk	32,9	13,8	7,5	62,2	43,9	35,5
Şondan:						
Azyk-tagam	26,1	11,6	4,3	46,4	38,1	31
Et we süýt	2,0	0,4	1,9	4,5	1,5	1,4
Balyk	-	0,03	0,7	1,0	0,03	0,02
Däne üweýän we ýarma	4,8	1,8	0,6	10,3	4,3	3,1
Beýlekiler	4,6	0,1	0,2	1,7	0,5	0,2

Ykdysady etrabyň emele gelmeginde möhüm şertleriň biri-de onuň ýurtda hereket edýän dolandyryş-çäk bölünişiniň ýörelgelerinden ugur alynmagydyr. Durmuş-ykdysady etrabyň düzümine girýän taksanomiki birlikler dolandyryş ulgamy tarapyndan edara edilýär. Munuň özi durmuş-ykdysady etraplaşdyrma bilen dolandyryş-çäk bölünişiniň bir bitewi sistemadygyny subut edýär.

Ýokarda görkezilen faktorlaryň täsiri netijesinde häzirki wagtda Türkmenistanyň çäginde 5 durmuş ykdysady sebiti bölmek bolýar: Günübatar Türkmenistan, Ahal etek, Günüorta Türkmenistan, Gündogar Türkmenistan, Demirgazyk Türkmenistan sebitleri. Ykdysady sebitleriň ady şol ýerleriň geografiki ýerleşşi bilen baglanyşyklydyr. Ýurdumyzyň

paýtagty Aşgabat şäheri öz ykdysady we sosial potensialy boýunça beýleki şäherlerden has tapawutlanýar. Şonuň üçin ol aýratyn subýekt hökmünde seredilýär.

Türkmenistanyň durmuş-ykdysady sebitleri

§27. Günübatar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti

(Balkan welaýaty)

Geografik ýerleşşi. Günübatar Türkmenistan durmuş ykdysady sebiti Türkmenistanyň günbatarynda ýerleşýän, meýdany boýunça iň uly welaýatdyr. Ol demirgazykda Gazagystan, Garagalpagystan, demirgazyk-gündogarda – Daşoguz welaýaty, gündogarda – Ahal welaýaty we günortada Eýran, günbatarda Hazar deňzi bilen araçäkleşýär. Meýdany 138,5 müň km² bolup, Türkmenistanyň territoriýasynyň 28,6%-ini tutýar. Merkezi Balkanabat şäheri. Sebitiň düzümine 6 etrap (Türkmenbaşy, Bereket, Serdar, Magtymguly, Etrek, Esenguly), 7 şäher (Balkanabat, Türkmenbaşy, Hazar, Gumdag, Serdar, Bereket, Garabogaz) 16 şäherçe, 40 geňeşlik girýär.

Ýer üstüniň gurluşy we gazma baýlyklary. Welaýatyň ýer üstüniň gurluşy çylşyrymlydyr. Onuň çäginde Günübatar Köpetdagyň gerişleri, Etrek, Sumbar jülgeleri, Maşat-Misserian düzlügi, Uly we Kiçi Balkan daglary, Üstýurduň çüňkleri, Türkmenbaşy platosy, Gyzyлгаýa, Tuwergyr, Hazarýaka pesligi ýerleşýär.

Geologik gurluşy bilen baglylykda, welaýatyň meýdany dürli-dürli gazylyp alynýan baýlyklara baýdyr. Günübatar Köpetdagda az möçberde gürşun, sink, mis, simap, Uly Balkanda demirleşen gatlajyklar gabat gelýär. Mineral himiki çig mallardan barit, fosforit, ýod-bromly suwlar (Hazar ýarym adasynda, Boýadagda, Monjuklyda, Gögerendagda, Garadaşly meýdanynda, Goturdepede, Gumdagda), nahar duzy (Baharhojada, Guwly kölünde, Garaşorda, Günübatar Uzboýda),

mirabilit, natriý sulfat, bişofit, epsomit, glauber duzy (Garabogazkölde), gurluşyk materiallary (gýüşa daşy – Türkmenbaşy şäherçesiniň golaýynda, Omaratada), bentonit (Oglanlyda), daş kömür (Yagmanda, Gyzyлгаýada), goňur kömür (Çaýyrlıda), dürli mineral düzümlü läbikler (Mollagarada, Akpatlawukda, Gökpatlawukda, Çekişlerde), mineral suwlar (Parhaýda) we başgalar bar.

Ýurdumyzyň nebit we ugurdaş çykýan tebigy gaz gorlarynyň esasy bölegi Günübatar Türkmenistanda Hazar kenarýaka sebitinde we deňziň suw ýalpaklygynda jemlenendir. Welaýatyň çägendäki esasy nebit ýataklaryna Goturdepe, Barsagelmez, Ekerem, Gumdag, Kelkör, Burun, Guýujyk, Gögerendag, Keýmir, Ördekli, Çekişler, Günübatar Hazar, Dagajyk Gamyslyja, Şatut, Akpatlawuk, deňziň ýalpaklygynda Jygalybeg, Diýarbekir, Jeýtun, Magtymguly, Öwez känleri degişlidir.

Balkan welaýatynda tebigy gazyň we nebit bilen ugurdaş çykýan gazlaryň ep-esli gorlarynyň bardygy bellidir. Häzir tebigy gaz Gyzylgum, Ördekli, Körpeje, Tamdyrly, Gündogar Çeleken, Günüorta Bugdaýly, Günüorta Gurruk, Atasary, Ýolaşan, Çekişler, Garadepe, Sabyr, Gündogar Hümmet ýataklaryndan çykarylýar.

Klimaty. Balkan welaýatynyň çürt-kesik kontinental klimaty bar. Ýöne welaýatyň geografik ýerleşşi we ýer üstüniň gurluşy bilen baglanyşykly onuň klimatynda içki territorial aýratynlyklary duýulýar. Welaýatyň Etrek we Sumbar derýalarynyň jülgeleri üçin gurak subtropiki klimat häsiýetli bolup, bu etraplar klimatyň maýylylygy we çyglylygy boýunça beýleki ýerlerden tapawutlanýar. Hazar ýarym adasynda we günorta-günübataryndaky kenarýaka etraplarda klimata deňziň täsiri uludyr. Howanyň ortaça ýyllyk temperaturasy Türkmenbaşyda $+15,8^0$ -a, Hazarda $+14,9^0$ -a, Etrekde $+17,1^0$ -a deňdir. Gorkut aýynyň ortaça temperaturasy bolsa hemme ýerde bir meňzeşräk bolup, Türkmenbaşyda $+28,7^0$,

Esengulyda $+28,7^0$, Etrekde $+28,9^0$ -a deňdir. Ýanwary aýynyň ortaça temperaturasy bolsa Türkmenbaşyda $+2,4^0$ -a, Etrekde $+4,8^0$ -a barabar. Atmosfera ygallaryň mukdary kenarýaka sebitlerde 100-120 mm bolanlygyndan, Etrek we Sumbar jülgelerine tarap gitdigiňçe 300 mm-e çenli artýar. Welaýatyň demirgazyk we merkezi çöllük etraplarynda ygalyň mukdary has-da azdyr. Wegetasion döwrüň dowamlylygy welaýatyň çäklerinde dürli-dürlüdür. Dag eteginde ýerleşýän Bereket, Serdar etraplarynda Garagym çöllüniň täsiriniň uly bolmagy sebäpli tomsy yssy, güýzi gurak, ýazy ygally, gyşy bolsa gysga bolýar. Temperaturanyň $+10^0$ -dan ýokary geçýän günleriniň sany 250-260-a ýetýär. Aýazsyz günleriň sany gurak subtropiki etraplarda has-da köpdür. Mysal üçin, Esenguluda 275, Etrekde 271 güne deňdir.

Suw baýlyklary. Balkan welaýaty suw baýlyklaryna garypdyr. Köpetdagiň dag çeşmelerini we derýajyklaryny, Etrek derýasyny, Ýasga süýji suwly ýatagyny hasap etmeseň, welaýatda başga süýji suwly akarlar ýokdur. Welaýatyň köp etraplary üçin şor köller, köne hanalar (Uzboý), wagtlaýyn akarlar (sil suwlary) häsiýetlidir. Welaýatyň ilatynyň we hojalygynyň suw üpjünçilik ýagdaýlaryny gowulandyrmak maksatlary üçin Garabogaz, Esenguly şäherçelerinde, Türkmenbaşy şäherinde deňiz suwuny süýjediji enjamlar işleýär. Soňky ýyllarda Etrek, Esenguly etraplarynyň suw üpjünçilik ýagdaýlaryny gowulandyrmak üçin Etrek derýasynyň joşýan döwründäki artykmaç suwlary ýygnaýan Çat, Mämmetguly, Gyzylaý ýaly suw howdanlary guruldy. Garagum derýasynyň IV nobatdaky gurluşyklary tamamlanandan soňra, Amyderýanyň suwy Balkan welaýatyna bardy. Häzirki wagtda Serdar we Bereket etraplarynda täze ýerleriň uly möçberi özleşdirildi, ilatyň we senagatyň hajatlary üçin suw üpjünlik ýagdaýy gowulandy.

Ýer we toprak baýlyklary. Suw ýetmezçiligi Balkan welaýatynda ekerançylygyň ösmegini kynlaşdyrýan esasy

faktorlaryň biridir. Bu bolsa ýurdumyzyň beýleki sebitlerine garanda welaýatda ekerançylyk ýerleriniň möçberiniň az bolmagyna getirýär. Şonuň üçin-de ýerleriň esasy bölegi öri meýdany hökmünde peýdalanylýar. Welaýatda oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany bolsa 130 müň hektara golaýlaýar.

Durmuş-ykdysady sebitiň toprak örtügi dürlüligi bilen tapawutlanýar. Toprak örtüğine daglyk etraplary üçin dag küljümek, dag mele, dag çemen topraklary häsiýetli bolsa, düzlük etraplary (ylaýta-da, Köpetdagyň, Uly we Kiçi Balkanyň etekleri, Maşat-Misserian düzlügi) üçin takyrlar, takyr görnüşli, melemtil-goňur, mele, çägesow topraklar, Türkmenbaşy we beýleki platolar üçin çägelidagly topraklar, derýa kenarlary üçin bolsa çemen topraklary häsiýetlidir. Takyr görnüşli, melemtil, mele topraklar we takyrlar welaýatyň ekerançylyga ýaramly esasy ýer goruny düzýär. Welaýatyň köp ýerlerini (Etrek derýasynyň jülgesiniň, Hazarýaka pesliginiň, Türkmenbaşy platosynyň, Aşaky Uzboýuň köp ýerleriniň) sorluklar we çägeli meýdanlar tutýar.

Ösümlük we haywanat dünýäsi. Welaýatda dag we çöllük etraplara mahsus bolan ösümlük dünýäsi bar. Türkmenbaşy platosy, Ustýurt, Tüwergyr, Gaplaňgyr ýaly gyrlar üçin boýurgan, ýowşan, kyrkbogun häsiýetlidir. Yzgarly oýlarda ojar, çägesow etraplarda ýylak, ak ýowşan, ak sazak, sorluklarda garak, Günbatar Köpetdagda ýasy ýaprakly we gyrymsy agaçlar, Uly we Kiçi Balkanda ýarym gyrymsy agaçlar (düýegýran, garatiken, ýowşan) we başgalar bitýär. Etrek, Sumbar we Çendir derýalarynyň jülgeleleri üçin tokaýlar we gurak sähra görnüşli ösümlükler häsiýetlidir. Merkezi (Peslik) Garagumda çöl ösümlükleriniň 315-den gowrak görnüşi gabat gelýär. Medeni zonada miweli agaçlar, subtropiki etraplarda hoz, nar, badam, injir, üzüm, zeytun agaçlary giňden ýaýrandyr.

Welaýatyň haýwanat dünýäsi düz we dag haýwanlaryndan ybatardyr. Welaýatyň çäklerinde gemrijiilerden: alakalar, syçanlar; süýrenijilerden: ýylanlar (oklyýylan, gömülgen, lors, kepjebaş), zemzen we hažzyklar; goşa toýnaklylardan: ýekegapan, keýik, dag goçy; ýyrtyjylardan: möjek, tilki, şagal; guşlaryň dürli görnüşleri giň ýaýrandyr. Hazar deňzi balyga we deňiz haýwanlaryna baýdyr. Deňizde balyklaryň 80-den gowrak görnüşi bolup, olaryň ýarysyndan gowragy önümçilik ähmiýetlidir.

Balkan welaýaty dynç alyş we saglygy dikeldiş ähmiýetli tebigy baýlyklara baýdyr. Hazar deňziniň jana şypa beriji deňiz howasy we suwy, Mollagaranyň kesel bejeriş ähmiýetli palçygy, Günübatar Köpetdagyň jana ýakymly we tämiz klimatly geljekde syýahatçylygy hem-de kesel bejeriş we dynç alyş ulgamyny ösdürmegiň wajyp etraplaryna öwrüler.

Ilaty. Günübatar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebitiniň beýleki sebitlere garanda meýdany uly bolsa-da, ilatynyň sany azdyr. Onuň esasy sebäbi welaýatyň çäginde ýerüsti hemişelik akarlaryň (derýalaryň) ýoklugydyr. 2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-ine welaýatyň ilaty 421,2 müň adama barabar boldy (Türkmenistanyň ilatynyň 7,9 %-i). Bütün ýurdumyzda bolşy ýaly, ilat, esasan, tebigy köpelişiň hasabyna artýar. Garaşsyzlygyň 18 ýylynda welaýatyň ilaty 16,4 % artdy.

Balkan welaýaty ýurdumyz boýunça iň selçen ilatlaşan sebit hasaplanýar. Ilatyň ortaça gürlüginde 1 kw km-e 3 adam düşýär. Ähli ilatyň 77,4 %-i şäherlerde we şäherçelerde ýaşaýar. Oba ilatynyň sany 95,1 müň adama deňdir. Olar 40 geňeşligiň düzümine girýän 136 obada ýaşaýarlar. Şäherler, şäherçeler we obalar, esasan, ulag ýollarynyň ugrunda ýerleşýär. Soňky ýyllarda nebit-gaz ýataklarynyň işjeň özleşdirilmegi, şeýle-de welaýatyň çäGINE Garagum derýasynyň gelmegi bilen Serdar we Bereket etraplarynda täze boz ýerleriň açylmagy netijesinde

ilatyn ýerleşişinde özgerişler bolup geçýär. Welaýatyň ilatynyň esasy bölegi senagatyň pudaklarynda işleýärler.

Hojalygynyň umumy häsiýetnamasy. Günbatar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti ýurdumyzyň çäginde zähmet bölünişiginde senagatyň ösen sebitleriniň biri hasaplanýar. Hojalygynyň düzüminde ýangyç (nebit we gaz çykarmak), himiýa, nebit himiýa, gurluşyk materiallary senagat pudaklary, maldarçylyk ýöriteleşiş ugurlary hasaplanýar. Häzirki wagtda welaýatda Garagum derýasynyň zolagynda pagtaçylyk we däneçilik pudaklaryny, Hazar deňziniň kenarynda syýahatçylyk pudagyny ösdürmek uly ähmiýete eýe bolýar.

Senagaty. Balkan welaýaty ýurdumyzda senagat taýdan iň ösen sebitdir. Ýangyjyň, mineral himiýa çig malynyň esasynda welaýatyň senagat önümçiligi barha ösýär. Welaýat ýurdumyzda öndürilýän senagat önümleriniň 23,9 %-ini berýär. Onuň çäginde ýurdumyzda çykarylýan nebitiň 90,5 %-i, tebigy gazyň 14 %-i, balyk we beýleki deňiz önümleriniň 94 % -i , haly we haly önümleriniň 20,7 %-i, elektrik energiýasynyň 20,1 % - i öndürilýär.

Senagat pudaklarynyň arasynda esasy orny nebit-gaz toplumy tutýar. Welaýatda 9njy ýylda 9,3 mln tonna nebit, 9,2 mlrd m³ tebigy gaz, 1,7 mln t benzin, 1,6 mln t golaý dizel ýangyjy öndürildi.

Maşyn gurluşygy we metal işläp bejerýän senagat pudagy ir döwürlerde gurlan Serdar şäherindäki wagon-abatlaýyş, Gyzylsuwdaky, Türkmenbaşydaky gämi- abatlaýyş, Balkanabadyň nebit enjamlaryny abatlaýan zawodlaryndan ybaratdyr. Şäherlerinde we etrap merkezlerinde dürli maşynlary abatlaýyş merkezleri işleýär.

Welaýatyň möhüm senagat pudaklarynyň biri nebit-himiýasydyr. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodynyň doly durky tazelendi. Bu

ýerde zawodlar toplumy emele geldi. Benziniň ekologik taýdan arassa täze görnüşleri, maşynlaryň motorlary üçin çalgý ýagy, polipropilen öndürilip başlandy. Türkmenbaşydaky nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumyna nebit Wyşka-Balkanabat, Gumdag-Balkanabat, Goturdepe-Belek - Türkmenbaşy, Goturdepe-Hazar, Körpeje-Gumdag-Balkanabat nebit geçirijileriniň kömegi bilen getirilýär.

Tebigy gazdan Türkmenbaşy şäherindäki nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda kir ýuwujy serişdeler öndürilýär. Bu ýerde suwuk gaz we çalgý ýagyny öndürýän завод işe girizildi. Ýurdumyzda iň uly senagat kärhanasy hasaplanýan bu toplum doly işe girizilende onuň önümçilik kuwwaty 10 mln tonna ýeter.

Balkan welaýatynda nebit, tebigy gaz we nebit bilen ugurdaş çykýan gaz çykarylýan ýataklaryň onlarçasy bar. Sebitde täze ýataklaryň özleşdirilmeginiň we öňki hereket edýänleriniň durkunyň täzelenmeginiň hasabyna nebitiň we gazyň çykarylýşy barha artýar. “Nebit-gaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda welaýatyň çäginde gury ýerde we deňizde 30-a golaý nebit we gaz ýataklaryny özleşdirmek bellenilýär.

1997-nji ýylda uzynlygy 140 km bolan Körpeje-Gurtguýy (Eýran) gaz geçirijisiniň gurluşygy tamamlandy. Ol garaşsyzlyk ýyllary içinde daşary döwletlere gurlan ilkinji gaz geçiriji hasaplanylýar.

Welaýatyň çägendäki nebitli we gazly ýataklar diňe bir döwlet ähmiýetli bolman, eýsem bütündünýä ähmiýetlidir. Şol sebäpli türkmen tebigy gazyny Hazarýaka ugry boýunça täze guruljak gaz geçiriji arkaly Gazagystanyň, Russiýanyň üsti bilen dünýä bazaryna çykarmak barada taslamany durmuşa geçirmek göz önünde tutulýar.

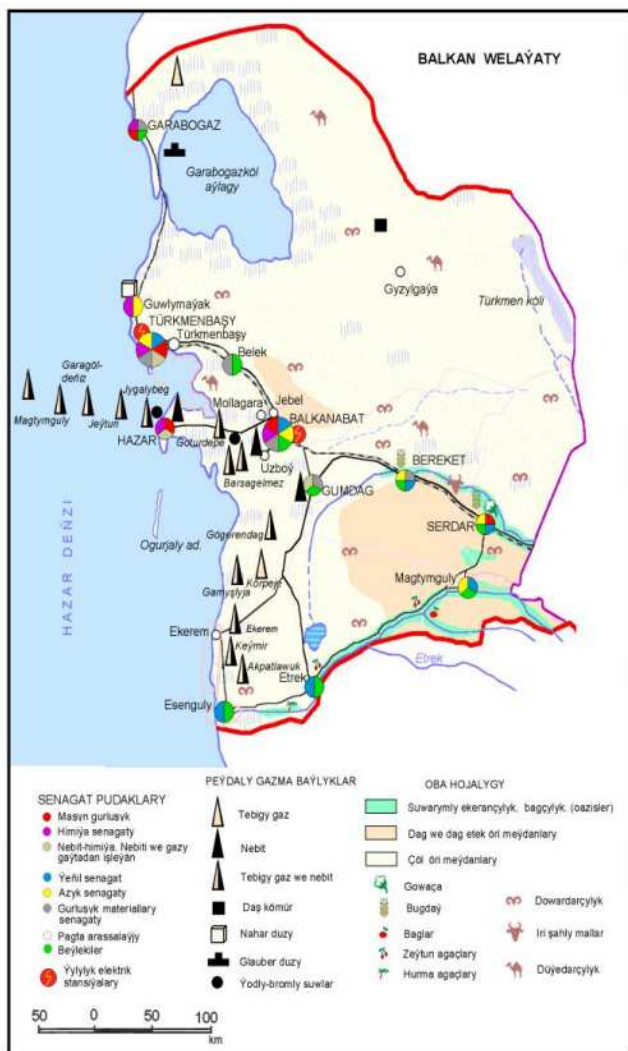
Nebit-gaz senagatynyň esasynda Balkan welaýatynda *energetika* pudagynyň geljegi uludyr. Welaýatda gaz bilen işleýän Balkanabat DES-i, mazut bilen işleýän Türkmenbaşy

ÝES-lary, nebit arassalaýan zawodlar toplumynda ugurdaş gaz bilen işleýän elektrik stansiýalary, Günorta Gamyslyjyda gurlan gaz turbinaly elektrostansiýalary bar. Welaýatnyň energetika ulgamy döwletimiziň ýeketäk energetik ulgamyna birleşdirildi. Onuň üsti bilen Eýrana, Türkiýä elektrik energiýasy iberilýär.

Himiýa kärhanalardan Balkan welaýatynyň Hazar şäherinde tehniki uglerod zawody we nebit bilen ugurdaş çykýan tebigy gazdan rezin senagaty üçin gurum öndürilýär. Ýod-bromly suwlaryň esasynda Hazarda, Balkanabatda, Monjuklyda ýod-brom zawodlary işleýär. Himiýa senagatynyň esasy merkezleriniň biri Garabogaz şäheridir. Garabogazsulfat önümçilik birleşiginde sulfat-natriý, Guwlymaýakda nahar duzy çykarylýar. 2009-njy ýylda welaýatda 18 müň t golaý sulfat-natriý, 430 t golaý tehniki ýod öndürildi.

Günbatar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebitinde ýeňil senagaty pudagynyň dürli kärhanalary işleýär. Serdar şäherinde pagta arassalaýjy zawody, ýüplük fabrigi, Balkanabatda jorap-trikotaj fabrigi, Magtymguly şäherçesinde tikin we aýakgap fabrikleri, etrap merkezleriniň ählisinde haly dokalýan fabrikler we olaryň bölümleri bar.

Soňky ýyllarda welaýatda azyk senagaty uly ösüşe eýe bolýar. Balkan welaýatynyň ilatynyň maldarçylyga uly üns bermegi bu sebitde et-süýt senagatynyň ösmegine mümkinçilik berýär. Balkanabat, Türkmenbaşy şäherlerinde et kombinatlary, Balkanabat, Hazar şäherlerinde süýt zawodlary işleýär. Serdar şäherinde ýag zawody, Etrek şäherçesinde zeýtun ýagyny öndürýän kärhana ýerleşýär. Türkmenbaşy şäherindäki balyk-konserw zawody döwlet ähmiýetlidir. Kärhanada Hazar deňziniň balyk gorlarynyň hasabyna dürli balyk konserwalary we beýleki önümleri öndürilýär.

Oba senagat toplumy. Ulaglar ulgamy. Balkan welaýatyň tebigy şertleri we baýlyklary oba hojalygynyň dürli

pudaklaryny ösdürmeklige mümkinçilik berýär. Welaýatda oba hojalygynyň esasan-da ekerançylygyň ösüşini kynlaşdyrýan faktor suw ýetmezçiligidir. Türkmenistanyň suwarymly ýerlerinden ýylyň dowamynda 4,5-8 kub kilometr zeý suwy dürli ýerlere zyňylýar: Lebap welaýatda Amyderýa, Mary we Ahal welaýatlarda Garagum çöle akdyrylýar. Şol zeý suwlary jemläp Balkan welaýatynyň demirgazyk-gündogarynda ýerleşen Gökleňguýy, ýa-da Garaşor oýluga akdyrmak göz önüne tutulýar. Garaşor çökeltligiň uzynlygy 100 km, ini ortara 10 km, çuňlugy deňiz derejesinden-25 m pesde ýerleşýär. Bu şorluga ýylda 10 kub kilometr suw akdyrylar. Türkmen kölüniň gurulmagy bilen geljekde ýerleriň şorlaşmak, ekologiki meseleleri, guşçulygy ösdürmek we Balkan welaýatynyň suw bilen baglanyşykly tebigy baýlyklaryny özleşdirmeklige mümkinçilik döreýär.

Welaýatyň oba hojalygynynda ekerançylyk, maldarçylyk, subtropiki ekinleri ösdürmek bilen meşgullanýarlar. Bereket we Serdar etraplarynda gowaça, bugdaý, gök önüm, bakja, ot-ıymlik ekinler ösdürilip ýetişdirilýär. Magtymguly, Esenguly, Etrek etraplarynda miweçilik, subtropik ekerançylyk alnyp barylýar. Suw meselesi çözülse bu etraplarda subtropik ekerançylygy we miweçiligi ösdürmeklige amatly şertler bar. Bu meseläni çözmek üçin ol etraplara Garagum derýanyň suwuny eltme zerur. Etrek, Sumbar derýalarynda gurlan suw howdanlaryň durkuny täzelemek we täze suw howdanlaryny gurmak göz önünde tutulýar.

Serdar, Türkmenbaşy, Magtymguly, Esenguly, Etrek, Bereket etraplarynda ekerançylyk bilen ugurdaş maldarçylyk pudaklary (goýundarçylyk, düýedarçylyk, gylýalçylyk, guşçulyk, iri şahly maldarçylyk) hem ösdürilýär. Türkmenbaşy, Esenguly, Etrek etraplary, esasan, maldarçylyk pudaklary boýnça ýöriteleşýärler.

Welaýatda suwarymly ekerançylyk Bereket, Serdar, Esenguly, Etrek, Magtymguly etraplarda alnyp barylýar. Bu

etraplarda esasy ekinlerden biri bugdaý hasaplanýar. Gowaça Serdar, Bereket etraplarda ekilýär. Şol etraplarda gök-bakja ekerançylygy, miweçilik hem ösendir. 2009-njy ýylda welaýatyň çägendäki ekerançylyk ýerleri 121,1 müň gektara barabar boldy. Şondan 79 müň gektar ýere däneliler, 25 müň gektara – gowaça, 1 müň gektar ýere gök ekinler ekilipdir. 2006-njy ýylda welaýat boýunça 352 müň t golaý bugdaý hasyly ýygnaýdy.

Welaýatyň oba hojalygynda maldarçylyk pudaklary ösendir. Onuň ýer gorunuň düzüminde öri meýdanlar agdyklyk edýärler. 2009-njy ýylda gara mallaryň sany 254 müň, dowlarlaryň sany 2,5 mln-a golaý, düýeleriň baş sany 44 müňe golaý boldy.

Ulaglar ulgamy. Balkan welaýatynyň hojalygynyň dürli pudaklarynyň ösmegi üçin amatly ulag we aragatnaşyk ulgamlary hereket edýär. Iri şäherleri Türkmenbaşy-Türkmenabat demir ýoly birikdirýär. Etrap merkezlerine we obalaryň köpüsine gara ýollar çekilen. Ähli şäherler, şäherçeler, etrap merkezleri, obalar aragatnaşyk ulgamlarynyň hyzmatyndan peýdalanýarlar.

Welaýatyň ulaglar ulgamynyň döwletimiziň beýleki welaýatlary bilen deňeşdirende özboluşly aýratynlyklary bar. Nebit we ugurdaş gaz çykýan ýerlerden turbageçirijiler arkaly Türkmenbaşy şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodyna eltilýär. Garagum derýadan we Ýasga ýerasty köller toplumyndan Balkanabada, Hazara, Türkmenbaşy, şäherçelere we obalara suwgeçirijiler eltilen. Şäherler, obalar, şäherçeler tebigy gaz we elektrik energiýasy bilen üpjün edilen. Welaýatyň içindäki etraplara, şäherçelere, obalara gara ýollar barýar. Serdar, Bereket, Balkanabat, Jebel, Türkmenbaşy aralygynda demir ýol gatnawy ýola goýlan. Bu demir we gara ýollar arkaly eltilen ýükler deňiz ulaglaryň kömegi bilen goňşy döwletlere çykarylýar. Olardan dürli ýükler döwletimize getirilýär. Türkmenbaşy, Balkanabat şäherleri

Türkmenistanyň beýleki welaýatlary we Aşgabat bilen howa, demir, gara ýollary arkaly baglanyşykly. 2009-njy ýylyň ahyrynda welaýatda ulaglar bilen daşalan ýolagçylaryň sany 106,1 mln adama, daşalan ýükleriň möçberi 74,5 mln tonna barabar bolupdyr.

Welaýatyň durmuş taýdan ösüşi. Balkan welaýatynyň durmuş taýdan ösüşi bütin ýurdumyzda bolşy ýaly barha ýaýbaňlanýar. Hyzmat ediş ulgamy hem giňden ösdürilýär. Häzirki wagtda welaýatda 140-a golaý mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary hereket edýär we olarda 17 müňe golaý çaga terbiýelenýär. Welaýatda 144 mekdep bolup, olarda okaýan okuwçylaryň sany 68 müňe golaýdyr. Mekdeplerde işleýän mugallymlaryň sany bolsa 4 müňden gowrakdyr.

Welaýatda saglyk öýleriniň 5-isi, hassahanalaryň 19-usy hereket edýär. Olarda 2 müňe golaý näsaga seretmek mümkinçiligi döredilendir. Welaýatda maşgala lukmanlarynyň 263-üsi, maşgala şepagat uýalarynyň bolsa 436-sy işleýär.

Welaýatyň geljekki ösüşi. Milli maksatnamanyň çäklerinde Balkan welaýatynda oba ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek maksady bilen 8,8 trln manatlyk düýpli maýa goýumlary goýlar. Şoňa baglylykda welaýatda mekdebe çenli çagalar edaralarynyň 6680 orunlyk 52-si, orta mekdepleriň 8070 orunlyk 21 mekdep, 11 sany medeniýet öýi, 13175 orunlyk 37 sany sport mekdepleri, 22 sany sport desgalary, 1950 km suw geçirijileri, 529 sany dik guýulary, 1077,5 km lagym geçirijileri, 962,7 km awtomobil ýollary, 2214 km gazlaşdyryş desgalary we geçirijileri, 1761 km elektrik geçirijileri we desgalary hem-de 1814 km telefon ulgamy gurlar.

§28. Aşgabat şäheri—Merkezi Aziýada uly syýasy we ykdysady merkezdir.

Aşgabat şäheriniň ilaty. Önümçilik pudaklary. Aşgabat – Garaşsyz, Baky bitarap Türkmenistanyň paýtagt şäheri,

ýurdumyzyň syýasy, ykdysady, ylym-bilim we medeni merkezidir. Şäher garaşsyzlyk ýyllarynda düýpgöter ösüp, Merkezi Aziýanyň uly syýasy – ykdysady merkezleriniň birine öwrüldi.

Aşgabat Köpetdag etegindäki düzlükde we Garagum çölüniň oňa ýanaşýan böleginde, deňiz derejesinden 214-240 metr belentlikde, demirgazyk giňligiň $37^{\circ} 31'$ gündogar uzaklygyň $57^{\circ} 31'$ ýerleşýär. Şäheriň meýdany dag etekden çöllüğe tarap kem-kemden peselýär.

Aşgabat şäheri ykdysady – geografik jähtden amatly ýerde ýerleşýär. Ol ýurdumyzyň dürli sebitlerini birleşdirýän ulag ýollarynyň çatrygydyr. Bu ýerden Türkmenbaşy – Türkmenabat, Aşgabat-Daşoguz demir we gara ýollary geçýär. Halkara aeroporty arkaly Aşgabat dünýäniň dürli döwletlerini birleşdirýän howa ýollarynyň çatrygy hasaplanýar. Bu bolsa şäheriň durmuş-ykdysady merkez hökmünde ösmegine uly ýardam edýär.

Şäheriň çöller zonasynyň günortasynda ýerleşýänligi sebäpli, klimaty gurak subtropik häsiýetlidir. Howanyň ortaça ýyllyk kadasy $16,3^{\circ}$ –a deň. Türkmenbaşy aýynyň ortaça temperaturasy $+0,8^{\circ}$, Gorkut aýynda $+30,5^{\circ}$, absolýut maksimumy bolsa $+48^{\circ}$ -a ýetýär. Sowuk däl döwrüň dowamlylygy 232 güne barabar. Köp ýyllar boýunça ortaça ygalyň möçberi 257 mm –e deňdir.

Aşgabat şäheriň suw üpjünligi Garagum derýasynyň, Köpetdagdan akyp gelyän uly bolmadyk çeşmeleriň we ýerasty suwlaryň hasabyna amala aşyrylýar. Şäheriň ýerleşýän yeriniň mele topragy ýokary hasyllylygy bilen tapawutlanýar. Bu bolsa onuň çäginde we töwereginde dürli ekinleri we agaçlary ösdürip ýetişdirmäge mümkinçilik berýär.

Şol sebäpli ony durmuş-ykdysady geografiýanyň hünärmenleri aýratyn durmuş-ykdysady sebit hökmünde seredýärler.

Agabat şäheri gadymy ýüpek ýolunyň ugrunda, galalaryň ýerleşen ýerinde emele gelipdir. Aşgabadynyň häzirkî ornunda bolan köne gala Parfiýa patyşalygynyň gülläp ösen döwrüne, ýagny biziň eýýamymyzdan öňki 300-nji ýyllara degişlidir. 1881-nji ýylda ozalky Ashabat obasynyň ýerleşen ýerinde ruslaryň harby berkitmesi döredilipdir. Zakaspi oblastiň söwda-senagat, harby işleri şu ýerde jemlenip, goňşy döwletler bilen ykdysady gatnaşyklar ýola goýulýar. Şäher ýuwaş-ýuwasdan ösüp başlaýar. 1924-1991-nji ýyllar aralygynda Türkmenistan Sowet Sosialistik respublikasynyň paýtagty bolýar. Şol ýyllarda şäherde uly bolmadyk senagat kärhanalary peýda bolýar. 1948-nji ýylda bolan aýylganç ýer yranmasynda şäheriň bütinleý diýen ýaly weýran bolmagyna getiripdir. Soňra Aşgabat şäheri täzedan dikeldildi.

Häzirkî wagtda Aşgabat öz ösüşiniň täze döwrüni başdan geçirýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda paýtagtymyzy ösdürmek barada döwlet syýasaty ýöredilip gelinýär. Şonuň netijesinde, Aşgabat örän gysga döwrüň içinde üçünji müňýyllygyň ajaýyp şäherine öwrüldi.

Aşgabat ilatynyň sany boýunça ýurdumyzyň iň uly şäheridir. 2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-ne 600 müň adamdan geçdi. Bu bolsa ýurdumyzyň ilatynyň 11,1%-ne barabar. 1897-nji ýylda geçirilen ilat ýazuwynyň maglumatlaryna görä şäherde 19,4 müň adam ýaşapdyr. Soňky 110 ýylyň içinde onuň ilaty 30 esse artdy.

Aşgabat ýurdumyzyň iň köp milletli şäheridir. Bu ýerde ilatyň esasy bölegini tutýan türkmenler bilen birlikde ruslar, tatarlar, ermeniler, azerbeyjanlar, ukrainler uly etniki toparlary emele getirýärler.

Şäheriň tutýan meýdany 47 müň gektara deňdir. Onuň düzümine 5 sany dolandyryş-çäk etraby birleşdirýär (Azatlyk, Köpetdag, S.A.Nyýazow adyndaky, Çandybil, Arçabil) dünýä ülnüne gabat gelýän we Aşgabady hakyky paýtagt şäherine öwürýän ymaratlaryň gurulýan – döwri.

Aşgabadýň häzirki zaman keşbine, gurulýan ymaratlara, seýilgählere, ýollara dumly-duşdan gelýän myhmanlar haýran galýarlar. Bu ymaratlar, elbetde, Garaşsyzlygyň ilkinji miweleri. Sowet ýyllarynda daşy mermer bilen bezelen ýekeje-de ymarat ýokdy diýsek ýalňyş bolmasa gerek. Garaşsyzlygyň 15 ýylynda şol usulda salnan we mermere bezelen jaýlar näçe diýseň bar. Şäheriň paýtagt ýagdaýy onuň önümçiligine, medeni ugurlaryna berk täsir edýär. Şäherde daşky gurşawy hapalaýan kärhanalar ýok. Şäher uly ulaglar çatrygy. Bu ýerden döwletimiziň ähli welaýatlaryna gara, demir we howa ýollary gidýär. Şäheriň içindäki ýollaryň durky täzelenýär. Soýuz döwründe ýollaryň gyrasyna tikenli agaçlar bilen çäýyr ekilen bolsa, indi her hili bezeg berýän (palma, serwi, sosna, arça we beýlekiler) agaçlar bilen bir hatarda, dürli hili güller oturdylýar. Döwletimiziň beýleki şäherleri hem paýtagtdan görelde alýarlar. Olar hem gün-günden abatlaşýar, gözelleşýär.

Bitarap Türkmenistanyň paýtagty hökmünde Aşgabat şäheriň ähmiýeti. Şäheriň düzüminde 5 sany etrap (Prezident S.A.Nyýazow adyndaky, Arçabil, Azatlyk, Köpetdag, Çandybil) bar. Şäher döwletimizde ýeke-täk ykdysady taýdan ösen, syýasy, döwleti dolandyryş merkez hasaplanýar. Türkmenistanyň bitaraplyk syýasatyny amala aşyran merkezidir. Şu nukdaý-nazardan alnan-da Aşgabadýň halkara ähmiýeti örän ulydyr. Bu şäherde Owganystan meselesi bilen baglanyşykly birnäçe ylalaşdyryjy gepleşikler geçirilipdi. Aşgabatda Birleşen Milletler Guramasynyň Halkara guramalarynyň maslahatlary, dünýä derejede wajyp meseleleri çözmek bilen baglanyşykly maslahatlary hem geçirilýär. Umuman Türkmenistan, ýa-da bu şäher Merkezi Aziýa, Ýakyn we Orta Gündogar sebitlerde ylalaşdyryjy merkez hasaplanýar.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap Aşgabat şäherinde 1948-nji ýyl ýer yranmasyndan soňky gys sagara gurlan wagtlaýyn jaýlaryň ýerine häzirki zaman arhitekturasynyň talaplaryna laýyk gelýän beýik ymaratlar

gurmaklyga uly üns berildi. Soýuz döwründe onuň beýleki paýtagt şäherleri bilen deňeşdirende Aşgabat olaryň welaýat merkezleri-çe ýokdy. Şäheriň demir ýoldan demirgazyk böleginde wagtlaýyn salnan, tertipsiz jaýlar köpdi. Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň ýolbaşçylygynda şäheriň abadançylygyna, arassaçylygyna uly üns berilip başlandy. Şäheriň köçelerini giňeltmeklige girişildi. Olaryň asfalt örtükleri täzelendi. Köçeleriň çatryklarynda sowma ýollar guruldy. Uly köçelerden köp ýolagçylaryň geçýän ýerlerinde ýerasty geçelgeler gurlup, içinde dürli dükanlar işe girizildi. Täze gurlan ymaratlaryň daş-töwreginde seýilgähler, köp sanly çüwdürimler ulanylmaga berildi. Gurulýan täze ýaşaýyş jaýlar dünýä talabyna laýyk gelýär. İçinde ähli zerurlyklar(sowadyjylar, jaýlary gyzdyryjylar, hojalyga zerur zatlaryň hemmesi) döredilen. Jaýlaryň aşagynda her bir hojalyk üçin maşyn goýar ýaly garaj bilen üpjün edilen. Şäheriň köçeleriniň arassaçylygyna uly üns berilýär. Köçeleriň gyralaryna pasyllar boýunça dürli güller ekilýär. Täze gurulýan ýaşaýyş, edara we kärhana jaýlaryň daşyna ak mermer daşlary tutulýar. Köne zawod-fabrikler şäheriň daşyna çykarylýar. Şäheriň ekologik ýagdaýyna uly üns berilýär. Şäheriň günorta tarapynda Gara Altyn, Azatlyk, Arkaç, Mirap, Was, Rahat, Aziýa, Ahal, Nebitçi,Çandybil, Grand Türkmen, Köpetdag, Ak Altyn, Daýanç, Mizan, Demirýolçy, Serdar, Nusaý, Jeýhun, Kuwwat,Altyn suw, Parjiýa, Ýedigen myhmanhanalary ulanylmaga berildi. Gysga wagtyň içinde mekdebe çenli çagalar edaralary, umumy bilim berýän mekdepler, hassahanalar, aragatnaşyk toplumlary, ýokary okuw jaýlary, Prezident köşgi we Prezident meýdançasý, Köpetdag stadiony, Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Olimpiýa stadiony, Serdaryň saglyk ýoly(1 we 2-nji nobatdakysy), Aşgabadyň halkara aeroporty, Ruhyýet köşgi we başgada birnäçe ymaratlar guruldy.

Aşgabat şäheri döwletimiziň iri senagat merkezi hasaplanýar. Şäherde “Aşneftemaş” kärende zawody, azyk maşyn gurluşyk, “Türkmenkabel” elektrotehniki önümler, “Türkmenenergo remont”, “Metallist” gaz abzallary zawodlary maşyn gurluşyk kärhanalary hasaplanýlar. 1997-nji ýylda demir-beton şpallary öndürmek boýunça zawod, 1998-nji ýylda derman serişdelerini öndürmek boýunça zawod işe girizildi. S.A.Nyýazow adyndaky dokma toplumy, Türkmenbaşy tekstil ulgamy, ýüpek kelepçäniň fabrigi, “Türkmenhaly” önümçilik birleşigi, “Yün” firmasy, galantereýä, “Bahar” tikiň, “Jahan” trikotaž önümçilik birleşikleri, jorap-trikotaž, “Aşgabataýakgap” fabrikleri ýeňil senagatyň esasy kärhanalarydyr. Türkmenistanyň Dokma senagat ministrliginiň tabşyrygy bilen Türkiýäniň „Folkestone Holdings Ink.“ firmasy Aşgabatda Bitarap Türkmenistan şaýolynyň ugrunda, Saparmyrat Türkmenbaşy Halkara aýeroportuna gidilýän çatryga golaý ýerde Türkmenistanda uly häzirki zaman dokma toplumyny gurýar. Onuň tutýan meýdany 45 gektara deňdir. Ol meýdanda toplumy dolandyryjy edara, söwda merkezi, işgärler üçin ýaşaýyş jaý, çagalar bagy, kafe, restoran, önümçilik jaýlary ýerleşýär. Toplumyň birinji nobatdaky gurluşygy 2007 –nji ýylyň Baýdak baýramçylygyna ulanylmaga berildi. Bu toplumda 3000 adam zähmet çeker. Dokma toplumyň birinji nobaty işe girizilende bir ýylda 5 müň tonna golaý reňklenen seçekli matalary, 19 mln sany taýýar önümleri, ikinji nobaty işe girizilenden soňra 39 mln inedördül metr reňklenmedik, 68 mln inedördül metr reňklenen matany we 20 mln sany taýýar dokma önümleri öndürer.

Şäherde S.A.Nyýazow adyndaky aýna kombinaty, öý-gurluşyk kombinaty, agaç işleýän, mebel we poligrafiýa, durmuş himiýa senagat kärhanalary bar.

Şäher ýeňil we azyk senagat pudaklary boýunça ýöriteleşen. Aşgabat-azyk senagatyň ösen merkezi hasaplanýar. Bu ýerde çakyr (arak) zawody, süýt kombinaty,

“Aşgabatçörek”, “Galla önümleri” önümçilik birleşikleri, piwo, agyz suwlary, “Gündogar” konditer, “Goşant” atly makaron fabrikleri işleýär. Şäherde çörek zawodlaryň birnäçesi bar. Bu senagat kärhanalary şäher boýunça ilatyň gündelik sarp edýän senagat önümleriniň has möhüm görnüşlerini öndürýärler.

Aşgabadýň ýaşaýjylaryna durmuş hyzmaty gullugy göwnejaý alnyp barylýar. Şäherde döwlet we hususylaşdyrylan söwda merkezleri, naharhanalar, çayhanalar, suw, doňdurma satýlan nokatlar, tikin tikýän, geýim ýuwýän we arassalaýan kärhanalar, hojalyk jaýlaryň durkuny täzeleýän, öý goşlaryny, gurallaryny, öýdäki tehniki serişdeleri bejerýän kärhanalar halka hyzmat edýärler. Şäheriň islendik etrabynda halka ter gök önümleri satýan bazarlar bar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Aşgabatda birnäçe banklar, birleşikler, kompaniýalar, biržalar, konsernler, aksioner jemgyýetleri, birleşikleri döredildi. Olar şäherdäki we döwletiň welaýatlaryndaky senagat, oba hojalyk, ulag kärhanalaryň bazar ykdysadyýetine geçmegine uly kömek edýärler.

Aşgabat ylmyň we medeniýetiň uly merkezi. Bu ýerde Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti, S.A.Nyýazow adyndaky Oba hojalyk uniwersiteti, Türkmen politehniki instituty, Türkmen halk hojalyk instituty, Türkmenistanyň Goranmak ministrliginiň Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky harby instituty, Türkmenistanyň Prezidenti Goşun generaly S.A. Nyýazow adyndaky Türkmenistanyň polisiýa akademiýasy, Türkmen milli konserwatoriýasy, Türkmen döwlet çeperçilik akademiýasy, D. Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri instituty, Türkmen döwlet ulag we aragatnaşyk instituty, Türkmen döwlet lukmançylyk instituty, Halkara türkmen-türk uniwersiteti, Türkmen milli sport we syýahatçylyk instituty, Türkmen döwlet medeniýet instituty we başga-da birnäçe institutlar, kolležler, liseýler, ýöriteleşdirilen okuw mekdepleri bar. Aşgabatda D. Azady adyndaky döwlet kitaphana,

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylym we tehnika baradaky Ýokary geňeşiň Merkezi ylmy kitaphanasy, birnäçe muzeýler, sergi jaýlary halka hyzmat edýärler. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylym we tehnika baradaky Ýokary geňeşiň ýanynda birnäçe ylmy-barlag institutlary bar. Olarda işleýän alymlar we hünärmenler hojalygyň dürli ugurlary boýunça ylmy-tejribe eşleri amala aşyrýarlar.

Aşgabat şäheri dünýäniň köp döwletleri bilen ykdysady, medeni, syýasy aragatnaşygy saklaýar. Aşgabatda dünýä döwletleriniň köpüsiniň resmi ilçihanalary ýerleşýär. Olaryň kömegi bilen ikitaraplaýyn wajyp meseleler çözülýär.

Aşgabadyň senagat kärhanalarynyň önümlerini: hamyr ýugurýan, krem ýaýýan maşynlaryny we enjamlaryny, nebit nasoslaryny, elektrik kabelleri, aýna we aýna önümlerini, gaz plitalary, elektrotehniki, azyk we ýeňil senagat önümlerini daşary ýurtlaryň köpüsine çykarýarlar. Aşgabat hem öz gezeginde ol döwletlerden: Russiýa federasiýasyndan tokaý agaçlaryny, dürli mehanizmleri, maşynlary; Ukrainadan polat, konditer önümleri; Gazagystandan çöýün; Eýrandan, Awstriýadan, Germaniýadan, Türkiýeden awtobuslary, ýeňil maşynlary, ýük awtomobilleri we dürli önümleri alýar.

Aşgabat şäherine ösen ulaglar toplumy häsiýetli. Şäheriň ýaşaýyş jaý mikroraýonlaryny şäheriň merkezi we Köşi obasy, demirgazygynda Arzuw şäherçesini günorta bölegi blen baglanyşdyrýan trolleýbus gatnawy bar. Şäherde 40-dan gowrak awtobus marşrutlary ilata hyzmat edýär. Şäherde kiçi awtobuslaryň marşrut taksileri, olardan başga-da hususy taksi-maşynlar ilata durmuş hyzmatyny amala aşyrýarlar.

Aşgabat şäheri abadanlaşýar, hakyky paýtagt şähere öwrülýär. Onuň daşyna 200 kilometrden gowrak aýlaw ýoluň gurluşugu tamamlanyp barýar. Onuň meýdan-çäginde täze häzirkî zaman kadalaryna gabat gelýän ymaratlar (Yokary okuw mekdepleri, administratiw jaýlar, beýikligi 160 metr boljak telediň, hassahanalar, ýaşaýyş jaýlar we dürli

gurluşyklar) gurulýar. Öň belleýşimiz ýaly Aşgabat şäheri ekologik taýdan arassa şäherleriň biri bolmagynda galar.

§29. Ahal durmuş-ykdysady sebiti (Ahal welaýaty)

Tebigy şertleri we baýlyklary. Ilaty. Geografik ýerleşisi. Ahal welaýaty ýurdumyzyň günortasynda, Köpetdagyň gündogar we merkezi böleklerine ýanaşýan territoriýada ýerleşýär. Welaýat demirgazykda – Daşoguz, demirgazyk-gündogarda – Lebap, günbatarda – Balkan, gündogarda bolsa Mary welaýatlary bilen araçäkleşýär. Welaýatyň günortasy döwlet araçägi arkaly Eýran, günorta-gündogarynda Owganystan bilen araçäkleşýär. Welaýatyň tutýan meýdany 97,16 müň km²-e deňdir. Onuň düzümine 9 etrap: Ruhabat, Ak bugdaý, Baharly, Gökdepe, Kaka, Babadaýhan, Sarahs, Tejen, Altyn Asyr; 5 şäher: Abadan, Tejen, Gökdepe, Baharly, Änew; 15 şäherçe we 104 geňeşlik girýär.

Ýer üstüniň gurluşy we gazma baýlyklary. Ahal welaýaty ýer üstüniň gurluşy boýunça günortadan demirgazyga tarap, esasan, üç bölege (daglyk, dag etegi düzlük we peslik) bölünýär. Olardan peslik bölegi (Merkezi Garagum) welaýatyň meýdanynyň köp ýerini tutup, ol gadymy Amyderýa ulgamynyň getirintgilerinden düzüldir. Ol öz düzümine günorta-gündogarda Tejen derýasynyň deltasyndaky mes toprakly ýerleri, demirgazykda Üňüz aňyrsyndaky Garagumuň bir bölegini alýar. Garagum çöli günortada medeni landşaftly dag etegi düzlügi bilen seplesýär. Bu çölün hojalyk ähmiýeti uludyr. Ol welaýatyň esasy öri meýdany bolup hyzmat edýär. Ondan başga-da çölde tebigy gazyň, nebitiň we aýna önümçiligi üçin çig malyň gorlary bar. Dag etek düzlügi Köpetdag gerşine parallel ugurda günorta-gündogardan, demirgazyk-günbatara uzalýar, ony baýyrylyklar we

Köpetdagdan gözbaşyny alýan çäýlaryň hanalary we delalary düzýär. Onda akar suwlaryň, mes toprakly ýerleriň barlygy sebäpli welaýatyň esasy ekerançylyk zolagyna öwürldi. Türkmen-Horasan dag ulgamynyň demirgazyk şahasy bolan Köpetdag üç sany gerişden (Kesearkaç, Merkezi we Günorta gerişler) ybaratdyr. Ahal welaýatyna onuň gündogar we merkezi bölekleri degişlidir.

Ahal welaýatynyň territoriýasy tebigy gaza, nebite baý hasaplanýar. Sarahs we Tejen etraplarynyň çäginde, Merkezi Garagumda tebigy gazyň uly gorlary bar. Döwletabat we Tejen ýurdumyzdaky uly gaz ýataklaryna degişlidir. Welaýatyň çöllük böleginde tebigy gazyň uly gorlary Şyh, Toprjulba, Toparjulba, Çemmerli, Goýun, Kyrkguýy, Atasary känlerinde ýüze çykaryldy. Soňky ýyllarda bu sebitdäki Ýylakly, Gutlyayak, Mydar ýataklarynda nebitiň baý gorlarynyň bardygy anyklanyldy.

Bu durmuş-ykdysady sebit gazylyp alynýan baýlyklardan gurluşyk materiallaryna hem baýdyr. Aýratyn hem kwars çägesiniň, toýnuň, hek we çäge daşlarynyň, dolomitiň, çagyl materiallarynyň gorlary uludyr. Olaryň senagat merkezlerine ýakyn ýerleşmegi welaýatda aýna, demir-beton, sement önümçiliklerini ýola goýmaga mümkinçilik döredýär. Kwars çägesiniň, gipsiň, hek daşynyň – Baharlyda, dolomitiň – Keletede we Kaka etrabynda, çagyl daşlarynyň – Gowşutda, Kakada, Duşakda kwars çägesiniň Babadurmazda baý gorlary bar. Olaryň köpüsi hojalyk hajatlary üçin peýdalanylýar.

Klimaty. Welaýatyň klimaty çürt-kesik kontinental bolup, oňa tomsuň yssy, gyşyna bolsa sowuk bolmagy, howanyň çyglylygynyň pesligi, atmosfera ygallarynyň azlygy häsiýetlidir. Demirgazykdan gelýän arktiki sowuk, Atlantik okeanyndan we Ortaýer deňzinden gelýän mylaýym deňiz howa massalary özboluşly klimatyň döremegine täsir edýär. Merkezi Aziýada hem-de Eýranyň çäginde döreyän gurak

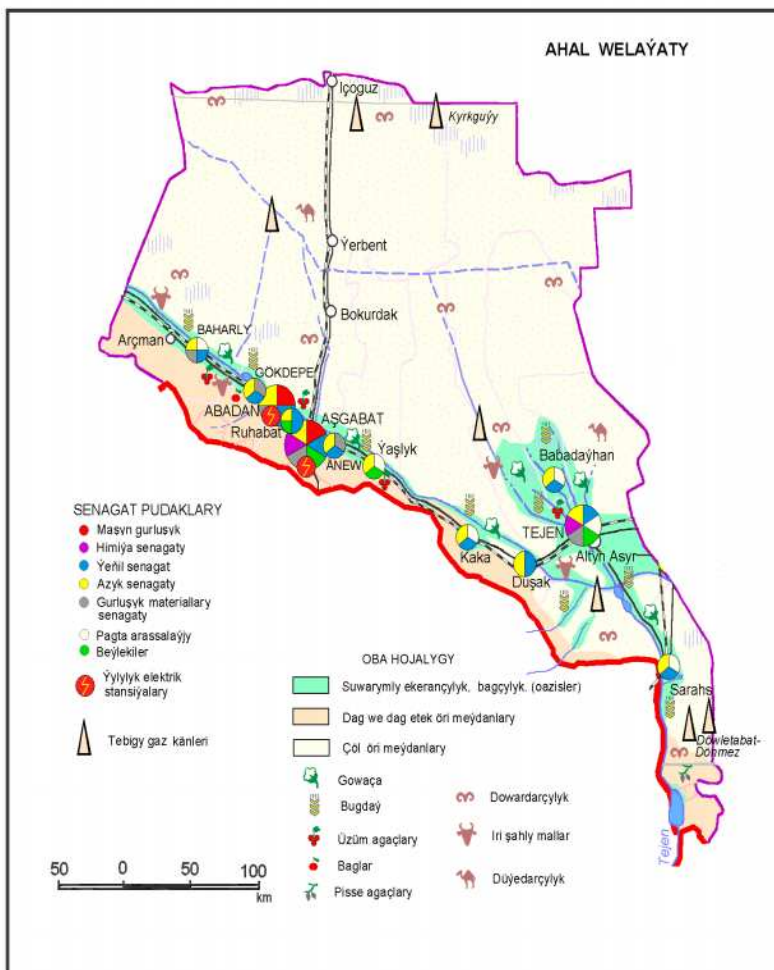
howa massalarynyň täsiri hem uludyr. Bu howa massalary welaýatyň çäginde ýerli klimat emele getiriji faktorlaryň täsirine düşüp, bir-birinden tapawutly bolan iki klimatik sebitini (daglyk we çöllük) emele getirýärler. Welaýatyň esasy ilatly mesgenleri daglyk klimatik sebitinde ýerleşýär. Bu sebitlerde howanyň temperaturasynyň uly tapawudy duýulýar. Daglyk ýerlerde ortaça ýyllyk temperatura $+10,1^0$, Ýanwary aýynyňky $-1,8^0$ (Haýratbatda $-4,1^0$), Gorkut aýynyňky $+21,3^0$ bolýan bolsa, çöllük ýerlerde ortaça ýyllyk temperatura $+15,8^0$, Ýanwary aýynyňky $+0,4^0$ (Bokurdakda), Gorkut aýynyňky $+31,3^0$ -a (Zäklide) barabardyr. Aýazsyz döwrüň dowamlylygy çölde 230 güne, daglyk ýerlerde bolsa 190 güne ýetýär. Howanyň temperaturasynyň şeýle ýagdaýy, welaýatda ýylylygy halaýan ekinleri gök we bakja ekinlerini, aýratyn-da inçe süýümlü gowaçany ösdürip ýetişdirmeklik üçin oňat şert döredýär. Ahal welaýatynda ýagýan ygalyň ýyllyk mukdary ujypsyz bolup, çöllük etraplarda 100-150 mm-e, daglyk ýerlerde bolsa 250-400 mm-e barabardyr. Ýylda ýagýan ygalyň 50-60%-i güýz we gýş pasyllarynda düşýär. Şonuň üçin ekerançylyk emeli suwaryş usulyny talap edýär. Düme ekerançylygy diňe dag ýapgytlarynda we belentliklerde az mukdarda alnyp barylýar.

Suw baýlyklary. Welaýatyň suw üpjünçiligi Garagum derýasy, Tejen derýasy, Köpetdagdan gözbaşyny alýan çaylar, skwažinalar we kârizler arkaly amala aşyrylýar. Garagum derýasy welaýatyň çäginde gündogardan günbatara 307 km aralykda kesip geçýär. Ol welaýatyň suw üpjünçiliginiň gowulanmagyna düýpli täsir etdi. Derýanyň suwuny rejeli peýdalanmak maksady bilen onuň boýunda göwrümi 750 mln m^3 bolan Hanhowuz, Aşgabadýň eteginde – Gurtly (49,5 mln m^3) we Gündogar (6,3 mln m^3), Gökdepe etrabynyň çäginde göwrümi 550 mln m^3 bolan Köpetdag suw howdanlary guruldy. Olardan iň ähmiýetlisi Hanhowuz suw howdanydyr. Ol Mary we Ahal welaýatlarynda 400 müň hektardan gowrak ekin

meýdanyny suwarmaklyga mümkinçilik berýär. Tejen derýasynyň welaýatyň Sarahs we Tejen etraplaryny suw bilen üpjün etmekde ähmiýeti uludyr. 2005-nji ýylda onuň boýunda Türkmenistanyň we Eýranyň bilelikde peýdalanmak maksady bilen Dostluk suw howdany guruldy.

Ýer we toprak baýlyklary. Ahal welaýaty uly ýer baýlyklaryna eýedir. Ähli meýdanynyň 74%-i oba hojalygynda peýdalanylýar. Şonuň 87%-i öri meýdanlarydyr. Welaýatyň ekerançylyk ýerleriniň umumy möçberi 544,2 müň gektara barabar. Geljekde özleşdirmäge ýaramly ýerler günbatar we merkezi Köpetdag etegi düzlüginde, Gäwers düzlüginde 1,2 mln gektara ýetýär. Ahal welaýatynyň çäginde esasy ýaýran toprak görnüşlerinden goňur (dagda), mele çemen topraklary, şorluklary bellemek bolar. Eger düme ekerançylygy alnyp barylýan ýerlerde goňur topraklar ýaýran bolsa, suwarymly ekerançylyk ýerlerini aglaba mele topraklar tutýar. Çemen topraklary gözbaşyny Köpetdagdan alýan çäýlaryň, ýaplaryň boýunda ýaýrandyr we suwarymly ekerançylykda uly orun tutýar. Takýrlar, esasan, çöllük ýerlerde ýaýrandyr.

Ösümlik we haywanat dünýäsi. Welaýatyň tebigy şertlerine baglylykda ösümlik örtügi dürli-dürlüdür. Ösümlik görnüşlerine dag jülgeleri we akarlaryň boýlary has baýdyr. Daglyk ýerlerde arça, çynar, türkmen kerkawy, dagdan we hoz agaçlary, nar we böwürslen ösýän bolsa, çäýlaryň we ýaplaryň boýlarynda söwüt, toraňňy, igde we beýleki

agaçlar ösýär. Dag etegindäki baýyrlyklarda, esasan, birýyllyk we köpýyllyk otlar ösýär. Has köp ýaýran otlara ýowşan, garaýylak, arpagan, goňurbaş we başgalar degişlidir. Çölde, esasan, yssa çydamly

gyrymsy agaçlar (sözen, çerkez, gandym, borjak, çeti, çogan) we otlar (selin, ýylak, gyrtyç, siňren, ýepelek) ýaýrandyr.

Welaýatyň özboluşly haýwanat dünýäsi bardyr. Bu ýerde Türkmenistana mahsus bolan çöl haýwanlary, guşlar we mör-möjekler gabat gelyär. Daglyk etraplarda ýekegapan, aýrak, dag tekese duşýan bolsa, düzlükde möjek, tilki, towşan, köwük we başgalar bar. Süýrenijilerden: pyşdyl, zemzen, gökdamak, biý, alahöwren, göklors, kepjebaş, galkanburun; gemrijilerden: gum alakasy, ýalman, syçan; guşlardan: kākilik, togdary, bagyrtlak, guloty, bürgüt we başgalar bellidir.

Ilaty. Ahal welaýatynyň çäginde 2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-ine çenli 807,2 müň adamyň ýaşayanlygy hasaba alyndy (ýurdumyzyň ilatynyň 14,9%-i). Ilatyň ortaça ýyllyk ösüş depgini 2,4 %-e barabardyr. Soňky 18 ýylyň içinde welaýatyň ilaty 367 müň adam artdy.

Ilatyň sanynyň artmagy, esasan, tebigy köpelişiň hasabyna bolup geçýär. Maşgalada köpçagalylyk meýilleriniň saklanyp galmagy bilen bir hatarda, ýaşlaryň we ýaşulularyň bir hojalyk bolup ýaşamaklary, adaty bolşy ýaly, giň gerim alýar. Bu ýagdaýlar welaýatda çaga dogluşynyň ýokary derejede saklanyp galmagyna oňyn täsir edýär.

Ahal welaýaty oba hojalyk önümçiliginiň ösen sebitleriniň biri hasaplanýar. Önümçiligiň meýdan-çäk gurluşy we beýleki faktorlar welaýatda 540,2 müň adamyň , ýa-da ilatyň 67,1 %-iniň oba ýerlerinde, 267,4 müň adamyň (32,9%) bolsa şäherlerde we şäherçelerde jemlenmegine getirýär. Oba ilaty welaýatyň çäginde ýerleşýän 104 geňeşlige degişli 292 obada, şäher ilaty bolsa 5 şäherde we 12 şäherçede jemlenendir. Welaýatdaky etraplar ilatynyň sany boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Ruhabat, Baharly, Tejen etraplarynyň ilatynyň sany 100 müň adamdan geçýär.

Welaýatyň çäginde ilat örän biendigan ýerleşýär. Ilatyň ortaça gürlügi umumy meýdan-çäk boýunça 1 km^2 – e 8,3

adama deňdir. Ýöne ilatyň esasy bölegi Köpetdag etegi düzlüginde, Tejen oazisinde, Garagum derýasynyň zolagyndaky işlenilip bejerilýän ýerlerde ýaşaýar. Ol ýerlerde ilatyň gürlüğü has ýokary bolup, tersine welaýatyň Garagum çölüne ýanaşýan uly böleginde, şeýle-de Köpetdag dag ulgamynyň çäklerinde ortaça gürlük örän pesdir. Etraplaryň medeni zolaklarynda ilatyň gürlüğü 1 km² 200-300 adama çenli ýetýär. Aşgabat şäheriniň we beýleki şäherleriň töweregindäki zolaklarda bu görkeziji 500-600 adama çenli artýar.

Hojalygynyň umumy häsiýetnamasy. Maddy önümçiligiň esasy pudaklary bolan senagatyň we oba hojalygynyň giň gerimde ösdürilmegi welaýatda ilatyň maddy hal-ýagdaýynyň ýokarlanmagyna, olaryň iş bilen üpjünçilik meselesiniň oňyn çözülmegine, azyk we beýleki taýýar senagat önümleri bilen üpjünlik derejesiniň artmagyna uly itergi berýär. Welaýatyň hojalygy köp ugurly bolup, onda gaz senagaty, himiýa, gurluşyk materiallary, ýeňil we azyk senagat pudaklary, däneçilik we pagtaçylyk, miweçilik we üzümçilik esasy ýöriteleşiş pudaklary hasaplanýar. Şol pudaklaryň öndürýän önümleriniň köpüsi boýunça welaýat ýurdumyzda görnükli orun eýeleýär.

Senagaty. Ahal welaýaty ýurdumyzda senagat önümçiliginiň iň ösen sebitleriniň biri hasaplanýar. Senagat üçin mineral çig mallaryň dürli görnüşleriniň uly gorlarynyň bolmagy, oba hojalyk çig malynyň öndürilişiniň artmagy, zähmet baýlyklary, demir ýol we awtomobil ýollary bilen üpjünligi, şeýle-de ýurdumyzyň esasy senagat merkezi Aşgabat şäheriniň welaýatyň çäginde ýerleşmegi bu ýerde senagat önümçiliginiň ösmegine getirdi. Ýurdumyzda öndürilýän senagat önümleriniň öndürilişiniň umumy möçberinde welaýatyň paýy 21 %-den geçýär.

Ahal welaýatynyň senagat önümçiliginiň düzüminde ýangyç-energetika toplумы esasy orun tutýar. Jemi senagat önüminiň 48,3 %-i bu toplумыň paýyna düşýär. Önümiň

möçberi boýunça ýeňil senagaty (22,6 %), azyk senagat pudaklary (21,6 %) hem tapawutlanýar.

Welaýatyň etraplary boýunça senagat önümçiliginiň gerimi we pudaklaýyn düzümi birmeňzeş däldir. Öndürilýän ähli senagat önüminiň 72,2 %-i (tebigy gazy çykarmagyň hasabyna) Sarahs etrabynyň paýyna düşýär. Ýöne, Abadan şäherinde, Ruhabat we Baharly etraplarynda senagat önümçiligi köp ugurlydyr. Şeýle-de bu etraplarda soňky ýyllarda senagatyň ösüş bady has ýokary. Onuň esasy sebäbi, bu ýerlerde täze senagat kärhanalarynyň gurulmagy bolup durýar.

Ýokarda bellenişi ýaly, Ahal welaýatynyň senagatynyň düzüminde ýangyç-energetika pudaklary aýratyn orny tutýar. Bir tarapdan welaýatyň çäginde bu toplumyň ösdürilmegi üçin uly mümkinçilikler bar (tebigy gazyň we nebitiň uly gorlary, sarp edijilere baglylykda amatly geografik ýerleşiş, toplumy ösdürmek üçin maýa goýumlarynyň möçberiniň artdyrylmagy we ş.m). Ikinji tarapdan, bu pudaklar ilatyň iş orunlary bilen üpjün bolmagyna, şeýlelikde olaryň ýaşayyş-durmuş şertleriniň ýokarlanmagyna, täze ilatly mesgenleriň, hojalyk desgalarynyň, durmuş we önümçilik infrastrukturasynyň döremegine oňyn täsir edýär.

Ahal welaýatynyň meýdan-çäginde mawy ýangyjyň ummasyz gorlary jemlenendir. Häzirki güne çenli welaýatyň meýdan-çäginde tebigy gazyň we nebitiň 30-dan gowrak anyklanan ýataklary ýüze çykaryldy. Olaryň bir bölegi häzirki wagtda peýdalanylýar. Sarahs etrabynyň çäginde ýerleşýän Döwletabat ýurdumyzda in uly gaz kânleriniň biri hasaplanýar. Welaýatda tebigy gazyň çykarylyşy 2009-njy ýylda 24,9 mlrd m³-e ýetdi. Çykarylýan gaz kondensatynyň möçberi-de ýyl saýyn artýar (88,3 müň tonna). “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasyna laýyklykda Ahal welaýatynda ýangyç-energetika toplumyny ösdürmek boýunça uly wezipeler goýulýar. Geljekde Merkezi Garagumda we

Sarahs etrabynyň çäginde tebigy gazy suwuklandyryan desgalar, nebiti gaýtadan işleýän kärhanalar işe giriziler.

Welaýatyň senagat önümçiliginde elektroenergetika pudagynyň ähmiýeti-de barha artýar. Ýurdumyzda öndürilýän elektrik togunyň 5,0 %-i onuň paýyna düşýär. 2009-njy ýylda 1637,0 mln KWt elektrik energiýasy öndürildi. Welaýatyň çäginde 2 sany ýylylyk elektrik stansiýasy işleýär. Abadan şäherindäki gaz turbinaly elektrik stansiýasynyň durky täzelenip, kuwwatlylygy artdyryldy. 2006- -njy ýylyň başynda Aşgabat şäheriniň günortasynda şäheriň we welaýatyň ilatly mesgenleriniň we önümçilik desgalarynyň elektrik energiýasy bilen üpjünligini gowulandyrmak we elektrik togunyň eksportyny artdyrmak maksady bilen gaz turbinaly ýylylyk elektrik stansiýasy gurlup işe girizildi.

Ahal welaýatynyň çäginde dürli mineral gurluşyk materiallarynyň, ýagny sement, aýna çig malynyň, dolomitiň, çagyl-çäge garyndysynyň, gurluşyk daşlarynyň we hek daşynyň uly kânleri ýerleşýär. Olar gurluşyk materiallary senagatyny ösdürmek üçin esas bolup durýar. Gurluşyk materiallary senagatynyň ösdürilmegine itergi berýän faktorlaryň biri-de welaýatyň çäginde ýurdumyzyň paýtagty Aşgabat şäheriniň ýerleşmegidir. Garaşsyzlyk ýyllarynda Aşgabat şäheri we onuň töweregindäki ilatly ýerler hakyky gurluşyk meýdançasyna öwrüldi. Elbetde bu ýerde uly möçberde alnyp barylýan gurluşyk işleri dürli görnüşdäki gurluşyk materiallaryň önümçiligini giňeltmekligi talap edýär.

Ýurdumyzda öndürilýän sementiň 100%-iniň, gurluşyk kerpijiniň 35%-iniň, ýygnama demir beton gurnamalaryň we önümleriň 30,9%-iniň, magdan däl gurluşyk materiallaryň 68,8%-iniň Ahal welaýatynda öndürilýändigini bu pudagyň ähmiýetiniň has uludygyny görkezýär.

Welaýatyň çäginde gurluşyk materiallaryny öndürýän 24 kärhana ýerleşýär. Olaryň esasy bölegi Abadan şäherinde,

Baharly we Ruhabat etraplarynda jemlenendir. Döwletimizde ilkinji mermer zawody Owadan Depede işe girizildi.

Ýurdumyzyň halk hojalygynyň demir we demir önümleri bilen üpjünligini gowulandyrmak maksady bilen, lomuň (metallolom) esasynda işleýän metallalurgiýa zawody Ruhabat etrabyň demirgazygynda “Owadan Depe” sebitinde gurulýar.

Himiýa senagaty Ahal welaýatynda garaşsyzlyk ýyllarynda ösdürilip başlanyldy. Onuň esasy kärhanalary 2004-nji ýylda işe girizilen Tejenîň karbamid zawody, Ýaşlyk şäherçesindeki kagyz kombinaty we Ruhabat etrabynda gurlup işe girizilen “Suw önümleri” önümçilik birleşigidir. Karbamid zawody ýurdumyzyň oba hojalygyny azot dökünleri bilen üpjün etmek maksady bilen guruldy. 2009-njy ýylda kärhanada 340 müň tonna karbamid öndürildi. Geljekde kärhananyň önümçilik kuwwatyny artdyrmagyň hasabyna önümiň bir bölegini daşary bazarlara çykarmak göz önünde tutulýar.

Ýaşlyk şäherçesinde dünýä ülnülerine laýyk gelýän kagyz önümlerini onduryýan kärhana işleýär. Ol gowaça galyndylaryny we däne ýygnalandan soňra galýan samany çig mal hökmünde gaýtadan işleýär. Kärhananyň kuwwatlylygy ýylda 30 mün tonna ýokary hilli kagyz öndürmek. Häzirki wagtda bu ýerde öndürilýän ýokary hilli kagyz önümleri ýurdumyzyň içerki bazaryny doldurýar.

Ýurdumyzyň suw hojalyk we kommunal hojalyk kärhanalaryny plassmas turbalar bilen upjün etmek maksady bilen gurlan “Suw önümleri” önümçilik birleşigi häzirki zaman enjamlary bilen abzallaşdyrylan.

Ýeňil senagaty özünde 21 kärhanany birleşdirýär. 2009-njy ýylda pudagyň kärhanalarynda 38,6 müň t pagta süýümi, 71,2 mln m² nah matalar, 10972 mln sany örülen önümler, 266 müň m² haly we haly önümleri öndürildi. Garaşsyzlyk ýyllarynda pudagy ösdürmekde örän uly özgerişlikler gazanyldy. Öz ýerli çig malymyza esaslanýan, dünýä ülnülerine

laýyk gelýän, ýokary tehnologiýaly dokma kärhalary guruldy (Baharly etrabyndaky pagta egriji fabrigi, Gökdepe etrabyndaky dokma toplumy, Kaka etrabyndaky örme-tikin fabrigi, pagta egriji fabrigi, Ruhabat etrabynda Nyýazow adyndaky jinsi matalar fabrigi, S.Türkmenbaýy adyndaky dokma fabrigi, Tejen şäherindäki pagta egriji fabrigi).

Düzümine 23 kärhanany birleşdirýän azyk senagat pudagy Garaşsyzlygymyzyň gysga döwründe uly ösüşe eýe boldy. Ýurdumyzda azyk howpsuzlygyny üpjün etmek babatynda maksatnamalaryň çäklerinde kärhanalaryň onlarçasyny işe girizildi. Häzirki günün talaplaryna laýyk gelýän galla önümleri kombinatlary (Änew, Kaka şäherçelerinde, Tejen şäherinde), Ruhabat etrabyndaky çagalar iýmiti zawody, “Serdar” tomat zawody we başgalar munuň aýdyň mysalydyr.

Ahal welaýaty üzümçiligiň, miweçiligiň ösen sebiti hasaplanylýar. Şoňa baglylykda ýurdumyzda çakyr önümlerini we humarly içgileri öndürýän kärhanalaryň 9-dan 5-isi onuň çäginde ýerleşýär: “Gökdepe” (Gökdepe etraby), “Zahmet”, “Owadan Depe”, “Jülge” (Ruhabat etraby), “Änew” (Ak Bugdaý etraby). Çakyr zawodlarynda 40-dan gowrak görnüşdäki çakyr önümleri öndürilýär

Oba hojalygy. Ahal welaýatynda oba hojalygy ykdysadyýetiň esasy pudaklarynyň biridir. Şonuň üçin-de welaýatyň çäginde ilatyň esasy bölegi oba ýerlerinde ýaşaýarlar. Degişlilikde ykdysadyýetiň pudaklarynda işleýän ilatyň 60 % töweregi oba hojalyk önümçiliginde meşgullanýar.

Häzirki Ahal welaýatynyň territoriýasynyň dünýäde iň gadymy ekerançylyk sebitleriniň biridigini köp taryhçylar we arheologlar ykrar edýärler. Taryhy maglumatlara görä Köpetdag etegindäki düzlük dünýäde ilkinji emele gelen gadymy ekerançylyk we maldarçylyk merkezleriniň biri hasaplanýar. Bu ýerlerde dünýä edebiýatynda Jeýtun medeniýeti, Änew medeniýeti, Göksüýri medeniýeti ady bilen belli bolan ekerançylyk – senetçilik merkezleri döräpdir. Şol

irki ykdysady-medeni merkezleriniň dörän döwürlerini taryhçylar biziň eýýamymyzdan öňki 5-6 müň ýyllyga degişli edýärler. Ekerançylyk Ahal welaýatynda Bamy-Mäne aralygynda we Tejeniniň golaýynda Göksüýride has ösüpdir. Bu ýerlerde ýaşan ata-babalarymyz ýerlerini dagdan gelýän ýagyş sil suwlarynyň hasabyna ekipdirler. Olar diňe bir ýagyş suwunyň gelen ýerine ekin ekmän, eýsem, emeli suwaryş arkaly hem ekerançylygy ösdüripdirler. Şeýlelikde, bu ýerlerde oturymly ekerançylyk-maldarçylyk medeniýeti döräpdir.

Ata-babalarymyzyň gadymy döwürlerden bäri peýdalanan mes toprakly meýdanlarynda, olaryň hojalygy ýöretmek boýunça toplan baý tejribeleriniň esasynda oba hojalyk önümçiligi biziň günlerimizde has kämilleşdi we uly önümçilik pudagyna öwrüldi. Tebigy şertler welaýatda ilatyň azyk we beýleki önümler bilen üpjün bolmagyna, ykdysadyýetimizi mundan beýläk-de ösdürmäge uly ýardam edýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatda oba hojalygynyň ekerançylyk pudaklarynda uly özgerişlikler bolup geçdi. Welaýatyň ähli ekin meýdanlarynyň möçberi 544,2 müň hektara barabar. Soňky ýyllarda däneli ekinleriň meýdany artdyryldy. 2009-njy ýylda onuň möçberi 275 müň hektardan geçdi.

Gowaça ekilýän ýerleriň möçberi-de köpeldi. Bu, esasan, Soýuz döwründe gök önüm, bakja ekinleri boýunça ýöriteleşen Ruhabat, Ak bugdaý, Gökdepe, Baharly etraplarynda mese-mälim artdy. Onuň meýdany 2009-njy ýylda 120 müň hektara golaýlady.

Döwletimizde öndürilýän dänäniň üçden birine golaýyny, pagtanyň bolsa 16,6%-ini Ahal welaýaty berýär. Welaýatyň hojalyklarynda gök we bakja ekerançylygy, miweçilik we üzümçilik hem ösdürilýär. 2009-njy ýylda welaýat boýunça öndürilen bakja ekinleriniň we kartoşkanyň

93 % - i hususy hojalyklaryň paýyna düşýär. Şonuň üçin-de bu ekinleriň hasyllylygy-da ýylsaýyn artýar.

Ahal welaýatynda maldarçylygyň ösüşi ekerançylygyň geografiýasy we öri meýdanlar bilen baglanyşykly. Welaýatyň oazis böleginde gara mallary ösdürip ýetişdirmek guşçulyk, gylýalçylyk, ýüpekçilik ösdürilýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda däneçiligiň meýdanynyň artdyrylmagy maldarçylygyň ösmegine uly itergi berdi. Welaýatyň hojalyklarynda däneli ekinleriň (bugdaýyň, arpanyň, mekgejöweniň) meýdanynyň we hasyllylygynyň artdyrylmagy mallaryň baş sanynyň hem-de önümliligiň artmagyna getirdi. Soňky ýyllarda maldarçylyk hususy hojalyklarda çalt depginler bilen ösdürilýär.

Welaýatda dowardarçylygy ösdürmeklige oňat mümkinçilikler bar. Demirgazygynda Garagum çöli, günortasynda Köpetdag etegi düzlük we baýyryklar, daglar bolup, olaryň öri meýdanlarynyň hasyllylygy ýokarydyr. Ýurdumyzdaky dowarlaryň 23,4%-i (4241,3 müň baş sany) Ahal welaýatynyň paýyna düşýär.

Welaýatda gara mallaryň sany 2009-njy ýylda 271 müňe golaýlady. Mallaryň baş sany boýunça Sarahs, Tejen, Babadaýhan, Baharly, Ak bugdaý, Ruhabat etraplary tapawutlanýarlar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatda düýedarçylygy, gylýalçylygy ösdürmeklige hem uly üns berilýär. Olaryň baş sany ýylsaýyn köpeliýär. 2009-njy ýylda Ahal welaýatynda 41,3 müň baş sany düýe we 6,5 müň baş sany gylýal bardy. Ahal welaýaty dünýä ýüzünde ahal-teke atlarynyň ýeke-täk watany hasaplanýar. Soňky ýyllarda bu pudak uly ösüşe eýe boldy.

Ulaglar ulgamy. Welaýatyň durmuş – ykdysady taýdan ösmeginde ulaglar ulgamynyň, ýagny ulag ýollarynyň we ulaglaryň dürli görnüşleriniň işiniň guralyşynyň uly ähmiýeti bardyr. Ahal welaýatynda hem ýurdumyzda bolşy

ýaly, kämil ulaglar ulgamy döredildi. Garaşsyzlyk ýyllarynda ulaglaryň geografiýasynda uly özgerişler bolup geçdi.

Ilatyň ýerleşişiniň häzirki meýdan-çäk şekiliniň emele gelmegi köp derejede demir ýollaryň geçmegi bilen baglanyşyklydyr. Welaýatyň gür ilatlaşan dag etek düzlügi boýunça günbatardan gündogarlygyna uzaboýuna Türkmenbaşy-Aşgabat-Mary-Türkmenabat demir ýoly geçýär. Ol ýurdumyzyň esasy ýük we ýolagçy gatnawynyň möhüm damary bolup durýar. Ýoluň geçýän zolagynda welaýatyň esasy senagat merkezleri, oba hojalyk etraplary ýerleşýär, täze oturymly ilatly mesgenler döreýär. 1996--njy ýylda uzynlygy 132 km bolan Tejen-Sarabs demir işe berildi. Sarabsda 2,5 mln t ýüki geçirip bilýän halkara menzili guruldy. Transzit demir ýolunyň gurulmagy bilen ýurdumyzyň halkara gatnaşyklaryny has-da giňeltmek mümkinçiligi artdy. Ýoluň boýunda täze ilatly mesgenler döredi, ilatyň durmuş – ykdysady şertleri gowulandy.

2006-njy ýylda Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýolunyň dabaraly açylyşy boldy. Ýoluň uzynlygy 560 km bolup, onuň ýarysyna golaýy Ahal welaýatynyň meýdan-çäginde geçýär. Bu bolsa welaýatyň demirgazyk çöllük böleginiň durmuş-ykdysady taýdan ösdürilmegine uly itergi berer. Demir ýoluň geçmegi bilen bu ýerleriň hojalyk taýdan özleşdirilmegi uly gerime eýe bolar. Türkmen kölüniň gurulmagy hem-de bu gurlan demir ýolunyň bolmagy ilatyň çalt artmagyna (esasan içerki migrasiýanyň hasabyna), täze oturymly ilatly mesgenleriň döremegine ýol açýar. Geljekde welaýatyň bu bölegi senagat we oba hojalyk taýdan ösen sebite öwürüler.

Ahal welaýatynyň hojalyk toplumynyň we ilatynyň ösmeginde awtomobil ulaglarynyň täsiri hem örän uludyr. Welaýatyň çäginde ýurdumyzyň paýtagty Aşgabat şäheriniň ýerleşmegi awtomobil ýollary bilen üpjünligiň gowy

bolmagyna ýardam edýär. Welaýatyň ähli etraplary, şäher we oba ilatly mesgenleri gara ýollar bilen birleşdirilendir.

Ulaglar ulgamynyň ähmiýetini häsiýetlendirýän esasy görkezijilere ýolagçy we ýük daşalyşynyň möçberi degişlidir. Welaýatda şäherleriň, beýleki ilatly mesgenleriň we etraplaryň arasynda daşalýan ýüküň we gatnadylýan ýolagçylaryň esasy bölegi awtomobil ulaglary arkaly amala aşyrylýar.

Welaýatyň durmuş taýdan ösüşi. Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatyň durmuş taýdan ösüşi uly sepgitlere ýetdi. Welaýatda durmuş maksatly desgalaryň uly toplumy hereket edýär. Häzirki wagtda welaýatda 100-den gowrak mekdebe çenli edaralarynda 17 müň çaga terbiýelenýär. Welaýatda ýerleşýän mekdepleriň sany 239-a barabar bolup, olarda okaýan okuwçylaryň sany 147,7 müň adama deňdir. Welaýatda hassahanalaryň 15 sanysy hereket edýär, olarda 356 maşgala lukmanlary we 729 maşgala şepagat uýalary işleýär. Ahal welaýatynda 1,5 müň we ondan hem köp orunlyk münberi bolan 4 stadion, 126 sport jaýlary, 3 ýüzülyň howuz halka hyzmat edýär. Welaýatyň çäklerinde 3 muzey we 1 teatr hereket edýär.

Welaýatyň ilatynyň ulag we aragatnaşyk serişdeleri, gaz, suw we elektrik energiýasyny geçirijiler bilen üpjünligi hem ýylsaýyn gowulanýar.

Welaýatyň ykdysady-durmuş ösüşiniň geljegi. Döwletimizde ygylan edilen uzak möhletleýin maksatnamalaryň çäklerinde Ahal welaýatyny durmuş- ykdysady taýdan ösdürmek babatda uly wezipeler goýulýar. Geljekde baý nebit we gaz gorlarynyň esasynda welaýatda ýangyç senagaty uly ösüşe eýe bolar. Şonuň esasynda onuň çäginde nebiti gaýtadan işleýän zawod, iki sany gazy suwuklandyryň kärhana gurlar. Her bir etrapda ýeňil we azyk senagatynyň kärhanalaryny işe girizmek bellenilýär.

Milli maksatnamanyň çäklerinde Ahal welaýatynda obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap

merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek maksady bilen 16 371.8 mlrd manatlyk serişdeler harçlanylýar. Şoňa baglylykda 2008-2020-nji ýyllarda welaýatyň etraplarynda 98 sany 13555 orunlyk mekdebe çenli çagalar edaralary, 30 sany 16602 orunlyk orta mekdepleri, 77 sany medeniýet öýleri, 40 sany 14 müň orunlyk sport mekdepleri, 32 sany sport desgalary, 3123 km suw geçirijileri, 324 sany dik guýulary, 1763 km lagym geçirijileri, 6301 km awtomobil ýollary, 2713 km gazlaşdyryş desgalary we geçirijileri, 3935 km elektrik geçirijileri we desgalary, 1917,9 km telefon ulgamy gurlar.

§30. Günorta Türkmenistan (Murgap) durmuş-ykdysady sebiti (Mary welaýaty)

Geografik ýerleşisi. Günorta Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti ýurdumyzyň günorta-gündogarynda ýerleşip, territoriýasynyň ululygy 86,6 müň km²-e deňdir. Welaýat Türkmenistanyň ähli meýdanynyň 17,8%-ini tutýar. Welaýatyň düzümine 12 etrap (Mary, Murgap, Wekilbazar, Sakarçäge, Baýramaly, Garagum, Türkmençala, Ýolöten, Tagtabazar, Serhetabat, Oguzhan, Altyn Sähra), 5 şäher (Mary, Baýramaly, Ýolöten, Serhetabat, Şatlyk), 14 şäherçe we 149 geňeşlik girýär.

Mary welaýaty Türkmenistanyň beýleki welaýatlaryna garanda iň günortada ýerleşýän welaýatdyr. Diýmek, ol tebigatyň eçilen ýagtylygyna we ýylylygyna baýdyr. Garagum derýasynyň we Murgap derýasynyň bol suwunyň esasynda bu ýerde dürli ekin ekip, hasyl alyp bolýar. Bu sebit diňe Türkmenistanyň beýleki welaýatlarynyň däl, eýsem, Merkezi Aziýa döwletleriniň we Russiýanyň Hindistana, Owganystana, Eýrana, Arap ýurtlaryna Türkiýa, Kawkaza çykalgasynyň üstünde ýerleşýär. Belki bu amatly ýerleşiş gadymy Merwiň

hem pajarlap ösmegine itergi berendir. Onuň çäginä Aşgabat-Türkmenabat gara we demir ýollary kesip geçýär.

Ýer üstüniň gurluşy we gazma baýlyklary. Mary welaýaty çöl zonasyna ýerleşýän Murgap oazisini öz içine alýar. Welaýatyň meýdan-çägi günortadan demirgazyga (Paropamiz daglarynyň eteklerinden Merkezi Garaguma çenli) 500 km hem-de gündogardan günbatara (Garabil belentliginden Tejen oazisine çenli) 470 km çemesinde uzalyp gidýär. Mary welaýatynyň demirgazyk bölegini Garagum çöli tutup, onda ulgam-ulgam bolup gidýän çäge depeleri agdyklyk edýär. Welaýatyň merkezi böleginde Murgap derýasynyň delta çökündilerinden emele gelen düzlükler bardyr. Welaýatyň günortasynda, Murgap derýasynyň günbatarynda Bathyz belentligi, derýanyň gündogarynda bolsa Garabil belentligi ýerleşýär. Olaryň relýefi üçin üsti tekizleşen uly baýyryklar häsiýetlidir. Umuman, welaýatyň territoriýasyny ýer üstüniň gurluşy we tebigy şertleri boýunça üç bölege bölmek bolar. 1) Murgap derýasynyň jülgesindäki we deltasyndaky düzlükler hem-de Garagum derýasynyň zolagyndaky oazisler. Bu ýerler, esasan, ekerançylyk üçin peýdalanylýar; 2) Merkezi we Günorta-Gündogar Garagum. Esasan, öri meýdany hökmünde peýdalanylýan bu sebitde tebigy gaz çykarylýar; 3) Bathyz we Garabil belentlikleri. Bu belentlikler, esasan, öri meýdanlary hökmünde peýdalanylýar.

Mary welaýatynyň ýerasty baýlyklarynyň iň esaslyaryna tebigy gaz bilen gurluşyk materiallary degişlidir. Ýurdumyzyň çägendäki tebigy gaz gorlarynyň agramly bölegi şu welaýatyň paýyna düşýär. Sebäbi, bu sebit tutuşlygyna diýen ýaly nebit we gaz babatda geljegi uly bolan meýdan-çäkdir. Bu ýerde Amyderýa nebit-gazly welaýatynyň bir bölegi bolan nebit-gazly Murgap we Serhetabat etraplary ýerleşýär. Onuň çäginde Şatlyk, Maý, Garaçöp, Islim, Günorta Ýolöten, Osman, Garabil, Alaja, Şeraply, Kelleli, Ýylanly, Döwletabat gaz kânleri bar. Ýeroýlanduz kölündäki çökündi görnüşli nahar

duzy ýerli hajatlar üçin peýdalanylýar. Welaýatda gurluşyk materiallarynyň (hek we çäge daşlarynyň, toýnuň, çaglyň, mergeliň we ş.m.) uly gorlary Guşgy, Galaýmor, Saryýazy we Morgunowka sebitlerinde jemlenendir. Bathyz belentliginde Zülpikar etrabynda alýumini çig malynyň uly gorlary ýüze çykaryldy. Bu bolsa geljekde alýuminiý önümçiligini ýola goýmaga mümkinçilik berer.

Klimaty. Welaýatyň klimaty çürt-kesik kontinental bolup, onuň territoriýasy Türkmenistan boýunça güneşe baý sebit hasaplanýar. Tomsy yssy we gurak bolup, ýylyň ortaça temperaturasy Murgap oazisinde $+28-29^{\circ}$ -a deňdir. Gyşy, köplenç, mylaýym, ýumşak howaly bolup, Ýanwary aýynyň ortaça temperaturasy -2° , $+2^{\circ}$ aralygynda saklanýar. Ortaça ýyllyk temperatura Maryda $+16,1^{\circ}$ -a barabardyr. Howanyň temperaturasynyň absolýut maksimumy $+48^{\circ}$ (Mary) bolup, absolýut minimumy -33° -a (Serhetabat) barabardyr. Ýylyň dowamynda temperaturasy $+10^{\circ}$ -dan ýokary bolan günleriň sany Murgap oazisinde 235 güne ýetýär. Ýylyň dowamynda düşýän ygalyň ortaça mukdary welaýatyň demirgazyk böleginde 115 mm çemesi bolup, günortasynda 265 mm-e ýetýär. Wagtal-wagtal, aýratyn-da tomus aýlarynda, günortandan epgek ýeller öwürýär. Umuman, welaýatyň klimat şertleri gowaçanyň inçe süýümlü görnüşlerini, däne ekinlerini, bakja, miwe, üzüm we beýleki ekinleri ekmek üçin örän ýaramlydyr.

Suw baýlyklary. Welaýatyň ekin meýdanlary, esasan, Garagum derýasyndan suwlulandyrylýar. Onuň çäklerinde kanalyň uzynlygy 350 km-e ýetýär. Welaýatyň meýdanyny suwlulandyrmakda Murgap derýasynyň ähmiýeti hem uludyr. Murgap derýasy, esasan, gar we ýagyş suwlaryndan suwlulanyp, ol ýaz paslynda joşýar.

Ýylyň dowamynda endigan akmaýan suwlaryň möçberini kadalaşdyrmak maksady bilen Murgap derýasynda 6 sany emeli suw howdany (Daşköpri, Saryýazy, Kolhoz bent,

Ýolöten, Ýokary we Aşaky Hindiguş suw howdanlary) guruldy. Garagum derýasynyň ugrunda bolsa Hanhowuz suw howdany ýerleşýär. Murgap derýasynyň suwy ekerançylyk hajatlary üçin doly sap edilýär. Welaýatyň çöllüklerinde maldarçylyk üçin guýy we kak suwlary peýdalanylýar.

Ýer-toprak baýlyklary. Mary welaýatynyň tutýan meýdany 87,15 mün km²-e deňdir. Şonuň 6,4 mln hektary oba hojalygynda peýdalanylýan ýerlerdir. 2006-njy ýylda welaýatyň ekin meýdanlarynyň umumy möçberi 525 mün hektardan geçdi. Esasy ekerançylyk meýdanlary Murgap derýasynyň jülgesinde we Garagum derýasynyň geçýän ugrundaky zolakda ýerleşýär. Geljekde ekerançylyk üçin özleşdirmäge ýaramly ýerleriň möçberi 2,2 mln hektardan hem köpdür. Welaýatyň çäginde Bathyz, esasan-da Garabil belentliklerinde, Garagum çölünde öri meýdanlaryň 4,2 mln hektary ýerleşýär. Bu bolsa dowardaçylygy we düýedarçylygy ösdürmäge mümkinçilik berýär.

Murgap derýasynyň deltasyndaky we jülgesindäki suwarylýan allýuwal düzlüklerde galyň (0,5-3m) çökündi gatlagy bolan suwarymly oazis topraklary, çemenlik-batgalyk, takyr görnüşli we şorlaşan topraklar hem-de şorluklar agdyklyk edýär. Derýanyň häzirki deltalarynyň çäginde çemen topraklar hem uly meýdany tutýar. Murgap oazisiniň demirgazyk bölegini takyr görnüşli topraklar tutýar. Şeýle hem takyrlar hem-de takyr görnüşli topraklar Garagum derýasynyň zolagyndaky özleşdirilen we özleşdirilmeli ýerleriň 30%-ine barabardyr.

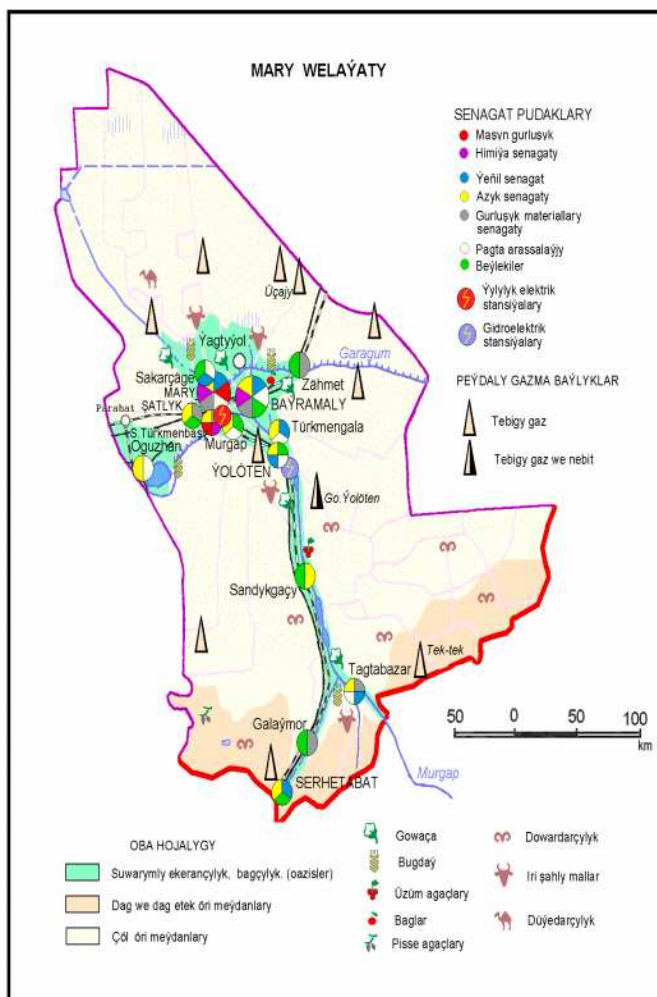
Ösümlik we haywanat dünýäsi. Welaýatyň çägeli çöllük böleginde ak we gara sazak, çerkez, gandym, sözen ýaly gyrymsy agaçlar, çägeliklerde selin, ýylak we gyrtýç ýaly efemerler hem-de efemeroidler bitýär. Bathyzyň, Garabiliň eteklerinde hem-de eňňitlerinde arpagan bilen ýylakdan ybarat bolan ösümlik örtügi has gür hem-de ösgündir. Baýyrlyklaryň etegindäki düzlüklerde ýowşanlyk meýdanlar ep-esli orun

tutýar. Bathyzda gür bolmadyk pisse tokaýlary hem-de seýrek duş gelýän ösümlikleriň 60 görnüşi bardyr. Murgap derýasynyň çaýlymlarynda toraňňy tokaýlygy, hyşalyk hem-de gamyşlyk ýerler köpdür. Haşal otlardan çäýyr, peçek, topalak, gamyş, ýandak, selme, semzek we akbaş ýaly ösümlikler ýaýrandyr. Çemen toprakly ýerlerde, esasan, gamyş, çetir ýaly yzgary halaýan ösümlikler ösýär. Kanallaryň boýlarynda söwüt (tal), tut, garagaç we igde ýaly agaçlar ösdürilýär.

Welaýatyň çäginde bitýän dermanlyk otlara üzärlik, göýül, çakjagunduz, çopantelpik we beýlekiler degişlidir. Olardan melhem taýýarlananda, terligine ýa-da gaýnadyp, tüsseledip peýdalanýarlar.

Mary welaýatynda çöl haýwanlary agdyklyk edýär. Toýnakly haýwanlardan iň köp ýaýrany keýikdir. Bathyz goraghanasynda gulan we dag goçy (aýrak) duş gelýär. Murgap derýasynyň ýakasyndaky jeňňelliklerde hem-de Serhetabat sebitlerinde ýekegapan bar. Ýyrtyjy haýwanlardan şagal, tilki, möjek, köwük (ýabany pişik), garagulak we alajagözen gabat gelýär. Welaýatyň territoriýasynda seýrek duş gelýän haýwanlardan syrtlan (Bathyz bilen Garabilde), duş gelýär. Welaýatyň hemme ýerinde towşana gabat gelmek bolýar.

Oazislerde we dag eteklerinde oklukirpi hem ýaşaýar. Guşlardan bagyrtlak, gylguýruk, geçiguş, torgaý, hüýpüpik, gök garga, alahekge, gyrgy, baýguş, ördek, tekeýyllyk we beýleki guşlar ýaşaýar. Süýrenijilerden hažžyklar hem-de ýylanlaryň dürli görnüşleri duş gelýär. Zäherli ýylanlardan kepjebaş bilen göklors, zähersiz ýylanlardan ýurdumyzda diňe Murgap jülgesinde duşýan garagaýçak ýylan ýaşaýar.

Ilaty. Mary welaýaty ilatynyň sany boýunça ýurdumyzda iň uly durmuş-ykdysady sebitdir. 2009-njy ýylyň

ýanwar aýnyň 1-indäki maglumatlara görä welaýatda 1270,1 müň adam ýaşayar (Türkmenistanyň ilatynyň 23,4 %-i). Welaýatyň ilaty tebigy köpelişiň hasabyna artýar. Soňky 16 ýylyň içinde onuň sany 344 müň adam artdy. Mary welaýaty ilatynyň umumy sanynda şäher ilatynyň azlygy bilen tapawutlanýar (jemi ilatyň 22,8 %-i). Şäher ilaty 5 şäherde we 14 şäherçede jemlenendir. Welaýatda oba ilatynyň sany 980,8 müň adama, ýagny welaýatyň ilatynyň 78,2 %-ine barabardyr. Welaýatyň çäginde 149 geňeşlik we 363 oba bar.

Günorta Türkmenistan durmuş-ykdysady sebitiniň çäginde dürli milletler ýaşayar. Ilatyň 90%-den gowragyny türkmenler tutýar. Welaýatyň günortasynda ýerleşýän Garagum, Türkmenkala, Baýramaly, Ýolöten etraplarynda buluçlar uly etniki toparý emele getirýärler. Olar welaýatyň ilatynyň 6,4%-ini düzýär. Şäherlerde we şäherçelerde ýaşayan beýleki milletlerden ruslar, tatarlar, ermeniler, azerbaýjanlar, özbekler köp sanlydyr.

Welaýatda ýurdumyzyň beýleki ýerlerinde bolşy ýaly ilat, esasan, suw desgalarynyň, demir we gara ýollarynyň boýlarynda, oba hojalygynyň, aýratynda, zähmeti köp talap edýän pudaklaryň ýerleşen etraplarynda jemlenendir. Welaýat boýunça ilatyň ortaça gürlüğü 1 km²-e 14,5 adamdan düşýär. Ýöne bu san ilatyň gürlegini doly häsiýetlendirmeyär. Şonuň üçin-de ilatyň gürlegi adamlaryň hakyky ýaşayan çäginde görä çykarylsa hakykata ýakyn bolýar. Adamlaryň gündelik ýaşayan hem-de zähmet çekýän çägi hökmünde oba hojalyk ekerançylyk ýerlerini almak bolar. Bu ýerde welaýatyň ähli ilatynyň tas 95 %-i jemlenendir we 1 km² ýere 286 adam düşýär.

Hojalygynyň umumy häsiýetnamasy. Welaýatyň häzirki meýdan-çäginde irki döwürlerden başlap ösen ekerançylyk, maldarçylyk we senetçilik medeniýeti bolupdyr. Murgap derýasynyň jülgesinde ekerançylyk medeniýeti goňşy ölkelerdäkidene has tapawutlanypdyr. Bu ýerde suwarymly

ekerançylyk şol döwür üçin has kämil gidrotehniki desgalary gurmak bilen ýöredilipdir. Senetçilikde hem baý tejribeler toplanypdyr. Munuň şeýledigini gadymy Merwde geçirilen gazuw-agtaryş işleri, arheologiki tapyndylar doly subut edýärler.

Patyşa Russiýasy döwründe welaýatyň çäginde pagtaçylyk esasy önümçilik ugry bolupdyr. 1886-njy ýylda Mara demir ýolunyň gelmegi bilen ilkinji senagat kärhanalary peýda boldy. Soýuz döwründe welaýatyň şäherlerinde esasan oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän kärhanalar guruldy. Welaýatyň ykdysadyýeti ýurdumyzyň garaşsyzlyk ýyllarynda uly ösüşe eýe boldy. Gysga döwrüň içinde onlarça senagat kärhanalary guruldy, tebigy gaz kânleri özleşdirildi.

Häzirki wagtda Mary welaýaty ýurdumyzda ykdysady taýdan çalt ösýän sebitleriň biridir. Onuň ykdysadyýeti köp ugurlydyr. Türkmenistanyň senagat önüminiň 23,1 %-i welaýatyň paýyna düşýär. Ýurdumyzda öndürilýän elektrik energiýasynyň 74,1 %-i, mineral dökünleriň 55,1 %-i, ösümlik ýagynyň 36,9 %-i, çorek we galla önümleriniň 27,7 %-i, pagta süýüminiň 27,5 %-i, haly we haly önümleriniň 25,7% - i, çykarylýan tebigy gazyň 25,8 %-i Mary welaýatyna degişlidir.

Senagat önümçiligi. Welaýatyň senagatynyň esasy tebigy gazy çykarmak, elektroenergetika, himiýa, maşýngurluşygy, ýeňil we azyk senagat pudaklary düzýär.

Gaz senagaty welaýatyň ykdysadyýetiniň esasy ugurlarynyň biridir. Welaýatyň çäginde 20-den gowrak gaz kâni özleşdirilýär. 2006-njy ýylda çykarylýan tebigy gazyň möçberi 23,8 mlrd m³ –e, gaz kondensatynyň möçberi bolsa 13,5 müň tonna deň boldy. Gazyň esasy bölegi Döwletabat-Dönmez ýatagyndan çykarylýar. Häzirki wagtda tebigy gazyň örän uly ýataklary bolan Ýolöten we Osman kânleri senagat taýdan özleşdirilýär. Çykarylýan gazyň hasabyna Mary GRES-i we Türkmen azot dökünleri zawody işleýär. 2009-njy ýylda bu elektrik stansiýasynda 8154,4 mln kWt.s elektrik energiýasy,

himiýa kärhanasynda bolsa 92,5 müň tonna azot dökünleri öndürildi.

Welaýatyň maşygurluşygy kärhanalarynda merkezden daşlaşýan güýç esasynda işleýän sorujylar, suw sorujylary, oba hojalyk tehnikalary üçin ätiýaçlyk şaýlar öndürilýär.

Soňky ýyllarda Mary welaýatynda ýerli oba hojalyk çig malyňy gaýtadan işleýän ýeňil we azyk senagatynyň onlarça döwrebap kärhanalary guruldy. 2009-njy ýylda öndürilen pagta süýüminiň möçberi 65,8 müň tonna, nah matalar 31,7 mln m² – a barabar boldy. Senagat kärhanalarynyň esasy bölegi Mary, Baýramaly şaherlerinde jemlenendir. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasyna laýyklykda welaýatyň her bir etrabynda dokma fabriklerini, azyk senagat kärhanalaryny, Tagtabazar etrabyňyň çäginde Zülpikar we Zäkli ýataklaryndaky alyuminiý magdanlarynyň hasabyna alyuminiý erediji we işläp bejerýän zawody gurmaklyk göz önünde tutulýar. Bu bolsa welaýatyň senagatynyň ösmegine uly täsir eder.

Oba hojalygy. Oba hojalygy welaýatyň ykdysadyýetiniň öndebaryjy pudagydyr. Önümçilikde zähmet çekýän ilatyň 61%-ine golaýy bu pudak bilen meşgullanýar. Welaýatda pagtaçylyk, däneçilik, gara mallary ösdürip yetiştirmek, dowardarçylyk we ýüpekçilik esasy pudaklardyr. Welaýat ýurdumyzda pagta we däne öndürmek boýunça uly sebitleriň biri hasaplanýar. Bu ýerde klimat şertlerine baglylykda pagtanyň gymmat bahaly inçe süýümlü görnüşleri ösdürilip yetiştirilýär. Ekin meýdanlarynyň umumy möçberi 524,7 müň gektara (ýurdumyzyň ähli ekerançylyk yerleriniň 26,0 %-i) ýetýär. 2000-2009-njy ýyllarda oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany 103 müň ga (24,4 %) artdy. Ähli ekin meýdanlarynyň 246,1 müň gektarynda daneli, 180 müň gektarynda bolsa gowaça ekilýär. 2009-njy ýylda welaýatyň hojalyklarynda 957,7 müň tonna däne, 236,4 müň tonna pagta öndürildi. Soňky

ýyllarda gök we bakja ekinleriniň tutýan meýdany hem artýar. Ýygnaýan gök we bakja önümleriniň, kartoşkanyň esasy bölegi hususy hojalyklarda öndürilýär. Ekin meýdanlarynyň möçberi, däne we pagta öndürmek boýunça Murgap, Sakarçäge, Wekilbazar, Baýramaly, Mary we Garagum etraplary iri hojalyklar hasaplanýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Mary welaýatynda gant şugundyryny ösdürip ýetişdirmek ýola goýuldy. 2009-njy ýylda bu ekiniň tutýan meýdany 35 mün gektara ýetdi. Öndürilen şugundyryň möçberi bolsa 200 mün tonnadan geçýär. Häzirki wagtda “Maryşeker” paýdarlar jemgyýeti gant şugundyryny ösdürip ýetişdirmegi we gaýtadan işlemegi özünde jemleýär.

Welaýatda maldarçylygy ösdürmek üçin tebigy we ykdysady mümkinçilikler uludyr. Mary welaýatynyň Garagum çölündäki we Bathyz-Garabil belentliklerindäki öri meýdanlarynda dowardarçylyk ösdürilýär. Tagtabazar etrabynyň çäginde, Garabil belentliginde ýerleşýän öri meýdanlary dowardarçylygyň esasy mesgeni hasaplanýar. Bu ýerde welaýatyň Murgap derýasynyň deltasynda ýerleşýän etraplar üçin öri meýdanlary paýlanylýp berlen. Welaýat dowarlaryň sany boýunça ýurdumyzda öňdäki orny eýeleýär. Hojalyklardaky ähli dowarlaryň umumy sany 2009-njy ýylda 6 mln baş sana golaý boldy (Türkmenistandaky ähli dowarlaryň 32,7 %-i). Dowarlaryň sany boýunça Tagtabazar, Serhetabat, Ýolöten, Baýramaly etraplary tapawutlanýar. Bu etra

Durmuş-ykdysady sebitiň ekerançylyk hojalyklarynda maldarçylygyň beýleki pudaklaryny ösdürmeklige hem uly üns berilýär. Welaýatda gara mallaryň sany 458 mün başa, düýeler 18,5 mün başa, gylýallar 6,4 mün başa, guşlaryň sany bolsa 4520 müňe ýetýär. Soňky ýyllarda hususy hojalyklardaky mallaryň sany has-da artdy.

Mary welaýatynda maldarçylyk önümleriniň öndürlişi ýylsaýyn artýar. Sebitde 2009-njy ýylda 69,3 mün tonna et, 486,2 mün tonna süýt, 232,2 mln sany ýumurtga, 13,6 mün

tonna ýüň öndürildi. Olaryň agramly bölegi hususy hojalyklara degişlidir.

Ulaglar ulgamy. Welaýatyň çäginde ulag ýollarynyň gür tory döredilen. Ähli etraplar we şäherler welaýat merkezi bilen we özara awtomobil ýollary bilen birleşdirilendir. Welaýatyň çäginde Aşgabat-Türkmenabat, Mary-Serhetabat demir we gara ýollary geçýär. Amyderýadan-Zähmet-Oguzhan aralygyna Garagum derýasynda gämi gatnawy amala aşyrylýar. Mary şäherinden ýurduň paýtagty Aşgabat we beýleki welaýat merkezleri bilen howa ulaglary arkaly aragatnaşyk üpjün edilýär. 2007-nji ýylda Marydaky aeroportuň durky täzelendi. Häzirki wagtda Mary-Türkmenabat, Mary-Aşgabat awtomobil ýolunyň gurluşygy alnyp barylýar. Bu bolsa geljekde welaýatyň ulag aragatnaşyk mümkinçiliginiň artmagyna ýardam eder.

Welaýatda aragatnaşyk ulgamy hem barha ösdürilýär. Şäherler we etraplar häzirkizaman aragatnaşyk serişdeleri bilen doly üpjün edilýär.

Welaýatyň durmuş taýdan ösüşi. Mary welaýatynda durmuş-medeni ähmiýetli edaralaryň giň ulgamy hereket edýär. Häzirki wagtda welaýatda 145 sany mekdebe çenli edaralary işleýär. Olarda 25 müňe golaý çaga terbiýe alýar. Welaýatda 374 sany orta mekdep bolup, olardaky okuwçylaryň sany 240 müňe golaýdyr. Mary welaýatynda 20 sany hassahana hereket edýär, olardaky orunlaryň sany 1073-e barabardyr. Şolarda maşgala lukmanlarynyň 611-i, maşgala şepagat uýalarynyň 1360-sy işleýärler.

Mary welaýatynda 1,5 müň we ondan hem köp orunlyk münberi bolan stadionlaryň 6 sanysy, türgenleşik geçirilýän meýdançalaryň 276 sanysy halka hyzmat edýär. Welaýatyň çäklerinde 5 sany muzeý we 1 teatr işleýär.

Welaýatyň ösüsiniň geljegi. Milli maksatnamanyň çäklerinde Mary welaýatyny durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek boýunça uly wezipeler goýulýar. Geljekde bu ýerde tebigy gazyň çykarylyşyny has-da artdyrmak we nebiti

çykarmaklygy ýola goýmak, nebiti we gazy gaýtadan işleýän kärhanalary gurmak, alýuminiý önümçiligini döretmek, her bir etrapda dokma we azyk senagat kärhanalary gurmak göz önünde tutulýar.

“Türkmenistanyň şäherlerini, etrap merkezlerini ösdürmegiň 2020--nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda Mary welaýatynda 16,2 trln manatlyk serişdeleri ulanmak göz önünde tutulýar. Şoňa laýyklykda bu ýerde 15060 orunlyk 104 sany mekdebe çenli çagalar edaralary, 56792 orunlyk 103 sany orta mekdep, 27 sany medeniýet öýleri, 16050 orunlyk 45 sany sport mekdebi, 32 sany sport desgalary, 7114 km suw geçirijileri, 52 sany dik guýulary, 70 km lagym geçirijileri, 6930 km awtomobil ýollary, 2546,5 km gazlaşdyryş desgalaryny we geçirijileri, 1979 km elektrik geçirijilerini we desgalaryny, 4751 km telefon ulgamy gurlar.

§31. Gündogar Türkmenistan ykdysady-durmuş sebiti (Lebap welaýaty).

Geografik ýerleşşi. Gündogar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti demirgazyk-gündogarda we gündogarda Özbegistanyň Kaşgaderýa, Surhanderýa, Buhara we Horezm oblastlary hem-de demirgazyk-günbatarda Daşoguz we Ahal welaýatlary, günorta-günbatarda Mary welaýaty, günortada Owganystan bilen araçäkleşýär. Welaýatyň meýdany 93,8 müň km². Welaýatda 5 şäher (Türkmenabat, Seýdi, Atamyrat, Magdanly, Gazojak), 14 etrap (Garabekewül, Birata, Garaşsyzlyk, Atamyrat, Sakar, Saýat, Farap, Halaç, Hojambaz, Köýtendag, Serdarabat, Galkynyş, Beýik Türkmenbaşy, Döwletli), 26 şäherçe, 124 oba geňeşligi, 284 oba bar. Welaýatyň merkezi Türkmenabat şäheri.

Ýer üstüniň gurluşy we gazma baýlyklary. Lebap welaýaty ýurdumyzyň gündogar we günorta-gündogar böleginde ýerleşýär. Welaýatyň meýdanynyň 75%--inden gowragyny Garagum çöli tutýar. Amyderýanyň sag kenarynda welaýatyň çäklerine Gyzylgum çölüniň günbatary aralaşýar we Sandykly çägeligi girýär. Welaýatyň günorta-gündogarynda Gowurdak we Köýtendag dag ulgamlary bar.

Lebap welaýatynyň çäginde mineral ýangyjyň, himiýa çig malynyň, reňkli metal magdanlarynyň dürli görnüşleri ýaýrandyr. Gazylyp alynýan peýdaly baýlyklardan tebigy gaz, nebit, kükürt, kaliý, nahar duzy, kömür we gurluşyk materiallary bar. Bu ýerdäki tebigy gaz känlerine: Ojak, Naýyp, Kükürtli, Goşabulak, Samandepe, Ýaşyldepe, Farap, Sakar ýataklary degişlidir. Amyderýanyň sag kenaryndaky Ýaşyldepe sebiti ýurdumyzyň tebigy gaz babatda geljegi uly ýeri hasaplanýar. Welaýatyň çäginde Gowurdakda-kükürdiň uly gorlary bar. Kaliý we nahar duzlary Gowurdak-Garlyk sebitlerinde, goňur kömür Köýtendagda, gurluşyk materiallary Mukruda, Göwurdakda we Birata etrabynda jemlenendir.

Klimaty. Welaýatyň klimaty kontinental, gysy gysga, tomsy dowamly hem-de yssy, oňnositel çyglylygy örän aşak, bulutly günleriň sany az. Lebap welaýatynyň meýdan-çäginde köp böleginde ygallaryň düşüşi gaty ujypsyz. Ýyllyk ygalyň mukdary welaýatyň aýry-aýry etraplarynda şeýle: Köýtendagda – 402mm, Atamyratda-205 mm, Türkmenabatda 148 mm, Biratada-108 mm. Aýazsyz günleriň sany demirgazykdan günorta tarap artýar. Ol Biratada -202 gün, Türkmenabatda-224 gün we Atamyratda-247 gün. Klimat şertleri dürli oba hojalyk ekinlerini ösdürip ýetişdirmäge ýaramlydyr.

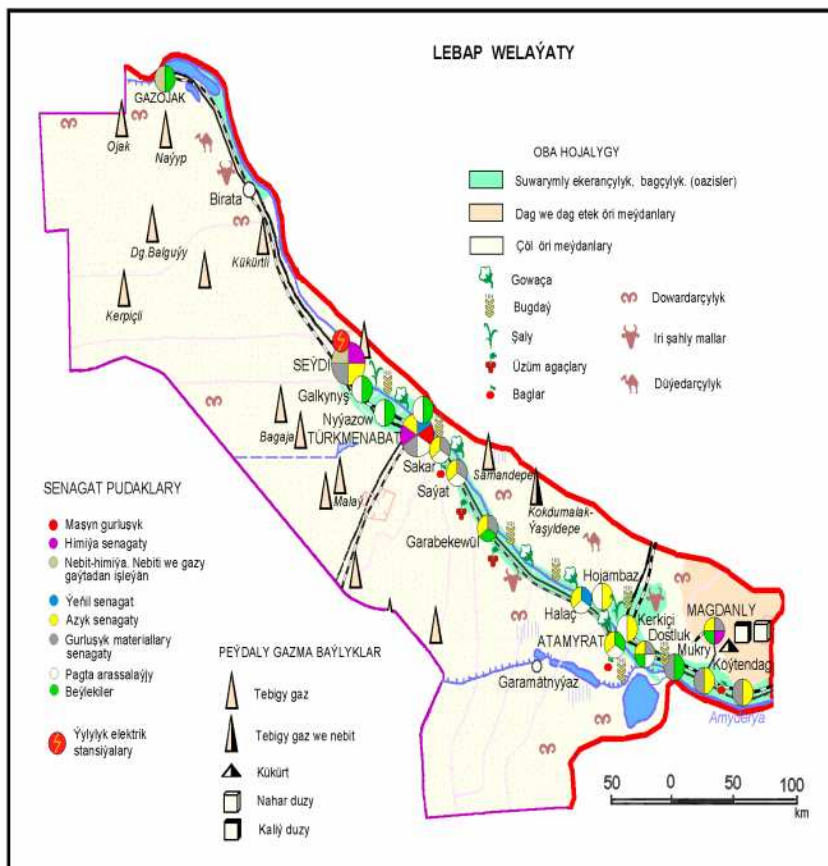
Suw baýlyklary. Welaýatyň çäginde Merkezi Aziýanyň iň uly derýasy bolan Amyderýa akyp geçýär, onuň orta akymy (810 km) welaýata degişlidir. Lebap welaýatynyň hojalygy üçin Amyderýanyň ägirt uly ähmiýeti bar. Ol suwaryş çeşmesi, suw ulag ýoly bolup hyzmat edýär, agyz suwy üçin, hem-de senagat

kärhanalarynda giňden ulanylýar. Welaýatyň günortagündogarynda, Köýtendag etrabynyň çäginde Köýten derýajygy bolup, ol tutuşlygyna suwarymly ekerançylykda peýdalanylýar.

Welaýatda uly bolmadyk köljagazlaryň birnäçesi bar. Olaryň hemmesi diýen ýaly Amyderýanyň jülgesinde we Garagum derýasynyň ugrunda ýerleşýär.

Ýer-toprak baýlyklary. Lebap welaýaty ýer baýlyklarynyň çäkliligi bilen häsiýetlendirilýär. Amyderýanyň jülgesindäki ekerançylyga ýaramly ýerleriň hemmesi oba hojalyk aýlanyşygyna girizilen. Geljekde özleşdirmäge ýaramly ýerler Amyderýanyň sag tarapynda Köýtendag etegindäki Tallymerjen we Ýylanagyz düzlüklerinde, Zeýit suw howdanynyň günortasyndaky Gülüstan düzlüginde bar. Welaýatyň ähli ýeriniň 7,8 mln hektary oba hojalygynda peýdalanylýar. Onuň 90,2 %-i öri meýdanlarydyr. Oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany bolsa 340 müň hektara golaýdyr. Lebap welaýatynyň çäklerinde mele, suwarymly-allýuwial, takyr görnüşli we şor topraklar ýaýrandyr.

Ösümlik we haýwanat dünýäsi. Welaýatyň territoriýasynda çöl ösümliklerinden sazak, gandym, sözen, efemerler (ýylak) agdyklyk edýär. Derýa ýakasyndaky jeňňellerde toraňňy, gamyş we hyşa ösýär. Çöl ösümlikleri, aýratyn-da ýylak öri meýdan maldarçylygy üçin örän ähmiýetlidir. Amyderýanyň jülgesinde senagat taýdan ähmiýetli bolan buýan ösümligi uly meýdanlary tutýar. Onuň esasynda buýan kökünden dermanlyk serişdeleri öndürýän kärhana işleýär.

Gündogar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebitiniň çäginde süýdemdirijilerden: şagal, möjek, keýik; süýrenijilerden: ýylanlar (okýylan, gömülgen, alahöwren), zemzen, hažžyk; gemrijilerden: syçan, alaka; guşlardan: garga, sülgün we başgalar bar.

Türkmenabat şäherinden 70 km günorta-günbatarda Repetek çäge-çöl goraghanasy ýerleşýär. Ol 1912 ýylda döredildi, onuň meýdany 34 600 gektara barabar. Repetek ýurdumyzyň çöl tebigatyny gorayan we öwrenýän goraghanadyr. Şeýle-de Amyderýanyň jülgesinde Amyderýa goraghanasy we Köýtendag ulgamynda Köýtendag goraghanasy hereket edýär.

Ilaty. Lebap welaýatynda 2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-indäki maglumatlara görä 1 mln 133,9 müň adam ýaşaýar. Bu ýurdumyzyň ilatynyň 21 %-ine barabardyr. Bütün ýurdumyzda bolşy ýaly welaýatyň ilaty tebigy köpelişiň hasabyna artýar. Soňky 16 ýylyň içinde ilatyň sany 20,4 % artdy. Ähli ilatyň 453,5 müň adam şäherlerde we şäherçelerde ýaşaýar. Welaýatyň şäher ilaty 5 şäherde we 26 şäherçede jemlenendir. Oba ilatynyň sany 680,4 müň adam bolup, 124 geňeşligiň düzümine girýän 484 sany obada ýaşaýar.

Welaýatda ilatyň ortaça gürlüğü 1 kw km-de 12,1 adama deňdir. Ýöne ilatyň esasy bölegi Amyderýanyň jülgesinde ýerleşýän oazis böleginde jemlenendir. Bu zolakda ilatyň gürlüğü 1 kw km 50-60 adama yetýär. Welaýatyň uly bölegini tutýan Garagum çölünde, Amyderýanyň sag tarapynda ýerleşýän Gyzylgum we Sandykly çöllerinde ilat örän selçeň ýaýrandyr. Şäherler, şäherçeler we obalar, esasan, Amyderýanyň boýunda we suwaryş kanallarynyň ugrunda, şeýle-de demir we gara ýollaryň boýlarynda ýerleşýär. Soňky ýyllarda nebit we gaz kánleriniň özleşdirilmegi, Köýtendagyň eteginde ýerleşen Ýylanagyz we Amyderýanyň sag kenarynda Zeýt suw howdanynyň günortasynda täze yerleriň oba hojalyk dolanyşygyna girizilmegi bilen ilatyň ýerleşişinde uly

özgerişler bolup geçýär. Täze oturymly obalar we işçi şäherçeleri döreyär. Täze özleşdirilýän ýerleriň durmuş-ykdysady taýdan ösüşini çaltlandyrmak maksady bilen 2007-nji ýylyň awgust aýynda Amyderýanyň sag tarapyndaky Tallymerjen düzlüginde täze Döwletli etraby döredildi.

Hojalygynyň umumy häsiýetnamasy. Lebap welaýaty ýurdumyzyň uly senagat oba hojalyk önümçilikli sebitleriň biridir. Ýurdumyzda gazylyp alynýan kükürdiň, öndürilýän kükürt kislotasynyň, fosfor dökünleriniň, ýün we ýüpek matalarynyň, buýan kökünüň, trikotaž önümleriniň hemmesi, mal ýagynyň 66%-i, süýt önümleriniň 37,5%-i, et önümleriniň 33,8%-i, ösümlik ýagynyň, şüýji-köke önümleriniň, gök we miwe konserwa önümleriniň, pagta süýüminiň agramly bölegi Lebap welaýatynyň paýyna düşýär.

Welaýatyň senagat önümçiliginde nebit-gaz, nebiti gaýtadan işleýän himiýa, gurluşyk materiallary, ýeňil we azyk senagat pudaklary esasy orun tutýar. Oba hojalygy bolsa pagtaçylyga, däneçilige, maldarçylyga we ýüpekçilige ýöriteleşýär. Welaýatyň mineral çig-mal, ýer-suw baýlyk mümkinçilikleri, zähmet baýlyklary bilen üpjünçilik ýagdaýy ykdysadyýetiň durnukly ösüşiniň girewidir.

Senagat önümçiligi. Ýurdumyzyň senagat önümçiliginiň düzüminde Lebap welaýaty 15,4 %-i düzýär. Welaýatyň senagatynyň öňdebaryjy pudagy gaz senagatydyr. Tebigy gazy çykarmakda Mary welaýatyndan soň ýurdumyzda ikinji orny eýeleýär. Welaýatyň çäginde uly möçberde kondensat we düzüminde kükürt bolan tebigy gazyň uly gorlary Gazojak, Kükürtli, Naýyp, Samandepe, Malaý we beýleki kânleri ýerleşýärler. Amyderýanyň sag kenarynda Ýaşyldepe gaz ýatagynyň geljegi has hem uludyr. Bu ýerden çykarylýan gaz Seýdi şäheriniň nebiti gaýtadan işleýän zawodyna iberilýär. Gazy senagat taýdan gaýtadan işlemek üçin Ýaşyldepede gazy suwuklandyryjy kuwwatly desga guruldy. Onuň 2007-nji ýylda ulanylmaga berilmegi bilen

ýylda 50 müň tonna suwuklandyrylan gaz, 200 müň tonna gaz kondensatyny öndürmäge mümkinçilik berýär. 2009-njy ýylda welaýatyň çäginde 7,0 mlrd m³ tebigy gaz, 750 müň tonna nebit çykaryldy. Hytaý Halk Respublikasyna geçiriljek gaz geçirijisi öz gözbaşyny Ýaşyldepeden alyp gider. Gazy suwuklandyryjy desgalar Naýypda we Bagajada işleýärler. Bularyň ählisi Garaşsyzlyk ýyllarynda gurlan senagat kärhanalarydyr.

Seýdi şäherindäki nebiti gaýtadan işleýän zawod 1978-nji ýylda guruldy. Kärhanada nebiti gaýtadan işlemek bilen birlikde gaz kondensatyny gaýtadan işläp, dürli himiýa önümleri öndürilýär. Geljekde kärhananyň durkuny täzelemeginiň hasabyna onuň kuwwatlylygyny has-da artdyrmak göz önünde tutulýar.

Elektroenergetika pudagy Türkmenabat we Seýdi şäherlerindäki ýylylyk elektrik stansiýalaryny öz içine alýar. 2009-njy ýylda bu kärhanalarda 332 mln KWt.s elektrik energiýasy öndürildi.

Lebap welaýatynda himiýa senagat toplumynyň döremegi Köýtendagyň kükürt, kaliý, daş duzlary we Türkmenabadyň mineral dökünleri kombinaty bilen baglanyşyklydyr. Bu himiýa kärhanasynda her ýylda 20 müň tonna golaý fosfor dökünleri öndürilýär. Geljekde Garlyk kâninde kaliý dökünlerini öndürýän häzirki zaman kärhanasy işe giriziler.

Amyderýanyň jülgesinde buýan ösümliginiň uly meýdanlarda ösdürilip ýetişdirilmegi buýan kökünüň esasynda dürli derman serişdelerini öndürýän kärhananyň çig mal bilen doly üpjün edilmegine esas berýär. Häzir Türkmenabat şäherinde hytaýly hyzmatdaşlaryň kömegi bilen ýylda 1000 tonna buýan kökünü işleýän häzirki zaman kärhanasy gurulýar.

Gurluşyk materiallary senagatynyň ösmegi üçin welaýatda uly mümkinçilikler bar. Häzirki wagtda Magdanlyda gips, Amyderýanyň sag kenarynda Kelifde tebigy daş we toýun

gazylyp alynýar. Şu çig mallaryň esasynda demir-beton, kerpiç we beýleki gurluşyk önümlerini öndürýän kärhanalar işleýärler.

Welaýatyň ykdysadyýetinde ýeňil we azyk senagaty pudaklarynyň ähmiýeti hem uludyr. Bu ýerde öndürilýän oba hojalyk çig malynyň (pagta süýümi, pile, ýüň, et, süýt we ş.m.) esasynda welaýatyň şäherlerinde we şäherçelerinde ýeňil we azyk senagat kärhanalary işleýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatda birnäçe häzirki zaman dokma we azyk önümlerini öndürýän kärhanalar peýda boldy. Häzirki wagtda Türkmenabat şäherinde ýyllyk kuwwatlylygy 17,7 müň tonna bolan nah ýüplüginini öndürýän kärhana gurulýar. Geljekde welaýatyň her bir şäherinde we etrap merkezlerinde ýeňil we azyk senagaty kärhanalaryny gurmak meýilnamalaşdyrylýar.

Oba hojalygy. Oba hojalygy welaýatyň esasy önümçilik pudaklarynyň biridir. Welaýatyň ilatynyň ykdysady taýdan işjeň böleginiň 54,5%-i ekerançylyk we maldarçylyk pudaklary bilen meşgullanýar. Oba hojalygynyň esasy ugry ekerançylykdyr. 2009-njy ýylda welaýatda oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany 337,4 müň gektara barabar boldy. Soňky 6 ýylyň içinde onuň möçberi 71,6 müň gektar artdy. Ekerançylykda pagtaçylyk we däneçilik esasy ýöriteleşiş pudaklarydyr. Ähli ekilýän ýerleriň 50 % -e golaýyna däneli ekinler, 53,3 %-ine (180 müň ga) gowaça ekilýär. Welaýat däne we pagta öndürmek boýunça ýurdumyzda öňdäki orunlarda durýar. 2009-njy ýylda 637 müň tonna däne, 257,5 müň tonna pagta öndürildi.

Ekin meýdanlarynyň, öndürilýän oba hojalyk önümleriniň möçberi boýunça Serdarabat, Atamyrat, Köýtendag etraplary uly hojalyklar hasaplanýar. Şaly, gök we bakja önümlerini öndürmek hem welaýatyň oba hojalygynyň ähmiýetli ugurlary bolup durýar. Ýylanagyz we Tallymerjen düzlüklerinde özleşdirilýän ýerleriň esasynda Döwletli etrabynyň döredilmegi welaýatyň oba hojalygynyň has hem ösmegine itergi berer.

Lebap welaýaty maldarçylygynyň hem ösen sebitleriniň biridir. Medeni zonalarda däneçiligiň we mallar üçin ot-ýmlik ekinleriň ösdürilip ýetişdirilmegi, Köýtendag etegindäki, Gülüstan düzlügindäki, şeýle-de Amyderýanyň iki tarapynda ýerleşýän çölleriň öri meýdanlary dowardarçylygy ösdürmäge uly mümkinçilik berýär. Bu ýerde gara mallary ösdürüp ýetişdirmeklik, dowardarçylyk, guşçulyk esasy pudaklar hasaplanýar. 2009-njy ýylyň maglumatlaryna görä welaýatyň hojalyklarynda 230 müň baş gara mal, 2034,0 müň baş dowar, 8,9 müň baş düýe, 4,8 müň baş gylýal, 2742,2 müň sany guş idedilýär. Welaýatda maldarçylyk önümleriniň öndürilişi hem barha artýar. 2009-njy ýylda welaýat boýunça 68,7 müň tonna et, 504,6 müň tonna süýt, 158 mln sany ýumurtga, 7,9 müň tonna ýün öndürildi. Mallaryň baş sanynyň we öndürilen maldarçylyk önümleriniň esasy bölegi hususy hojalyklardadyr. Ekerançylyk meýdanlarynyň mallaryň baş sanynyň, öndürilýän oba hojalyk önümleriniň möçberi boýunça Serdarabat, Köýtendag, Hojambaz, Beýik Türkmenbaşy hem-de Atamyrat adyndaky etraplary has iri etraplar hasaplanýar.

Ulaglar ulgamy. Welaýatyň çäginde ulag ýollarynyň gür tory hereket edýär. Onuň çägi bilen Aşgabat-Türkmenabat-Atamyrat demir ýoly we gara ýoly geçýär. Türkmenabat şäheri bilen ähli etraplar we daýhan birleşikler, obalar gara ýollar arkaly baglanyşyklydyr. Amyderýanyň sag kenary Türkmenabat şäheriniň ýanynda panton köpri bilen baglanyşdyrylýar. Şolar ýaly köprüler Garabekewül we Atamyrat etraplarynda hem hereket edýärler. Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşýän etraplar bilen ulag aragatnaşyklaryny gowulandyrmak maksady bilen Atamyrat-Kerkiçi aralygynda Amyderýanyň üstünden polat we gara ýollary birleşdirjek köpriniň gurluşygy güýçli depginlerde alnyp barylýar. Bu köpriniň gurulmagy diňe bir ýurduň gündogar sebiti üçin däl, eýsem, tutuş Türkmenistanyň ykdysady ösüşi üçin hem önämli ähmiýeti bardyr.

Häzirki wagtda Farap-Mary awtomobil ýolunyň gurluşygy hem alnyp barylýar. Bu bolsa welaýatyň ulag aragatnaşygynyň has-da gowulanmagyna mümkinçilik berer.

Welaýatyň durmuş-ykdysady taýdan ösüşi. Gündogar Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti sosial taýdan çalt ösýän welaýatlaryň biridir. Häzirki wagtda welaýatyň şäherlerinde we obalarynda medeni-durmuş maksatly edaralaryň uly topluny hereket edýär. Welaýatda 216 sany mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary işleýär. Şol edaralarda 36 müňden gowrak çaga terbiýelenýär. Orta mekdepleriň 358-sinde okaýan okuwçylaryň sany 213 müňe golaýdyr.

Häzirki wagtda Lebap welaýatynda 25 sany hassahana bar. Olarda maşgala lukmanlarynyň 847-si, maşgala şepagat uýalarynyň 1116-sy işleýärler. Welaýatda 6 sany stadion we 210 sany sport jaýlary halka hyzmat edýär. Welaýatyň çäklerinde 4 sany muzeý we 1 teatr hereket edýär.

Welaýatyň geljekki ösüşi. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynyň çäklerinde Lebap welaýatyny durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň anyk wezipeleri belleniýär. Ykdysadyýetde mineral çig mal baýlyklaryny (nebit, gaz, himiýa çig maly) çykarmak we gaýtadan işlemek ileri tutulýan ugur bolmagyna galar. Oba hojalygynda täze ýerleri özleşdirmegiň we ekinleriň hasyllylygyny artdyrmagyň hasabyna pagta we däne öndürmegi artdyrmak göz önünde tutulýar. Bu babatda welaýatyň çäginde döredilen Döwletli etraby aýdyň mysal bolup biler. Amyderýanyň üstünden polat we gara ýollar köprüsiniň gurulmagy Köýtendagyň etegindäki mineral baýlyklary işjeň özleşdirmäge, Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşýän etraplaryň durmuş-ykdysady taýdan ösüşini çaltlandyrmaga mümkinçilik berer.

Geljekki döwürde welaýatda sosial obýektleri we inženerçilik infrastrukturasyny ösdürmeklige 15,3 trln manatlyk

düýpli maýa goýumlary gönükdirmek meýilleşdirilýär. Şoňa baglylykda welaýatyň etraplarynda 18025 orunlyk 121 sany mekdebe çenli çagalar edaralary, 85 sany orta mekdep, 27 sany medeniýet öýleri, 45 sany sport mekdepleri, 17 sany sport desgalary, 904 km suw geçirijileri, 186 sany dik guýulary, 896,5 km lagym geçirijileri, 3660 km awtomobil ýollary, 2354 km gazlaşdyryş desgalary we geçirijileri, 2831 km elektrik geçirijilerini we desgalary, 4735,5 km telefon ulgamyny gurmak göz önünde tutulýar.

§ 32. Demirgazyk Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti (Daşoguz welaýaty)

Geografik ýerleşisi. Demirgazyk Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti ýurdumyzyň demirgazygynda, Amyderýanyň gadymy derýa aýagy tekiz düzlükde ýerleşýär. Onuň tebigy çäkleri: demirgazykda Üstýurt gyrlary, günortada Üňüz, günbatarda Gökleňguýy çöketlikleri bilen araçäkleşýär. Daşoguz welaýaty demirgazykda Garagalpagyztan, gündogarda – Özbegistanyň Horezm oblasti, günbatarda – Balkan, günortada – Ahal, günorta-gündogarda Lebap welaýatlary bilen serhetleşýär. Onuň geografik ýerleşisi hojalygy osdürmek üçin amatlydyr. Welaýatyň çäklerinden Türkmenabat-Goňrat demir ýolunyň, we awtomobil ýollarynyň geçmegi, Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýol we awtomobil ýollary arkaly ýurdumyzyň günorta sebitleri bilen birleşmegi geografik ýerleşişiniň ähmiýetini has-da ýokarlandyrýar.

Welaýatyň meýdany 73,43 müň km²-e (Türkmenistanyň çäginin – - 15.2 %-ine) deňdir. Onuň düzümine 2 şäher (Daşoguz, Köneürgenç), 9 etrap (Saparmyrat Türkmenbaşy, Köneürgenç, Akdepe, Gurbansoltan eje, Boldumsaz, Gubadag, Görogly, S.A.Nyýazow, Ruhybelent), 8

şäherçe, 140 geňeşlik we 653 oba ilatly mesgenleri girýär. Welaýatyň dolandyryş merkezi Daşoguz şäheridir.

Ýer üstiňiň gurluşy we gazma baýlyklary. Welaýatyň ýer üsti Amyderýanyň delta düzlüğinden, Üňüz aňyrsyndaky Garagumuň çägeliklerinden, çöketliklerden, gadymy gury derýa hanalaryndan we belentliklerden ybaratdyr.

Döwletimiziň beýleki welaýatlary bilen deňeşdireniňde demirgazyk durmuş – ykdysady sebiti gazylyp alynýan peýdaly zatlara baý däldir. Onuň territoriýasynda dürli gurluşyk materiallarynyň (Gubadagda mermer we granit, Üstýurtda gips, hek we çäge daşy) gorlary bardyr. Käbir ýerlerde alebastryň we gipsiň ýerine ulanylýan gipsli toýunlar, kerpiç we keramiki önümleri taýýarlamakda ulanylýan toýun duş gelýär. Köneürgenç etrabynda selitranyň, Düzgyrda, Gökçäge kölünde we Döwdagyň hem-de Derýalygyň ugrundaky käbir köllerde nahar duzunyň gorlary bar.

Nebit we gazyň gorlary barada aýdylanda bolsa, bu ýerde uglewodorod çig malynyň ýygnanmagy üçin amatly geologik şertleriň bardygyny bellemek gerek. Soňky ýyllarda geologik gözleg işleriniň geçirilmegi bilen welaýatyň çäginde Sarygamyş kölüniň töwereklerinde we Üňüz aňyrsy Garagumda (Tärimgaýa, Çalçulba, Böwrüdeşik, Ojak) tebigy gazyň uly gorlary tapyldy. Geljekde hem bu sebitde nebit we gaz känleriniň açylmagynyň mümkinçiligi uludyr.

Klimat şertleri. Ýurdumyzyň beýleki sebitlerine garanda has demirgazykda ýerleşendigine görä, bu sebitiň klimaty oňositel sowukdyr. Ýanwary aýynyň ortaça temperaturasy $-5,5^{\circ}$ -dan (Daşoguzda), -7° (Köneürgençde) aralygynda üýtgäp durýar. Temperaturanyň absolýut minimumy kä ýyllarda -44° – a çenli sowaýar. Tomsy yssy hem gurak. Gorkut aýynyň ortaça temperaturasy $+25^{\circ}$, $+27^{\circ}$, absolýut maksimumy bolsa $+43^{\circ}$, $+44^{\circ}$ – a ýetýär. Aýazsyz döwrüň dowamlylygy ýurdumyzyň günorta etraplaryna garanda 20-30 gün gysga we wegatasion döwür 184-207 gün (Gubadag,

Nyýazow etraplarynda) çemesidir. Günorta Türkmenistan bilen deňeşdirende bu ýerde güýz ir, ýaz bolsa 15-20 gün giç başlanýar. Welaýatyň territoriýasy Türkmenistanda atmosfera ygallarynyň iň az ýagýan ýeridir (86-98 mm çemesi). Ygalyň esasy bölegi ýazyna we gysyna ýagýar. Otnositel sowuk bolmagyna garamazdan, durmuş- ykdysady sebitiň klimatik şertleri gowaçanyň orta süýümlü görnüşlerini, bugdaýy, şalyny, gök we bakja ekinlerini ösdürip ýetişdirmek üçin amatlydyr.

Suw baýlyklary. Amyderýanyň delta düzlügi (welaýatyň meýdanynyň esasy bölegi şu düzlükde ýerleşýär) adamzadyň irki medeni-hojalyk ojaklarynyň biri hasaplanýar. Ony taryhy maglumatlar we arheologiki tapyndylar subut edýärler. Ilat irki döwürlerden ýaşayyş üçin ýaramly bolan Amyderýanyň we beýleki suw çeşmeleriniň boýlarynda mesgen tutupdyrlar. Taryhyň bütin dowamynda Amyderýa gadymy Daşoguz halkynyň esasy ýaşayyş çeşmesi bolup hyzmat edýär.

Häzirki wagtda Daşoguz welaýatynyň suwaryş ulgamy, esasan, Amyderýadan gözbaşyny alyp gaýdýan Şawat, Gazawat, Gylyçnyýazbaý, Hanýap, Kyrkgyz, Şamyrat ýaly kanallardan ybaratdyr. Welaýatyň hojalyklarynyň suw üpçünligini gowulandyrmak maksady bilen 1999-njy ýylda Düýeboýun kanalyňyň Daşoguz şahasynyň gurluşygy tamamlandy, ol Türkmen derýasy diýip atlandyryldy. Onuň uzynlygy 180 km-e barabardyr. Täze suw desgasyňyň welaýatyň hojalygyndaky ähmiýeti barha artýar. Derýanyň geçýän zonasynnda täze ýerler özleşdirildi, obalar döredi.

Demirgazyk durmuş-ykdysady sebitiň çäginde ilatyň agyz suw üpjünçiligi esasy meseleleriň biridir. Welaýatyň ekologik taýdan çylşyrymly bolan Aralyň zonasynnda ýerleşmegi onuň ýer üsti suw çeşmeleriniň hapalanmagyna getirýär. Şu ýagdaýda ýerasty suwlary peýdalanmak uly ähmiýete eýedir.

Daşoguz welaýatynda ýerasty suwlaryň ýüze çykarylan ýataklaryň sany 15-e ýetýär. Olardaky suwuň gorlary gije-gündizde 265,4 müň m³ barabardyr. Maksatly suw alnyşy bolsa 20%-den geçmeýär. Bu bolsa geljekde welaýatyň ilatyny kadaly agyz suwy bilen üpjün etmek meselesini çözmäge mümkinçilik berer.

Ilaty arassa agyz suwy bilen üpjün etmek üçin welaýat merkezi Daşoguz şäherinde suwy arassalaýan desga, Saparmyrat Türkmenbaşy, Gurbansoltan eje etraplarynda agyz suwy zawodlary işe girizildi. Bu bolsa ilatyň ekologik taýdan arassa agyz suwy bilen üpjünçiligini ep-esli gowulandyrdy.

Ýer-toprak baýlyklary. Daşoguz welaýatynyň umumy meýdany 7343,1 müň gektara barabar. Ýerleriň 7 mln gektara golaýy öri meýdany hökmünde peýdalanylýar. Welaýatda oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany 480,4 müň gektara deňdir (döwletiň ähli ekin meýdanlarynyň 23,8%-i). Daşoguz welaýaty boýunça bir adama ortaça 0,41 gektar ekerançylyk ýeri düşýär. Soňky 6 ýylyň dowamynda oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany 125,3 müň gektar artdy.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde Daşoguz welaýatynyň ekerançylyk ýerleriniň 26,1% artmagy ýurdumyzda işlenip düzülen we Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan üstünlikli durmuşa geçirilýän Maksatnamalaryň ýerine ýetirilişiniň netijesidir. Ol bolsa Garaşsyzlyga eýe bolanymyz bäri ýurtda oba hojalyk pudagyny has-da ösdürmäge we azyk howpsuzlygyny üpjün etmäge ýardam etdi.

Welaýatyň sürümli ýerleriniň 76 %-i medeni zolakda, 24 %-i bolsa uzakdaky ýaýlalarda ýerleşýär. Ýaýlaldaky ekin meýdanlarynyň ilatyň oturymly zolagyndan uzakda ýerleşýänligi sebäpli adamlary, tehnikany hem-de ýetişdirilen hasyly daşamakda goşmaça çykdaýjylary talap edýär. Şonuň üçin hem gadymy Şasenem düzlüğünde özbaşdak daýhan hojalyklaryny döretmek we ilaty oturymly ýaşamak üçin bu

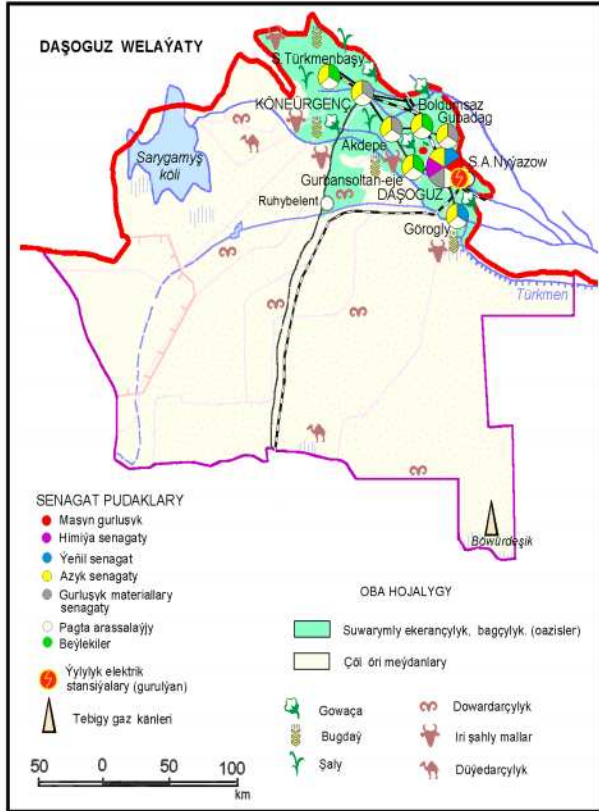
ýerlere çekmek maksady bilen Prezidentimiz Ruhubelent etrabyny döretmek barada karar kabul etdi.

Klimatik şertlere, relýefiň häsiýetine, ýer üstüni düzýän jynslarynyň düzümine, ýerasty suwlaryň çuňlugyna baglylykda welaýatyň toprak örtügi dürli-dürlidir. Onuň çäginde, esasan, takyr, suwarymly takyr, çemen, suwarymly çemen topraklar, şorluklar, çägeli- -çölly topraklar ýaýrandyr. Tretik galyndy belentliklerde bolsa mele-goňur topraklar ýaýrandyr. Welaýatyň ýer gorunyň esasy bölegini takyr görnüşli topraklar tutýar.

Ösümlük we haýwanat dünýäsi. Welaýatyň tebigy ösümlük örtügi adamyň ýüzlerçe ýyllap dowam edip gelyän hojalyk işi netijesinde güýçli özgeripdir. Ozalky tokaýlaryň, çemenlikleriň ornunda medeni landşaftlar peýda bolupdyr. Häzirki wagtda welaýatyň territoriýasynda derýa boýlarynda hem-de gadymy derýa hanalarynda tokaý-çemen, şorluklarda galofit ösümlükler häsiýetlidir. Üňüz aňyrsyndaky Garagumda we oasis içindäki çägelere gurakçylyga çydamly ot we gyrymsy ösümlükler ösýär. Tretik galyndy belentliklerde gyrymsy kserofit, medeni

zonada medeni ösümlükler ösýär. Welaýatyň çäginde 200-den gowrak ösümlük görnüşleri duş gelyär. Olardan çägeliklere sazak, gandym, çerkez we ýylak häsiýetlidir. Şorluklarda hem-de şorsow ýerlerde akbaş, syrkin, garak ösýär. Takyrşow topraklarda boýurgun we köwreýik, medeni zolakda ýandak we buýan, kölleriň kenarlarynda gamyş, ýeken ýaly ösümlükleri maldarçylykda we hojalyk hajatlary üçin ulanylýar.

Çöl we oasis landşaftlarynyň tebigatynyň birmeňzeş dældigi sebäpli, olaryň haýwanat dünýäsi hem tapawutlydyr. Süýdemdirijilerden çölde we oazisinde gemrijiler (alaka, syçanlaryň dürli görnüşi, atýalman), çöl towşany; ýyrtyjylardan: tilki, şagal, möjek, köwür duş gelyär. Guşlaryň diňe oazisinde 100 görnüşi bar. Süýrenijilerden suwulganlaryň

dürli görnüşleri, zemzen, ýylanlar we pyşdyllar duşýar. Derya boýundaky we gadymy gury hanalaryň ugrundaky tokaýlarda

ýekegapan, sülgün duş gelýär. Suwaryş kanallary, köller we zeykeşler balyklaryň dürli görnüşlerine (kepir, lakga, süwen, ak amur, tüňňimaňlaý) baýdyr.

Ilaty. Daşoguz welaýatynda 2009-nji ýylyň ýanwar aýynyň 1-indäki maglumata görä 1171,3 müňden gowrak adam ýaşaýar. Bu bolsa бүтін ýurdumyzyň ilatynyň 21,7%-ine barabardyr. Soňky 50 ýylyň dowamynda welaýatyň ilaty 915,4 müň adam ýa-da 4,6 esse artdy. Ilatyň ortaça ýyllyk ösüş depgini 2,4%-e deňdir. Ilat, esasan, tebigy köpelişiň hasabyna artýar.

Welaýatda hemişelik ilatyň düzüminde zenanlaryň sany 588,1 müň adama deň bolup, ol ähli ilatyň 50,2%-ini tutýar. Bu ýagdaý şäher we oba ýerlerinde birmeňzeşdir.

Daşoguz welaýatynda häzirki wagtda 40-dan gowrak milletleriň wekilleri ýaşaýar. 1995-nji ýylda geçirilen ilat ýazuwynyň maglumatlaryna görä welaýatyň ilatynyň 63 %-ini türkmenler düzýär. Oba ýerlerinde bu görkeziji 68,4%-e ýetýär. Şol döwürdäki maglumatlara görä özbek milleti ilatyň 30,1%-ini, gazaklar bolsa 3,6%-ini düzýärdi. Şäher ýerlerinde ýewropa milletleriniň wekilleriniň sany birneme ýokarydyr.

Daşoguz welaýaty oba hojalyk önümçiliginiň ösen sebitleriniň biri hasaplanýar. Bu bolsa ilatyň 61 %-den gowragynyň oba ýerlerinde jemlenmegine getirýär. Ilatyň 39 %-i bolsa şäherlerde we şäherçelerde ýaşaýarlar. Oba ilaty welaýatyň çäginde ýerleşýän 140 geňeşligiň düzümine girýän 653 oba mesgenlerinde ýaşaýar. Welaýatda obalaryň sany köp bolsa-da, olar ýaşajylaryň sany boýunça beýleki welaýatlardaky obalardan has kiçidir. Şäher ilaty bolsa 2 şäher we 8 şäherçede jemlenendir. Welaýatda bar bolan 9 etrap ilatyň sany boýunça düýpli tapawutlanýar. Köneürgenç, Gurbansoltan eje, S.Türkmenbaşy hem-de S.A.Nyýazow adyndaky etraplarda ilatyň umumy sany has ýokarydyr.

Welaýatyň çäginde ilat örän biendigan ýerleşýär. Ilatyň ortaça gürlügi umumy territoriýa boýunça 1km²-e 15,9 adam düşýär, bu görkeziji boýunça ol ýurdumyzda öňdäki orunda durýar. Ýöne ilatyň esasy bölegi Amyderýanyň delta düzlüginde jemlenendir. Bu sebitde ilatyň gürlügi has ýokary bolup, tersine welaýatyň Garagum çölüne ýanaşýan böleginde ilat örän seýrek ýaşaýar. Ertaplaryň medeni zolaklarynda ilatyň gürlügi 1km² 200-300 adama çenli ýetýär. Daşoguz we Köneürgenç şäherleriniň töwereginde ilatyň gürlügi birneme ýokarydyr.

Hojalygynyň umumy häsiýetnamasy. Demirgazyk durmuş-ykdysady sebiti ýurdumyzyň ykdysadytyetinde görnükli orun eýeleýär. Onuň durmuş-ykdysady taýdan ösüşi garaşsyzlyk ýyllarynda has hem ýokary boldy. Daşoguz welaýaty zähmetiň geografik bölünişinde, esasan, oba hojalyk önümçiligine, şeýle-de oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän senagat pudaklaryna ýöriteleşýär.

Senagat önümçiligi. Ýurdumyzyň beýleki welaýatlaryna garanyňda Daşoguz welaýaty üçin senagat önümçiliginiň ösüşiniň bir-az pes derejesi häsiýetlidir. Ýurdumyzda öndürilýän ähli senagat önüminiň 6,8 %-i onuň paýyna düşýär. Ýöne garaşsyzlyk ýyllarynda bu möhüm pudagy ösdürmäge uly ähmiýet berlip başlandy.

Demirgazyk durmuş-ykdysady sebiti ýurdumyzda öndürilýän pagta süýüminiň 27,2%-ini, jorap önümleriniň 23,9%-ini, gurluşyk kerpijiniň 14 %-ini, mesge ýagynyň 26,7%-ini, arassalanmadyk ösümlik ýaglarynyň 30,7%-ini, süýt önümleriniň 22,2%-ini berýär (2009 ý).

Senagatyň düzüminde ýeňil we azyk pudaklary esasy orun tutýar. Oba hojalyk çig malynyň öndürilişiniň artmagy, zähmet baýlyklary, demir ýol we awtomobil ýollary bilen üpjünligiň gowulanmagy şol pudaklaryň ösmegine getirdi. Welaýtda öndürilen ähli senagat önüminiň 43,9%-i ýeňil, 52%-i bolsa azyk senagat pudagynyň paýyna düşýär.

Ýeňil senagatynda kärhanalaryň esasy bölegi pagta arassalaýjy kärhanalardyr. Welaýatyň etrap merkezleriniň 6-synda pagtany gaýtadan işleýän zawodlary bar. Daşoguz şäherindäki haly we tikin fabrikleri hem şu pudaga degişlidir. Häzirki wagtda Daşoguz şäherinde kuwwatlylygy 14,5 müň tonna nah ýüplügini öndürýän dokma kombinaty gurulýar. Milli maksatnama laýyklykda etraplaryň her birinde dokma kärhanasyny gurmak göz önünde tutulýar.

Azyk senagaty öndürilýän önümiň umumy möçberi boýunça esasy orun eýeleýär. Onuň esasy sebäbi welaýatda bu pudak üçin ýeterlik mukdarda çig malyň öndürilýänligidir. Bu pudagyň esasy kärhanalary Daşoguz şäherindäki ýag-ekspeller zawody, konditer fabrigi, tomat- -konserwa zawody, Daşoguz we Köneürgenç şäherlerindäki un-degirmen toplumlary hasaplanýar. Olardan başga-da welaýatyň şäherlerinde we şäherçelerinde azyk senagatyna degişli 100-den gowrak kärhanalar işleýär. Şu günki gün Görogly şäherçesinde bolsa kuwwatlylygy ýylda 50 müň tonna bolan un üweýän fabrigiň gurluşygy alnyp barylýar. Geljekde ýerli oba hojalyk çig malynyň hasabyna welaýatda ýene-de onlarça häzirki zaman kärhanalary gurlar.

Daşoguz welaýatynyň ilatly mesgenleriniň we önümçilik desgalarynyň elektrik energiýasy bilen üpjünligini gowulandyrmak maksady bilen 2007-nji ýylda Daşoguz şäherinde häzirki zaman kämil tehnologiýaly gaz trubina elektrik stansiýasy işe girizildi. Toplumda her biriniň kuwwatlylygy 127,1 MWt bolan iki sany gaz trubinasyny işleýär.

Welaýatyň dürli ýerlerinde gurluşyk materiallarynyň känleri özleşdirilýär. Bu bolsa gurluşyk, şol sanda ýol gurluşyk işlerini ýaýbaňlandyrmaga mümkinçilik berýär. Häzir welaýatyň çäginde çagyl, toýun we beýleki gurluşyk materiallaryny çykarýan 3 sany kärhana, Daşoguz şäherinde öý-gurluşyk we demir-beton önümleri kombinatlary işleýär.

Etrap merkezlerinde we obalarda kerpiç zawodlarynyň jemi 14-si işleýär.

Geljekde maddy önümçiligiň iň möhüm pudagy bolan senagat önümçiligi giň gerimde ösdüriler. Bu bolsa welaýatda ilatyň maddy hal ýagdaýynyň ýokarlanmagyna, olaryň iş bilen üpjünçilik meseleleriniň oňyn çözülmegine, azyk we beýleki taýýar senagat önümleri bilen üpjünçilik derejesiniň atrmagyna uly itergi berer. Täze mineral çig mal kânleriniň özleşdirilmegi bolsa ilatyň territoriýa boýunça ýerleşişiniň üýtgemegine, ýagny ýerleriň ilatlaşmagyna täsir eder.

Oba hojalyk önümçiligi. Demirgazyk durmuş-ykdysady sebiti ýurdumyzyň oba hojalyk taýdan ösen sebitleriniň biridir. Daşoguz welaýaty ýurdumyzda öndürilýän dänäniň 24,2% -ini, pagtanyň 34,5%-ini, etiň 42,3%-ini, süýdiň 37,4%-ini berýär. Welaýatyň hojalyklary, esasan, däneçilige, pagtaçylyga, gök-bakja ekerançylyga, iri şahly mallary ösdürip ýetişdirmeklige, dowardarçylyga ýöriteleşýär. Bu pudaklaryň ösdürilmegi welaýatyň taryhy ösüşi bilen berk baglanyşyklydyr. Häzirki Daşoguz welaýatynyň territoriýasynyň dünýäde iň gadymy ekerançylyk sebitleriniň biridigini köp taryhçylar we arheologlar ykrar edýärler. Biziň ata-babalarymyz emeli suwaryş arkaly ekerançylygy ösdüripdirler. Şeýlelikde, bu ýerlerde oturymly ekerançylyk-maldarçylyk medeniýeti döräpdir.

Daşoguz welaýatynda oba hojalyk ekinleriniň umumy meýdany 480,4 müň gektara barabardyr. Onuň 168,5 müň gektaryny däneli, 180 müň gektaryny gowaça ekinleri tutýar. 2009-njy ýylda welaýatda 595 müň tonna däne, 209 müň tonna pagta hasyly ýygnaýdy. Klimatik şertlere baglylykda bu ýerde pagtanyň orta süýümlü görnüşleri ösdürilip ýetişdirilýär. Oba hojalyk önümlerini öndürmekde Gurbansoltan eje adyndaky, Köneürgenç, Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky, Görogly etraplary iri hojalyklar hasaplanýar.

Soňky ýyllarda Daşoguz welaýatynda gök we bakja ekinlerini ösdürip ýetşdirmegiň ähmiýeti artýar. Ýurdumyzyň beýleki welaýatlaryny gök önümler, bakja, kartoşka bilen üpjün etmekde welaýatyň orny uludyr. 2009-njy ýylda welaýatda 115 müň tonna gök önüm, 72 müň tonna bakja, 67 müň tonna kartoşka öndürildi. Bellemeli zat, şol önümleriň esasy böleginiň hususy hojalyklarda öndürilýänligidir. Şasenem düzlügindeki özleşdirilýän ýerlerde täze Ruhybelent etrabynyň döredilmegi geljekde ekerançylykda uly ösüşleriň gazanylmagyna mümkinçilik berer.

Daşoguz welaýaty maldarçylygyň ösen sebitleriniň biridir. 2009-njy ýylyň maglumatlaryna görä welaýatyň hojalyklarynda gara mallaryň 895,2 müň baş (Türkmenistandaky ähli gara mallaryň 42%-ine golaýy), dowlarlaryň 2727,3 mln baş, düýeleriň 15,5 müň baş, gylýallaryň 8,1 müň baş, guşlaryň 3277,8 mln sany bar. Mallaryň baş sany boýunça Akdepe, Köneürgenç, Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky etrap hem-de Görogly etraplary has tapawutlanýar.

Maldarçylyk önümlerini öndürmekde hem Daşoguz welaýaty ýurdumyzda iri sebitleriň biri hasaplanýar. 2009-njy ýylda 98,4 müň tonna et, 797 müň tonna (tutuş ýurdumyzda öndürilen süýdüň 31%-ine golaýy) süýt, 180 mln sany ýumurtga, 5 müň tonna ýuwulmadyk ýüň öndürildi. Maldarçylyk önümleriniň esasy bölegini hususy hojalyklar berýär.

Ulaglar ulgamy. Soýuz döwründe bu sebit ýurdumyzyň beýleki ýerleri bilen Türkmenabat-Goňrat demir ýoly, Aşgabat – Daşoguz howa ýollary arkaly birikdirilen bolsa, garaşsyzlyk ýyllarynda Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýoly işe girizildi. Häzirki wagtda sebitiň ulag ýagdaýyny gowulandyrmak üçin Aşgabat-Garagum-Daşoguz gara ýolunyň durky täzelenýär. Onuň döwletimiz we ykdysady sebit üçin bähbidi uly bolar. Welaýat merkezinden ähli etraplara, etrap merkezlerinden ähli

obalara diýen ýaly gara ýolar gurlan. Welaýat merkezi howa ulagy arkaly ähli welaýatlar we Aşgabat şäheri bilen baglaşdyrylan.

Ekologik ýagdaýy. Welaýatda çylşyrymly ekologik ýagdaýyň döremegi Aral deňziniň suwunyň azalmagy bilen baglanyşyklydyr. Soýuz döwründe Merkezi Aziýa döwletlerinde, şol sanda Türkmenistanda pagta meýdanlarynyň möçberiniň artdyrylmagy bilen Amyderýa we Syrderyadan ekerançylyk maksatlary üçin köp suw alyndy. Şol sebäpli Aral deňzine barýan suwuň möçberi azaldy. Netijede Aral deňziniň suwunyň derejesi ýylsaýyn peseldi, deňziň guran düýbünden ýel bilen ýokary göterilýän tozanlaryň belli bir möçberi Daşoguz welaýatynyň çägene, ekerançylyk meýdanlaryna düşýärdi. Şeýlelikde, welaýatyň ekin meýdanlary şorlaşýardy. Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatyň ekologik ýagdaýyny gowulandyrmak üçin köp işler amala aşyryldy. Halkyň saglyk ýagdaýyny gowulandyrmak babatda çäreler görüldi.

Welaýatyň durmuş taýdan ösüşi. Daşoguz welaýatynda hem бүтін ýurdumyzda bolşy ýaly garaşsyzlyk ýyllarynda ilatyň durmuş taýdan goraglylygyny ýokarlandyrmakda, medeni we durmuş hyzmatlary bilen üpjünligini gowulandyrmakda uly sepgitlere ýetildi. Häzirki wagtda welaýatyň çäginde söwda, durmuş hyzmaty kärhanalarynyň, durmuş- -medeni edaralarynyň uly toplumy hereket edýär. Ilatyň hyzmatlar bilen üpjünligi gün-günden artýar. Durmuş-medeni toplumyň edaralaryndan häzirki wagtda welaýatda 97 sany mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary bolup, olarda 17,2 müň çaga terbiýelenýär. Welaýatda ýerleşýän orta mekdepleriň sany 507 barabar. Welaýatyň orta mekdeplerinde 17,6 müň mugallym işleýär. Bu ýerdäki hassahanalaryň sany 20-den geçýär, olarda 1215 ýokary bilimli lukmanlar işleýär.

Welaýatyň ösüşiniň geljegi. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda Daşoguz

welaýatyny durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň hem uly sepgitleri bellenilýär. Geljekde oba hojalyk önümçiligi, has takygy pagtaçylyk we däneçilik welaýatyň ykdysadyýetiniň esasy ýöriteleşiş ugry bolmagyna galar. Öndürilýän oba hojalyk çig malynyň hasabyna ýeňil we azyk senagatyny mundan beýläk-de ösdürmek göz önünde tutulýar. Welaýatyň şäherlerinde we şäherçelerinde oba hojalyk çig malyny gaýtadan işleýän häzirki zaman kärhanalarynyň onlarçasý işe giriziler. Welaýatyň çäginde nebit-gaz ýataklaryny gözlemek boýunça döwlet tarapyndan uly möçberde maýa goýumlary we taslamalar bellenilýär.

Oba ýerleriniň durmuş-ykdysady ösüşini çaltlandyrmaklyga gönükdirilen, 2007-nji ýylda kabul edilen maksatnamanyň çäklerinde Daşoguz welaýatynda oba ýerleriniň ilatynyň durmuş hal-ýagdaýyny gowulandyrmaklyga 15,8 trln manatlyk serişdeler harçlanar. Şoňa baglylykda welaýatda 8140 orunlyk 53 sany mekdebe çenli çagalar edaralary, 35246 orunlyk 89 orta mekdep, 73 sany medeniýet öýleri, 45 sany sport mekdebi, 24 sany sport desgalary, 5589 km suw geçirijileri, 1052 sany dik guýulary, 1027 km lagym geçirijileri, 3432 km awtomobil ýollary, 2767 km gazlaşdyryş desgalary we geçirijileri, 3575 km elektrik geçirijilerini we desgalaryny, 3918 km telefon ulgamyny gurlar.

§33. Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň geljegi

Türkmenistanyň garaşsyzlyk, bitaraplyk, syýasy durnuklylyk şertlerinde gülläp ösmegi, onuň Ýer ýüzünde abraýynyň artmagy, ykdysady we durmuşy ilerlemeler, jemgyýetiň medeni we ruhy taýdan täzelenmegi üçin giň mümkinçilikler açdy.

Türkmenistanda garaşsyzlygy berkitmäge ýardam edýän ägirt uly syýasy, hukuk we ykdysady özgertmeler amala aşyrylýar. Munuň özi Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp baryan sazlaşykly syýasy, ykdysady, durmuş we ruhy özgertmeleri, milletiň agzybirligini pugtalandyrmak, halkyň hal-ýagdaýyny yzygiderli gowulandyrmak boýunça edýän aladasynyň netijesinde mümkin bolýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň täze Galkynyşlar we beýik özgerişler döwründe durmuşa geçirýän durmuş-ykdysady özgertmeleri “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynyň, “Bilim”, “Saglyk” maksatnamalarynyň, „Daş-töweregi goramak hereketleriniň Milli meýilnamasynyň (DTGHMM)”, “Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin” maksatnamasynyň çäklerinde amala aşyrylýar.

“Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamanyň yzygiderli durmuşa geçirilmegi Türkmenistana hil taýdan täze döwrüne gadam basmaga mümkinçilik berýär. Türkmenistan dünýäniň in ösen ýurtlarynyň hataryna goşulýar, beýleki döwletler bilen onuň özara ykdysady gatnaşyklarynyň gerimi barha giňelýär.

Milli maksatnama Türkmenistany ilatyň ýokary ýaşaýyş derejesini üpjün edýän, durmuş-ykdysady ösüşiň esasy görkezijileri boýunça dünýä derejesinde ösen ýurda öwürmäge gönükdirilen. Şoňa laýyklykda:

I. Türkmenistany dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirmek, ykdysady ösüşiň we zähmet öndürijiliginiň ýokary depginleriniň, täze tehnologiýalary we önümçilikleri ornaşdyrmagyň hasabyna ykdysady garaşsyzlygy gorap saklamak.

II. Bir adama düşýän jemi önümiň öndürilişini yzygiderli ösdürmek.

III. Maýa goýum işjenligine ýokarlandyrmak we önümçilik-tehniki maksatly binalaryň gurluşygyny artdyrmak ileri tutulýan ugurlar hökmünde kesgitlenilýär.

Öňde goýlan bu wezipeleriň çözülmegi Türkmenistanyň ilatynyň ýaşayyş derejesini dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine çenli ýokarlandyrmaga mümkinçilik berer we türkmen halkynyň bagtly durmuşyny üpjün eder.

Şu wezipeleri çözmek üçin Türkmenistanda kuwwatly ykdysady, tebigy we aň-bilim mümkinçilikler bardyr. 2020-nji ýyla çenli Türkmenistanyň durmuş-ykdysady syýasatynda raýatlaryň girdeji almaklary üçin amatly şertleri we deň mümkinçilikleri döretmegi, girdejileriň esasy çeşmeleriniň ýokarlanmagyny we ilatyň ýaşayyş derejesini dünýä derejesine ýetirmegi göz önünde tutýan ugry saklanyp galar. Türkmenistanyň bazar özgertmeleri, telekeçiligi ösdürmek ýoly bilen mundan beýläk hem ösüşi we amatly maýa goýum ýagdaýy köp babatda muňa ýardam eder.

Jemi öndürilen önümiň bir adama düşýän möçberi 2020-nji ýylda 2000-nji ýyl bilen deňeşdireniňde 8,3 esse artar. Bu ykdysadyýetiň ähli pudaklarynyň depginli ösmeginiň hasabyna gazanylar. Jemi öndürilýän önüm 2000-nji ýyl bilen deňeşdireniňde 28,4 esse artar.

Geljekde ýurdumyzyň ykdysadyýetini has-da ösdürmek we türkmen halkynyň hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmak maksady bilen 2006-njy ýylda “Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin” maksatnamasy kabul edildi. Şoňa laýyklykda 2030-njy ýyla çenli nebitiň çykarylyşy 110 mln. tonna, gazyň çykarylyşy bolsa 250 mlrd. kub metre ýetiriler. Elektrik energiýasynyň öndürilişi Türkmenistanyň isleglerini doly kanagatlandyrmaga, şeýle hem, Eýrana, Türkiýä, Owganystana, Päkistana we Merkezi Aziýa ýurtlaryna iberilişini artdyrmaga mümkinçilik berer.

Uly çig mal mümkinçilikleri bolan himiýa, maşyn gurluşygy, gurluşyk materiallaryny öndürýän, dokma, azyk senagaty pudaklary hem uly ösüşe eýe bolar.

Oba hojalygynyň ösüşi ilatyň azyk önümlerine, senagatyň çig mala bolan isleglerini doly kanagatlandyrmaga we daşary ýurtlara haryt çykarmak mümkinçilikleri giňeltmäge gönükdiriler.

Türkmen kölüni, täze suw howdanlaryny gurmagyň öňki suw howdanlaryny giňeltmegiň hasabyna ýerleriň melioratiw ýagdaýyny gowulandyrmak göz önünde tutulýar.

2020-nji ýylda 2000-nji ýyl bilen deňeşdireniňde bugdaýyň öndürilişi 2,9 esse, pagtanyň öndürilişi 4,9 esse artar. Şol döwürde gara mallaryň baş sany 3,1 esse, dowarlaryň sany 3,6 esse artar.

Ýurduň ulaglar ulgamy 2020-nji ýylda ýurduň milli girdejisiniň başdan bir bölegini tutar. Demir ýollaryň we gara ýollaryň gurluşygy, olaryň durkuny täzelemek dowam etdiriler, içerki we halkara gatnawlarda täze demir ýol ugurlary ulanylmaga berler. Häzirki wagtda halkara ähmiýetli Demirgazyk-Günorta (Gazagystan-Türkmenistan-Eýran) transmilli demir ýolunyň gurluşygy alnyp barylýar.

Aragatnaşygyň hili dünýä ülnüleriniň derejesi ýeter. Aragatnaşyk serişdelerini saýlap almaga giň mümkinçilikler döär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny döretmek boýunça maksatnamasy durmuşa geçiriler.

Ýurdumyzyň geljekki ösüş döwründe raýatlarynyň durmuş goraglylygyny üpjün etmek baş wezipe bolar. Türkmenistanyň ilatynyň elektrik energiýasy, gaz, suw we duz bilen mugt üpjün edilmeginiň möhleti 2030-njy ýyla çenli uzaldyldy.

Oba hojalygynyň ösüşini düýpgöter özgertmek, oba ýaşajylarynyň durmuş derejesini ýokary götermek maksady

bilen “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin” Milli maksatnamasy kabul edildi.

Milli maksatnamanyň esasy maksatlary Türkmenistanyň oba we kiçi şäherleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayş şertlerini düýpli ýokarlandyrmakdan; oba ilatly nokatlaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň sosial ösüşini we inženerçilik infrastrukturasyny özgertmekden ybaratdyr.

Milli maksatnamada:

- agrosenagat önümçiligi bilen meşgullanýan ilatyň real girdeýjilerini yzygiderli ýokarlandyrmak we sosial pudaklarda täze iş ýerlerini döretmek;

- obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäheriň we etrap merkezleriniň ilatyna edilän hyzmatlaryň öçberini we hilini ýokary derejelere götermek;

- obalarda, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynyň, mekdepleriň jaý we maddy üpjünçiliklerini düýpli berkitmek we döwrebaplaşdyrmak;

- obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäheriň we etrap merkezleriniň suw, elektrik togy, tebigy gaz bilen üpjünçiliklerini serenjamlaşdyrmak we düýpli abatlaşdyrmak;

- obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäheriň we etrap merkezleriniň içerki ýollaryň durkuny täzelemek;

- obalarda, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde we etrap merkezlerinde telefon aragatnaşyk we beýleki hyzmatlaryň giň gerimini döretmek wezipeleri kesgitlenilen.

Milli maksatnamany durmuşa geçirmek üçin 72,5 mlrd. manada baradar serişdeler göýberiler. Häzirki wagtda maksatnamanyň 2008-2010-njy ýyllara göz önünde tutulan I tapgyry boýunça işler ýaýbaňlandyrylýar.

Ýurdumyzyň her bir welaýatynyň tebigy, durmuş-ykdysady aýratynlyklaryny nazara alnyp ösdürilmegi Hormatly

Prezidentimiziň ykdysady syýasatynyň özeni bolup durýar. Şonuň üçin-de, 2008-nji ýylyň Aprel aýynyň 14-ine “Welaýatlaryň we Aşgabat şäheriniň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2008-2012-nji ýyllar üçin Konsepsiýalaryny we 2009-2012-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamalaryny işläp düzmek hakynda” Karar kabul edildi. Bu karar bilen Balkan welaýatynyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2008-2012-nji ýyllar üçin Konsepsiýasy tassyklanyldy. Bu bolsa ýurdumyzyň senagat taýdan ösen iri sebitleriniň biri bolan Balkan welaýatynyň we beýleki welaýatlaryň durmuş-ykdysady ösüşine täzeden badalga berer.

EDEBIÝAT

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, Halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedowyň Ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008
5. “Türkmenistanyň ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli Maksatnamasy. Aşgabat, 2003
6. Türkmenistanyň dürnükly ösüşi. Rio +10 Milli syn. Aşgabat, Mega Basim, 2002.
7. Аманниязов К.Н. Геологическое строение и минерально-сырьевые ресурсы Туркменистана. М; Знание, 1990
8. Аманниязов К.Н. Полезные ископаемые Туркменистана. Ашхабад, 1993.
9. Amannyýazow K.N. Türkmenistanyň geologiyasy we dürler hazynasy. Aşgabat, 1993
10. Арнагельдыев А. Пески центральной части Гарагумов их продуктивность
11. Ашхабад, Ылым, 1979.
12. Геология СССР. Том 22. Туркменской ССР. Москва, 1972
13. Babaýew A.G. Garagum çöli. Aşgabat ., Ylym, 1970
14. Федорович Б.А. Динамика и закономерности рельефообразования пустынь. Москва, 1980.

15. Weýsow.K. Türkmenistanyň fiziki geografiýasy. Aşgabat, Magaryf,1991
16. Weýsow K. Türkmenistanyň tebigy raýonlary. Aşgabat, Magaryf, 1982
17. Орловский Н.С. Климат Туркменистана Ашхабад, 1970.
18. Горелов С.К., Жумашов А.П., Мокрушина Л.С. Заунгузские Гарагумы Москва, 1989.
19. Жумашов А.П. Пески Юго-Западного Туркменистана и их освоение. Ашхабад, Ылым, 1980,
20. Жумашов А.П. Эколого-географические условия типов пустынь Средней Азии. Ашхабад, Ылым, 1990
21. Jumaşow A.P., Nurmedow D., Oraýew N. Türkmenistanyň fiziki geografiýasy. Aşgabat, Ylym, 1996
22. Arnageldyýew A., Garajaýew Ýa. Tebigat we adam.Aşgabat, Ylym, 2003
23. Gurbanow Ö., Arnageldyýew A. Ülkämiziň tebigatyny öwrenmek. Aşgabat, Ylym, 1994
24. Ilamanow Ýa, Babaýew A., Batyrow A. Her damjasy zer dänersi. Aşgabat, Türkmenistan, 1996.
25. Türkmenistanyň daşky gurşawyny goramak boýunça Milli maksatnamasy. Türkmenistanyň Tebigy goramak ministrligi. Aşgabat, 2000.
26. BMG-niň klimatyň üýtgemegi baradaky. 2-nj tapgyr. Klimatyň üýtgemegi bilen baglylykda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ileri tutulýan pudaklarynda mümkinçilikleriň artdyrylmagy. Aşgabat, 2006
27. Ýegengeldiýew E.G., Orazmyradow G. Maru-şahujan, Çeper ykdysady derňew. Mary.”Mary welaýat çaphanasy”, 1995.

28. Kaspiý ekologik maksatnamasy. Maksatnamanyň ýerine ýetirilişi barada hasabat. Aşgabat, 1999-2000.
29. Türkmenistanyň daşky gurşawyny goramak boýunça Milli maksatnamasy.
30. Türkmenistanyň Tebigy goramak ministrligi. Aşgabat, 2000.
31. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri. 2004-2008. Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komiteti. Aşgabat, 2009
32. Ахмедов Х., Туманов Г.А., Снежко Г.Т. Формирование и развитие транспортной системы Туркменистана. Ашгабат, 1986.
33. Агроклиматические ресурсы Туркменской ССР. Отв. редактор Н.С. Орловский, З.И. Волосюк. Ленинград, «Гидрометеиздат», 1974
34. Алаев Ю.Б. Социально-экономическая география. Терминологический словарь. Москва, «Мысль», 1983.
35. Глазовский В.А. Экологические проблемы Туркменистана и пути их решения. Ашгабат, 1990.
36. Перепись населения Туркменистана. 1995. том 1,2. Ашгабат, 1996

Mazmuny

Giriş.....	7
I bölüm. Türkmenistanyň fiziki geografiýasy	
§1. Türkmenistanyň geografiki ýerleşşi.....	10
§2. Geologik gurluşy we gazylyp alynýan baýlyklary.....	13
§3. Türkmenistanyň ýer üstüniň gurluşy.....	26
§4. Türkmenistanyň klimat şertleri.....	28
§5. Türkmenistanyň suwlary.....	33
§6. Türkmenistanyň topragy we ýer baýlyklary.....	43
§7. Ösümlik örtügi we haýwanat dünýäsi.....	49
§8. Türkmenistanyň tebigy etraplary.....	57
§9. Türkmenistanyň tebigy etraplary.....	64
§10. Türkmenistanyň tebigy etraplary.....	70
II bölüm. Türkmenistanyň ykdysady we durmuş geografiýasy	
§11. Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişigi.....	77
§12. Türkmenistanyň tebigy baýlyk mümkinçilikleri.....	83
§13. Türkmenistanyň ilatynyň geografiýasy.....	104
<i>Türkmenistanyň halk hojalygynyň umumy häsiýetnamasy</i>	
§14. Türkmenistanyň halk hojalygy bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde.....	117
<i>Senagat önümçiligi.</i>	
§15. Ýangyç – energetika toplumy Senagatyň pudaklaýyn düzümi.	127
§16. Himiýa senagat toplumy.....	146
§17. Türkmenistanyň metal işläp bejerýän we maşyngurluşygy senagaty.....	158
§18. Gurluşyk toplumy.....	164
<i>Oba senagat toplumy.</i>	
§19. Oba hojalygy – ykdysadyýetiň möhüm pudagydyr.....	168
§20. Ekerançylyk pudaklary. Däneçilik toplumy.....	173
§21. Türkmenistanda maldarçylyk toplumy.....	187

§22. Halkyň sarp edýän harytlary önümçiligi boýunça pudaklaryň toplumy.....	198
§23. Türkmenistanyň ulaglar we aragatnaşyk ulgamynyň geografiýasy.....	212
§24. Durmuş hyzmaty toplumynyň geografiýasy.....	229
§25. Türkmenistanyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň geografiýasy	235
§26. Türkmenistanyň durmuş- ykdysady sebitlere bölünişi...	239
§27. Günübat Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti (Balkan welaýaty).....	244
§28. Aşgabat şäheri—Merkezi Aziýada uly syýasy we ykdysady merkezdir.....	255
§29. Ahal durmuş-ykdysady sebiti (Ahal welaýaty).....	263
§30. Günüorta Türkmenistan (Murgap) durmuş-ykdysady sebiti (Mary welaýaty).....	278
§31. Gündogar Türkmenistan ykdysady-durmuş sebiti (Lebap welaýaty).....	289
§32. Demirgazyk Türkmenistan durmuş-ykdysady sebiti (Daşoguz welaýaty).....	299
§33. Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň geljegi.....	311
Edebiýat.....	317
Mazmuny.....	320